

Doru Radosav
BARÁTSÁGOK KÖNYVE

INTERETNIKUS ÉRTELMISÉGI SZOLIDARITÁS
A 17. SZÁZADI ERDÉLYBEN

DORU RADOSAV
BARÁTSÁGOK KÖNYVE

DORU RADOSAV

BARÁTSÁGOK KÖNYVE

**INTERETNIKUS ÉRTELMISÉGI SZOLIDARITÁS
A 17. SZÁZADI ERDÉLYBEN**

BELVEDERE
MÉRIDIONALE
2020

Magyarra fordította Meister Róbert

ISBN 978-615-6060-20-4 [print]

ISBN 978-615-6060-21-1 [online PDF]

© szerzők, 2020

© Belvedere Meridionale, 2020

TARTALOM

Bevezetés 7

I. Fejezet 11

„De amicitia”13

II. Fejezet 23

Mihail Halici és kora.....25

2.1. A humanizmustól a barokkig25

2.2. Történelmi támpontok: felekezet-választás és az anyanyelvű kultúra
kezdetei.....51

III. Fejezet.....91

„Liber amicorum”.....93

3.1. Mihail Halici: az „Irodalmi Köztársaság” előzményei.....93

3.2. Mihail Halici és barátai: „condiscipuli, comilitones, amici
dilectissimi, Fratres”.....105

Pápai Páriz Ferenc (1649-1716)115

Valentin Franck von Franckenstein (1643-1697)122

Petrus Bayer (17. század)124

Daniel Fronius (17. század).....125

Joannes Keiserius (17. század)126

Petrus Fabricius (17. század).....129

Joannes és Christian Haasz (17. század)131

Andreas Henning (17. század).....132

Joannes Cekelius (17. század)133

Petrus Melas (?-1675).....134

Petrus Henning (1633-1686)136

IV. Fejezet139

„Amici librorum”141

A könyvek barátaitól a barátok könyveihez141

4.1. Amici librorum: könyvtárak, könyvek, olvasmányok141

Addenda.....151

Bibliográfia.....207

BEVEZETÉS

Egy 17. századi, Mihail Halici¹ (1633-1712) nevű, művelt román nemesember által 1661-1664. között készült, kiadatlan kéziratában² közel tíz, a szerző erdélyi magyar és szász barátainak - értelmiségieknek és patríciusoknak – ajánlott ódája szerepel.

A kézirat jelentős részét kitevő ódákat “a barátságok könyvének” nevezhetjük, hiszen bennük egy román értelmiségi csodálatát, ugyanakkor szolidaritását fejezi ki barátai, a 17. század erdélyi elitjéhez tartozó személyiségek, iránt.

Az említett ódák olvasása és elemzése sokszempontú árnyalást és értelmezést tesz lehetővé. Elsősorban azt kell leszögeznünk, hogy ezek az ódák a magánírásbeliség gyakorlatához sorolhatóak. Zártkörű irodalmi gyakorlatként jelennek meg Mihail Halici kéziratában, olyan szövegekként, amelyek nem láttak nyomdafestéket, nem a nyilvánosságnak íródtak, hanem személyes kapcsolatokban megutakozó csodálatot és szolidaritást közölnek. Ezek a dicséretet és csodálatot, magasztalást kifejező ódák olyan szövegek, melyek a barátság érzésének személyes és személyek közötti áramlását szolgálják³. Ennek az érzésnek a magánírásbeliségben való megjelenítése a 17. században, a *barátság szocializációjának* nevezhető, tehát egy olyan fogalommal írható le, amely lényegében az adott kor társadalmi és gazdasági viszonyainak jellemzésére alkalmazható.⁴

A barátság társadalmi szinten való megjelenítése - a diszkurzív társadalomfelfogás szemszögéből vizsgálva - olyan kommunikációs módokat és szöveghálózatokat hozott létre, mint a levelezés, a memoár-irodalom, az óda, életrajz- és önéletrajzirás. A barátság magasztalásán túlmenően, az ódák, invokációk, alkalmi üdvözlések, köszöntések kirajzolnak egy sajátos személyiség-képet is: olyan személyiség képét, aki saját értékei és törekvései, tevékenysége, morális és intellektuális elkötelezettségei alapján rajzolja meg a barát, mint “honnête homme” alakját.

1 A kézirat Keresztúri Pál, *Csecsemő Keresztyén*, Gyulafehérvár, 1638, könyvének kolligátumaként a Kolozsvári Református Teológiai Intézet könyvtárában található: R.M.K., 257. A továbbiakban: Mss. Halici.

2 N. Drăganu, Két részlett jelent meg N. Drăganu, *:Mihail Halici*, în „Dacoromania”, IV, 1924-1926.

3 vö.: C. M. Trojani, *L'écriture de l'amitié dans l'Espagne des Lumières*, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, 2004; A. Fontes-Baratto, *Écriture et pratiques de l'amitié dans l'Italie médiévale*, Paris, Sorbonne, Nouvelle, 2010

4 *Ibidem*, p. 104.

A 17. században, a barát és a barátság jelensége olyan modern embertípust képvisel, aki “magánemberből” jólnevelt, kifogástalan modorú, jóérzésű “honnétte homme”-ként válik társadalmi tényezővé, “képes személyes motivációit egyeztetni a nyilvánosság elvárásaival”, valamint “nagyvilágiasan udvarias, olyannyira, hogy csak a nyilvánosság érdekli, akkor is, ha emiatt el kell fojtania saját belső, igazi érzéseit”⁵ Ez az embertípus tevékeny és racionális, azaz “elfojtja érzéseit” “uralkodik magán”, társaságban kifogástalan modorú, “jólneveltként”, “udvariasan” viselkedik⁶.

A barátság maga, és főleg a *barátság kultúrája*, időrendben a katolikus szerzetesrendek szabályaiból eredeztethető, de ugyanakkor a világi “sodalitas”-ok, közösségek és “társaságok” gyakorlatából is. Ez a gyakorlat a kinyilvánított kegyességtől és spirituális példaadástól közös könyvolvasásokig, a találkozások ritualizálásáig fejlődik⁷. Az “erényes-” vagy “tökéletes barátságok” 17. századi kultúrája újjáteremti a keresztény értékeket, a nagylelkűség és odaadás emberbaráti szellemét. Ezt igazolják azok a kutatások is, melyek a 17. századi levélváltások elemzése alapján, rámutatnak a baráti levelezések modern vonására: nagy figyelmet szentelnek a “közvetlen, őszinte párbeszéd”-nek, az érzelmi hatásra való építésnek, de az “intellektuális meggyőződések” kifejezésének is. A baráti levelezés műfaja “az interperszonális kommunikáció szinte kézzelfogható” példája, amely végül is a társadalmi keretek megszilárdítását eredményezi a “személyek közötti kölcsönös érzelmek és kapcsolatok erősítésével”. Azt mondhatjuk, hogy a barátság a 17. század egyik jellegzetessége. Kultúráját, történetét vizsgálva megteremthetjük a “barátság elméletét”, az irodalomtudomány vagy általában a kultúra-kutatás területén. Ebből a szempontból relevánsnak tekinthető J. Taylor 1657-ben, Angliában megjelent “Offices and Mesures of Frienship” című könyve⁸.

Mihail Halicinak a barátaihoz címzett ódáiban, a verselés felépítésének lényeges eleme a “személyes és baráti érzelmek” kultúrájának társadalmisítása, valamint a nyilvánosság szférájához való kötése. Magasztalásai bevezetéssel kezdődnek, melyben az ókori mitológia alakjai: Jupiter, Janis, Juno, Vénus, Echo, Apolló, a metafora-alkotás mechanizmusai által, szinte a dicsért személy társává, védelmezőjévé válnak. Az ódák szerkezetének második eleme, a dicsőített személyiség jeles eredetének invocációja, nemes felmenőinek, magasztos családi hagyományainak felemlgetése, hiszen mindezek együtt elengedhetetlenek egy kortárs - tiszteletreméltó –személyiség leírásához. A harmadik részben, a dicsért személyiség intellektuális és kulturális munkásságát, fizikai tulajdonságait és morális erényeit emeli ki, valamint társadalmi funkcióit, közösségben betöltött szerepét méltatja. A

5 W. Lepenies, *Ce este un intelectual european? Intelectualii și politica spiritului în istoria europeană*, București, Curtea Veche, 2012, p. 90.

6 *Ibidem*, p. 68.

7 W. Lepenies, idézésében, *op. cit.*

8 vö: C. Wilde, *Friendship, Love, and Letters: Ideals and Practices of Seraphic Friendship in Seventeenth-Century England*, Heidelberg, 2012.

reformáció kulturális kontextusában megrajzolt személyiség-modellnek megfelelően, ódái negyedik részében az ünnepezt személy követésreméltó vallásos buzgalomát, kegyességét, példaadó szellemi nagyságát emeli ki.

Műfaját tekintve és poétikai szempontból nézve, Mihail Halici ódái jellegzetesen humanista, barokk stílusban íródott *hexametrikus prozódiai kísérletek, akrosztichonok, anagrammák, eklógák és epigrammák*. A verselés stilisztikai és poétikai sokfélesége olyan irodalmi gyakorlatokra utal, melyeket az erdélyi és európai református kollégiumok, egyetemek oktatási programja kötelező módon előírt. A kötelező írásgyakorlaton túl, ezek az alkotások a közösség és haza jóhíréhez kötött *presztízs* építését és fenntartását is szolgálják.

Kutatásunk néhány bevezető fejezetre épül, a barátságról, Mihail Halici, erdélyi, 17. századi román nemes és doctus korának kulturális és szellemtörténeti vonalairól, konfesszionális irányzatairól, a humanizmus és a barokk adott közösségre jellemző, (vernakuláris) nyelvezetének terjesztésére tett kísérletekről. Kitérünk még Mihail Halici viszonyulására mindahhoz, ami jellemző az európai “*respublica litteraria*” korai periódusára – természetesen úgy, ahogyan ezt a 17. századi erdélyi térben értették és művelték.

Munkánk központi fejezete, a “*Liber amicorum*”, Mihail Halici ódáinak latin nyelvről románra való első fordítását, valamint ismertetését és elemzését tartalmazza. Az utolsó rész – az előző tükörképeként – az “*Amici librorum*” címet kapta, a Mihail Halici által magasztalt baráti kör magánkönyvtárainak jegyzékei alapján, az azonos könyvek olvasására alapozott testvériség, a 17. századra és értelmiségi közösségére jellemző “*sodalitas litteraria*” elemzését szolgálja.

I. FEJEZET

“DE AMICITIA”

Ahogy már említettük, Mihail Halici, a karánsebesi román doctus 17. századi kéziratában szereplő néhány vers, óda, akrosztichon, apophoreta, parafrázis, epítáfium, amelyet erdélyi magyar és szász értelmiségiekhez címzett, tematikájában a panegirikus, enkomiasztikus írásokhoz tartozik; távlati vonzataiban pedig, a barátság értelmiségi diskurzusába integrálható.

Azokban a tanügyi intézetekben, melyekben eltérő nemzetiségekhez tartozó diákokat neveltek, hasonló intellektuális elfoglaltságok eredményeképpen, egyfajta etnikumközi, értelmiségi összefogást igyekeztek kiépíteni, olyan kollegialitást és szolidaritást, mely eltekint a nemzetiségtől, meghaladja a vallási és kulturális identitásokat is.

A tanult, művelt emberek (doctus) barátsága, a “solidalitas litteraria”⁹ (írás-tudók közössége), valamint a kapcsolatukat jellemző kollegialitás és kölcsönös megbecsülés, meghatározó vonása annak a társadalmi csoportnak, amely a 17. századi Erdélyben, szellemi erejével és reprezentativitásával szerez magának elismerést, áttörve a középkor és a premodern kor megcsontosodott egyházi, konfesszionális szféráin. Most az iskolázottság, a műveltség, a könyv és a tudás etnikumfölötti ereje kerül előtérbe. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az iskola erős konfesszionális meghatározottsága rányomja még bélyegét az intellektuális szolidaritás és barátság világára. A nemzetiségi különbségeken való túllépés még nem azonos azzal a vallási hovatarozástól való – valós vagy hangoztatott - elvonatkoztatással, amely a 18. századi “respublica litteraria”jellegzetessége.

9 D. Radosav, *Cultură și umanism în Banat: Secolul XVII*, Timișoara, Editura de Vest, 2003, p. 177-225; A. Marino, *Literature and Ideology in the Republic of Letters*, in *Aesthetics and the Literature of Ideas: Essays in Honor of A. Owen Aldridge*, University of Delaware Press, 1990, p. 214-215; D. Roche, *République des lettres ou royaume des mœurs: la sociabilité vue d'ailleurs*, in „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine”, 43/2, avril-juin 1996, p. 300; v.ö. még: P. Baker, *Italian Renaissance: Humanism in the Mirror*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015. Teljesen új szemléletű megközelítés, amely “tükörben” látta a humanistákat, érzékeltette azt, ahogyan a humanisták látták és értették önmagukat, történetüket, céljaikat, valamint azt, ahogyan eszméik győzelmének ünneplése saját identitásuk építésének eszközévé válik. A győzelemnek ebben az (ön)ünneplésében gyökerezik és terjed az a panegirikus, enkomiasztikus irodalom, amely a 17. századi Erdélyre jellemző intellektuális barátság és szolidaritás szálait szövi és köti. vö még: H. Yoran *Between Utopia and Dystopia. Essays: Thomas More and the Humanist Republic of Letters*, Lanham, Lexington Books, 2007.

A barátság kultiválása és a barátság kultúrájának alapjai – ahogyan a “De amicitia”-ban megjelenik – kétségtelenül a római világ¹⁰ társadalmi, kulturális, szellemi struktúrájára vezethetők vissza: Cicerótól Senecáig (filozófia); Catullustól Petroniusig (költészet); valamint Aurelius császár és nevelője, Fronto közötti levelezésig. A római szellemi életben, az elit és nem elit világ viszonyainak építésében, a barátság témáját véglegesen Cicero “De amicitia” című műve rögzíti. Cicero felfogásában a barátság szubjektuma a “jó ember” (homo bonus), aki egyben bölcs is, követendő példaként megtestesítője és modellje a tökéletes embernek. Ez a modell a természeténél fogva és tapasztalataiból kiindulva, igazi barátságra méltó, egyszerű életű (“vita communis”) ember, aki mindenkivel kedves és jóindulatú.

Egyes vélemények szerint, az ókori görög-római világot a barátság aranykoraként értékelhetjük. Bizonyító példaként említik Platónnak a “Phaidon”-ban leírt barátságát Szókratész iránt, vagy a C. Lelius és Scipione közötti barátság Cicero által felidézett esetét, hiszen Cicero C. Leliust tartja a “barátság legillusztrisabb megtestesítőjének¹¹”. Cicero, Arisztotelész által ihletett felfogásában, hasznosság, élvezet és erény által meghatározott barátságokat különböztet meg¹².

Cicero, aki napjainkban is a barátságról szóló viták és elméletek megalapozójaként ismert, rámutatott arra, hogy a számos sajátossággal megnyilvánuló és ezek által meghatározott barátság, oly vonásokkal és funkciókkal rendelkezik, melyek néhány tematikus összetevő köré csoportosíthatóak. *Emberi és természetes dimenziója* levezethető Cicerónak abból a meggyőződéséből, hogy “a barátságot az összes emberi dolog fölé helyezték”, mert “semmi sem annyira megegyező a természettel, sem annyira illő a jósorshoz és a balsorshoz” mint a barátság. A *minőségi dimenzió* abból ered, hogy a barátság csak „erényes és közösségi életet élő emberek” között szövődhet; a gyakorlati, *pragmatikus dimenzió*, pedig abból, hogy a barátság esetében “ nekünk... arra kell tekintenünk, ami a gyakorlatban és a közéletben előfordul, s nem arra, amit képzelünk, vagy óhajtunk”.

A barátság egyik legfontosabb jellemzőjét *érzelmi jellegében és viszonzottságában* ismerhetjük fel: “ a barátság ugyanis nem egyéb, mint összhang minden isteni és emberi dologban, jóakarát és szeretet”. Eme érzelmi összhang, a természetes bölcsességre, erényességre, jóindulatra, tisztességre, igazságosságra és hűségre, a „virtusra” épül, ezek pedig olyan derék férfiak tulajdonságai, akik “a ... természetet, a jó élet vezérét követik “. A barátság *etikai dimenziója* oly magatartást és viselkedést ragad meg, amelyben “a barátságnak ... az első törvényét szögezzük le, hogy a barátoktól tisztességes dolgokat kérjünk, kedvükért tisztességeseket cselekedjünk”. A barátság *társadalmi, közösségi vonatkozása* az emberi élet egyik szükségszerűsége. Cicero szerint, a pusztaságban “ha valaki felemelkedne az égbe

10 vö: C. A. Williams, *Reading Roman Friendship*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2012.

11 E. Heroveanu, *Cartea prieteniei*, București, ALLFA, 1998, p. 100.

12 Cicero: Az öregségről. A barátságról. Fordította, az előszót és a jegyzeteket írta Szabó György. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1987. pp. 72-125

és megtekintené a világ természetét és a csillagok szépségét, a csodálatos látvány nem volna gyönyörködtető; ha viszont akadna valaki, akinek meséljen róla, az a legkellemesebb lenne”. A barátság legmagasabb szintje az általa kiváltott “*boldog állapot*”, az eudemonia, a beteljesedés, hiszen a barátság maga a boldogság felé vezető út. A barátsággal szövetkezett erény pedig, „a természetben megtalálható legfőbb jó”, maga a “*finis bonorum*”¹³. Itt, Cicero a barátságnak - az ókori görögökre jellemző - eudemonikus felfogását veszi át, hiszen szerinte ez, a boldogságot okozó kapcsolat baráti kapcsolat az emberi élet legmagasabb célja.

M. Bloch szerint, a barátságnak eme görög-római eredetű felfogását a “vérközöség” a “parenté” a “lignage” váltja fel, barátokról (“amis”; vagy “freunde” a középkori német terminológiában) csak ezen belül, a szülők, testvérek, unokatestvérek vonatkozásában beszélhetünk. Következésképpen a középkor társadalmi struktúrájában a “konzangvinitás” – vagy, a legjobb esetben – a lovagi értelemben vett “fegyverbarátság”¹⁴, cimboraság, nem pedig a tulajdonképpeni barátság terjedt el. A 11. század végén és a 12. század első évtizedeiben, a barátság témája újra felmerül a később már II. Szilveszter pápa (999-1003) néven ismert Gerbert d’Aurillac leveleiben. Ezekben az írásokban, a barátság világi - társadalmi kapcsolatokat szervező és megszilárdító - hasznát hangoztatja, valamint hatalmi és befolyásoló eszköz szerepét emeli ki¹⁵.

A 12. századtól, az új, keresztény humanizmus elterjedése idején, “az első európai forradalomként”¹⁶ kezelt korai reneszánszban, az eredendő bűntől terhelte ember képe helyett az “Isten képmására teremtett ember” felfogása terjed el, amelyben meghatározó fogalomként a természet és a ráció szerepel. Eme szellemi újjászületés keretében, különösen a szerzetesi rendekben és a vallási társaságokban - lelkesedést és kezdeményezéseket szülve - a barátság problematikája újra a figyelem középpontjába került. Az 1120 és 1180 közötti éveket a “barátság korának” nevezik, hiszen a barátságot - a gregoriánus reformok keretében - már az egyházi iskolákban, szerzetesrendekben kultiválják, annak a felfogásnak a nevében, amely megváltoztatja az istenséghez fűződő viszonyt magát. A “szent most már Isten barátjaként” jelenik meg, az emberi kapcsolatokat – köztük a barátságot – a “megváltáshoz vezető út”-ként ismerik el¹⁷.

13 E. Heroeanu, i. m., p. 101-102.

14 R. Pahl, *Despre prietenie*, București, Antet, 2000, p. 25-27; J. Haseldine, *Penser l’amitié au Moyen Âge. Étude historique des commentaires sur les livres VIII et IX de l’Éthique à Nicomaque (XIII-XIV siècle)*, In: „Speculum”, vol. 83/3, 2008. Abordarea istorico-antropologică a prieteniei ca factor de putere la J. Cucó, I. Giner, *Un regard anthropologique sur l’amitié : modèle d’analyse, corpus ethnographique et faits de pouvoir*, In: G. Ravis-Giordani, *Amitiés. Anthropologie et Histoire*, Aix-en-Provence, P.U.P., 1999, p. 61-77 és G. Ravis-Giordani, *Le pain, le pouvoir et la grâce*, In: i. m., p. 77-99.

15 J. Le Goff, *Evul mediu și nașterea Europei*, Iași, Polirom, 2005, p. 98. vö. még: Ch. Haskins, *The Renaissance of the 12th Century*, Harvard, Harvard University Press, 1927; R. I. Moore, *The First European Revolution (970-1215)*, Oxford, Blackwell, 2000.

16 R. Pahl, i. m. p. 27.

17 J. Subrenat, *Amitié et vie féodale en France aux XIIe et XIIIe siècles. Réalité et témoignage littéraire*, în G. Ravis-Giordani, i. m., p. 191-194. vö. még: J. Flori, *La Chevalerie en France au Moyen-Âge*, Paris, P.U.F, 1995; J. Le Goff, *Le rituel symbolique de la vassalité*, în *Pour un autre Moyen Âge*, Paris, Gallimard, 1977, p. 345-420.

A 12-13. századi gestákban, hősi, lovagi énekekben a barátság (*amicitia*) témája gyakori, de inkább fegyverbarátság, cimboraság, az ellenségesség és árulás ellentétjeként felfogott szolidaritásként kezelik. Elsősorban azonban, családi kötelékként, vagy intézményesített formában, feudális vazallusságként, mint “*auxilium et consilium*” jelenik meg. A Roland-énekekben meghatározott barátság fogalma interperszonális kapcsolatot, egyének közötti kötődést jelent. Mindazonáltal, a barátság jelentése nem érzelmi, hanem inkább jogi, vagy diplomáciai tartalmat hordoz, ellenségek közötti egyezségként. A lovagi énekekben, a barátság szó szemantikai rokonfogalmai közé inkább a fegyvertárs tartozik, vagy a testvér; “testvérem Jézusban” értelemben használják. Ide tartozik még a “*compain*” vagyis kenyerestárs, cimbor, a “*compagnon*” bajtárs, elvtárs fogalma is.¹⁸

A középkori Európában, a barátság fenomenológiájához tartozik még az úgynevezett “rituális barátság”, amelyet családi és családok közötti társadalmi viszonyokra, komaságokra építettek: “*compères*” és “*commères*” (apa- és anyatársak), *pater spiritualis* és *mater spiritualis*. Eme rituális, “szellemi szülők” már a 6-7. században megjelentek¹⁹ Társadalmi szinten, a rituális barátságok kölcsönös védelmet és segítséget, a károkozás elkerülését, valamint érzelmi kapcsolatot jelentettek (*amor, affectio, amicus, vinculum*).

A komaságnak ez a baráti rendszere a politikai viszonyok és szolidaritás, gazdasági és személyes kapcsolatok építését szolgálta, kölcsönös segítséget jelentett más családokkal, vagy klánokkal szembeni versengésben. Horizontális szinten, a komaság elfogadása szövetséget, vertikálisan pedig patronus-*cliens* kapcsolatot jelentett. A rituális barátság felsorolt formái mellett, léteztek rituális testvériségek, avagy “eskü- testvériségek” is, amelyek Nyugat-Európában a 10. századig fejlődtek, de Kelet-Európában működtek még a 20. században is.²⁰ Ezek közül egyesek Keresztelő Szent Jánost, a keresztelés és a szellemi szülők patrónusát tartották védőszentjüknek. A rituális fraternitások, komaságok és sógorságok szervezték és ellenőrizték a társadalmi és interperszonális kapcsolatokat; “érzelmi távolságtartás” révén, a különböző társadalmi rétegek közötti béke és egyensúly megteremtésén munkálkodtak.

A 13. században egy bolognai retorika tanár, Boncompagno da Signa, meglepően modern, “cinikus” (onomasztikai, de a barátságra összpontosított) műve, az “*Amicitia*”, a korai reneszánsz stílusában, társadalmi szempontból, pragmatikus, világi perspektívából elemzi a barátság tematikáját. Könyvében a barátság – pontosabban a barátságos viselkedés - tipológiáját dolgozza ki. 29 típust ír le, amelyek

18 A. Fine, *Compères et commères. L'amitié rituelle dans l'Europe chrétienne*, in G. Ravis-Giordani, *op. cit.*, p. 257-258.

19 vö.: Cf. J. Lynch, *Godparents and Kinship in Early Medieval Europe*, Princeton, Princeton University Press, 1986; B. Jussen, *Le parrainage à la fin du Moyen Age: savoir public, attentes théologiques et usages sociaux*, In: „Annales”, 2/1992.

20 A. Fine, *Parrains, marraines. La parenté spirituelle en Europe*, Paris, Fayard, 1994.

azonban – szerinte – nem mások, mint “a barátság mezébe rejtett formái az oppor-tunizmusnak”²¹.

A reneszánsz megteremti a barátság “kettős képének” új kultúráját, amely stilizált írásokban, a szertartásos “kölsönös megajándékozás”²² kontextusában, kötelességek hálójaként írja le a jelenséget. A reneszánsz barátság-kultúrájának sokrétű értékeit három, lényeges, elvi aspektusban ragadhatjuk meg. Elsőként a *barátság természetes alapjait*, az ember eredetéhez köthető, az Isten által teremtett “eredendő barátságot”, “eredendő testvériséget” emeli ki a 16. századi humanista, Montaigne is: „C’est cela que la nature, le ministre de Dieu, la gouvernante des hommes, nous a tous faits de même forme... afin de nous entreconnaître tous pour compagnons ou plutôt pour frères”²³ A második princípium az egyének közötti barátság struktúráját lényegi *komplementaritásában* ragadja meg: a két szubjektum személyiségének kölcsönös felfedezésében. Montaigne esszékötetében (Les Essais, 1588), a “De amitié” című fejezetben, ezt az örök komplementaritást – Étienne de La Boétie-vel fennálló barátságára utalva – így írja le: „Si on me presse de dire pourquoi je l’aimais, je sens que cela ne peut s’exprimer qu’en répondant: parce que c’était lui, parce que c’était moi”. Olyan interperszonális kapcsolatról van szó, amely nem zárja ki az egyéni tudatot, hanem azt a másikkal való konvergens, kölcsönös érzelmi kötelékben ragadja meg. Két egyéniség közötti harmóniának ez a típusa az arisztotelészi barátság-filozófiából ered: “az ember ugyanolyan viszonyban van barátjával, akárcsak önmagával”, a barát második “én”-né válik”²⁴. Ezt a nézetet követi P. Ricoeur is, a „Soi-même comme un autre” című írásában, amelyben kifejti a barátság ontológiai és etikai vonzatait: eltűnik az én (ipseitás) és másik, (alteritás) közötti különbség, ezért az “*alter ipse amicus*”, mint “*eupraxia*”, a megszemélyesített boldogság (*eudaimonia*) felé vezető út jelenik meg.²⁵ A kettőségnek ez a feloldása a komplementaritásban és az individualitáson való túllépésben, nem más, mint a barátság viszonzottsága ókori elvének a reneszánsz kori humanizmusban való újjáéledése.

A reneszánsz kori barátság harmadik szabályozó elve a kölcsönösség, olyan értelemben, ahogyan azt La Rochefoucault írja: “un management reciproque d’interests”. Szinte már paradoxális²⁶ módon, a barátság bizonyos társadalmi törvényszerűségeknek felel meg, szolgáltatások cseréjévé válik: a szolidaritás erkölcsi kötelességét, a nagylelkúséget és hálát, elkötelezettséget és hűséget testesíti

21 R. Pahl, i. m., p.30-31.

22 Vö.: B. Caine (ed.), *Friendship: A history*, London, Routledge, 2014.

23 Montaigne, *De l’amitié*, Paris, Mille et une nuits, 1995, p. 35.vö. még J. Starobinski: *Montaigne en mouvement*, Paris, Gallimard, 1982.

24 R. Pahl, i. m., p. 67.

25 G. Fiasse, *L’autre et l’amitié chez Aristote et Paul Ricœur. Analyses éthiques et ontologiques*, Louvain, Éd. de l’Institut supérieur de Philosophie, 2006, p. 61-63. v.ö még: G. Little, *Friendship: Being Ourselves with Others*, Melbourne, Text, 1993.

26 J. L. Briquet, *Des amitiés paradoxales. Echanges intéressés et morale du désintéressement dans les relations de clientèles*, in: G. Ravis-Giordani, i. m., p. 292 sq.

meg. Hivatkozhatunk ebből a perspektívából Seneca “De beneficiis”²⁷ című művének elterjedtségére, fordításainak nagy számára a 16. század végén és a 17. század elején, a humanizmus és klasszicizmus korában. Művében - egy szélesebbkörű vita keretében - Seneca a barátságot (ezzel a címmel írott traktátusa elveszett) társadalmi konvencióként kezeli, olyan szociális jelenségként, amely etikus, jóindulatra alapozott, *odaadásban* és *elfogadásban* nyilvánul meg. A “De beneficiis” gyakorlati szempontból vizsgálja a barátság fenntartásához szükséges magatartásmódokat. Ennek tulajdonítható, hogy művében az “amicitia” fogalmát szinte meg sem lehet különböztetni a “caritas” (nagylelkűség) és “philia” (szeretet) fogalmaitól²⁸.

A barátság funkcióinak kölcsönössége elvét megtalálhatjuk B. Castiglione “Az udvaronc” (1528) című munkájában is, amelyben – Cicero nyomán – a barátság két fő típusát említi: a hasznosságra és az érzelmekre alapozottat. A barátság megteremtésének folyamata, azonos társadalmi és kulturális státusszal rendelkező személyek esetében, eme két modalitás²⁹ műveléséből áll. A szerző azonban a nagyobb befolyással, rendelkező emberekkel való barátság kiépítését is tárgyalja; ebben az esetben a haszon és a hála szerepe válik lényegessé. A barátság e két típusa (érzelmi és hasznos) esetében, az “elvárásoknak és a hasznoknak” összhangban kell lenniük. Az egyén jóhíret is kockára tevő tartós barátságba való befektetéseknek - a nagylelkűségnek és odaadásnak, adakozásnak - a haszonnal való tökéletes egyensúlyban kell megtérülnie.

A barátság *barokk stílusát*, vagyis azt a barokk paradigmát, amelyben a *barátság társadalmasítása válik lényegessé*, és elsődüvé, a 17. század hozza magával. Ennek a vonásnak a hangsúlyozását szolgálja a barátsággal kapcsolatos modern fejtegetéseknek ókori rituálékhoz, ovidiusi metamorfózisokhoz való kötése is. A humanizmus és klasszicizmus korához képest, a barokk paradigma - amelyben összehasonlítások és a közösségre való kivetítések, kiterjesztések kapnak szerepet – már körvonalazza a barátság témaköre modern, kritikai megközelítésének kezdetét.

A barátság barokk – összehasonlításon, kiterjesztésen, sokrétűségeen alapuló - paradigmájának tökéletes példája John Milton 1640-ben megjelent poémája, az “Epithafium Damonis”, amelyben Thyrsis, a pásztor, barátja, Damon³⁰ halálát siratja. J. Milton, Plutarchos példáját követve, összeveti az emberek közötti és az

27 Az angol reneszánsz Seneca fordításai: A. Golding, *The Woorke of the Excellent Philosopher Lucius Annaeus Seneca Concerning Benefiting, That is Too Say the Dooing, Receyving, and Requyting of good Turnes*, London, 1578; Seneca, *De Beneficiis*, in: *The Complete Works of Lucius Annaeus Seneca*, T. Lodge, London, 1614.

28 W. Trevor, „Receyving of Freendshipe”: *Seneca’s De Beneficiis and Early Modern Amicable Relations*, in „Literature and History”, vol. 20, I, Spring 2011, p. 61.

29 *Ibidem*, p. 71. vö. még: D. H. Sacks, *The Countervailing of Benefits: Monopoly, Liberty and Benevolence in Elizabethan England*, in: D. Hong (ed.), *Tudor Political Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

30 J. Garrison, *Plurality and Amicitia in Milton’s Epitaphium Damonis*, in: „Milton Quarterly”, vol. 46, 3/2012, Oxford, Blackwell, 2012, p. 154.

állatok csoportjaiban fellelhető barátságot. Míg az emberek barátsága intimitást, szubjektív – ebben a konkrét esetben fájdalom - átélést feltételez, addig a Thyrsis által őrzött állatok közötti barátság elfedi a veszteségeket, tompítja a fájdalmat. A pásztor gyászának, a veszteséggel kapcsolatos panaszainak kivetítése a közömbösség által jellemzett állatokra, és az ebből eredő összehasonlítás ideális alternatívát kínál: a csoportos barátság, a több személy közötti barátság alternatíváját. A szomorúságnak, fájdalomnak eme “csoportterápiája” a barátság újabb paradigmáját körvonalazza: a *barátság barokkos társadalmasítását* célozza. A két barátság-típus (egyrészt az emberek között, másrészt az állatok között) összehasonlítása és egybevetése, jellemző a barokk barátság-felfogásának belső feszültségére, a kritikai értelmezés megjelenésére. Az ezzel járó perspektíva-váltás és eltávolodás összetettebb és tárgyilagosabb szemlélet eredménye, egy sokrétű, vizuális, szinte domborműszerűen képzett kulturális térben. Az ember – állat, egyén – tömeg; pásztor – nyáj fogalompárai a barokk perspektíva belső feszültségeinek kifejezése.

A barátságnak ez az új, barokk felfogása a *dyadikus* (két egyén közötti) *barátságot* veti egybe - szinte ütközteti - a *csoportos barátsággal*: *Friendship among Many*. Az összevetés eredményeként, az “*amicitia*” most már *sodalitas*-ként (testvériségként, társaságként, közösségként) jelenik meg; benne a barátság építésére jellemző azon társadalmi viszonyulásokat fejlesztik tovább, melyeknek eredményeként az “*amicus*” “*sodalis*”-á válik. Ennek a többoldalú barátságnak a hasonlóság, az összhang ad alapot. Jonh Milton szövegében a barátok “*mihi quam similes*”, azok, akik egyformák, társak teljes egyetértésben: “*omnes unanimes cum sibi lege sodales*”. A „*sodalitas*” már egy újabb barátság-típusra utal: közeli társ, bajtárs, segítőtárs³¹; egy társadalmi és vallási célokat követő, szervezett *fraternitás* tagja.

J. Milton szerint, a *dyadikus* barátság szolidaritássá való felértékelődése az akadémiák – különösen az általa meglátogatott és enkomiasztikus módon láttatott itáliai akadémiák - keretében történik. Eme akadémiák, erényeiket és erkölcsi követelményeiket rövid, emblematikus szövegekben tárják a világ elé (*vel illis paucis versiculis, emblematis ad morem inclusis*). Bennük a barátság jó cimborák és társak (*simul sodales atque amicos bonos*) között szövődik, akik egy városban élnek és, bár különböznek egymástól, mégis jóindulattal és szeretettel viszonyulnak egymáshoz (*tamque commodos una in urbe, longiqua ille quidem, set tamen charissima*)³²

Az akadémiák ideális, *sodalisok* által elfoglalt terét fizikai és szellemi vonásokkal írja le: *Aethera purus habet, heromque animas interdivosque perennes*” (az istenek és hősök örök, éteri, tiszta szellemének) hedonikus, bőségtől és érzékiségtől teljes atmoszférájában. Ez tehát Mihail Halici 18. századi, szebeni barátaihoz és *sodalisaihoz* intézett ódái, panegirikus verselése intellektuális és akadémiai hátte-

31 *Ibidem*, p. 156.

32 *Ibidem*, p. 71. vö.még: E. Haan, *From Academia to Amicitia: Milton's Latin Writings and the Italian Academies Philosophie*, PA, American Philosophical Society, 1999, p. 6

re. Damon és Thyrsis, Hylas és Héraklész metamorfikus barátsága – a metamorfózis mechanizmusai hatására - az akadémiák terében társasági barátsággá változik, úgy, ahogyan azt Plutarchos a “De amicorum Multitudine”-ben véleményezte.

Az akadémiai, vagy közösségi tereken túl, a 17. század barátsagai a közszellem, a közvélemény művelésében és befolyásolásában, a nagyvilágiasság, világfi-ság építésében is szerepet vállaltak. Részt vettek a divatos szalonok eseményeiben, élményeiket megosztották a közösséggel, humorosan, olykor lekicsinylő, de javító és jobbító szándékkal, mindig udvarias, *gáláns* modorban. Dialogizálnak, leveleznek, csevegnek és mesélnek, de mindezt az akadémiai társaságok komoly, erudícióval átszőtt szellemében teszik. A 17. században a barátság *társaságivá* válik. Ezt bizonyítják Madeleine de Scudéry: “Conversation sur divers sujets” (1680), Dominique Bouhours “Les entretiens d’Ariste et Eugène (1671), Chevalier de Mère “De L’esprit”(1677) munkái is³³.

A barátság abban a nyilvános térben jelenik meg, ahol ez a “szellemes” embertípus kialakul, és tanúbizonyságát adja éles megfigyelőkészségének, gazdag fantáziájának, humorának, a túlzásokkal szembeállított egyszerűség tiszteletének, a nevetségesség iránti érzékének és tettetés iránti megvetésének. Ezek a tulajdonságok írják le a barokk stílusjegyeivel meghatározott barátság és társadalmasítása kialakulását, szolgáltatják - főleg a 17. századvégre jellemző - sajátos, “gáláns harmóniát”³⁴. A 17-18. században a barátság forradalmian új értelmezése mind pregnánsabb módon jelentkezik: most már “szellemi közösség”, melynek hatalmában áll megszabadítani az embert az őt “megrontó szenvedélyektől”³⁵, békét és egyensúlyt, boldogságot teremtve megvalósítja végre a felvilágosodás derűlátó, világmegváltó terveit.

Az utóbbi időben, a barátság történetével foglalkozó kutatások új forrásokat tárnak fel, új módszereket dolgoznak ki a tematika feldolgozására. Vizsgálják a barátság nyelvezetének etikai, társadalmi, szellemi, vallási és világi jelentéseit, tartalmi vonatkozásait³⁶. A premodern kor nyelvezetének, barátság-megjelenítésének szövegét vizsgálva, megnyílik az út az interdiszciplináris kutatások felé. Ezek az interdiszciplináris kutatások, képessé váltak annak a módnak az elemzésére, mely jellemzi a premodern barátság „alkalmazásait”, leírását és narrációit; képesek „megélt történet”-ként megközelíteni azt. Az új kutatási módok feltárták a barátság politikai és vallási szerkezetének, kultuszának, a kor által elfogadott „előírásait”³⁷.

33 D. Hölzle, *Humour et sociabilité dans les récits galants et les écrits mondains aux XVIIe et XVIIIe siècles en France*, in „Eighteenth-Century Fiction”, vol. 26, 4, 2014. vö. még: C. Habib, *Galanterie française*, Paris, Gallimard, 2006.

34 *Ibidem*, p. 69.

35 vö.: S-E. Fauskevag, *Philosophie de l’amitié: Essai sur le „Traité de l’amitié” de Madame de Lambert et „La Nouvelle Héloïse” de Jean-Jacques Rousseau*, Paris, Oslo, L’Harmattan, Solum, 2008

36 vö.:B. Caine, *op. cit.*

37 vö.: D. T. Lochman, M. Lopez, L. Huston, *Discourses and Representations of Friendship in Early Modern Europe, 1500–1700*, Farnham, Surrey, Routledge, 2011.

A levelezés műfajához tartozó dokumentumok vizsgálata és szerepének, sokrétű megszólítási, címzési és használati módjának újraértelmezése, lehetőséget teremtett a barátság tematikájának kulturális, szellemi és vallási perspektívából való megközelítésére. Lehetőséget teremtett annak feltárására is, hogyan találkoznak és szerveződnek a különböző etnikai, vallási, politikai identitások; annak kiemelésére, ahogyan a 17. század elején a „barátság” „az ajándékozás”, a „vendégszeretet” működött és megalapozta az egyének közötti kapcsolatokat, a *respublica litteraria* közegében.³⁸ Mindezek fényében, több szempontból újraértelmezték az ó- és középkori barátság fogalmát³⁹. Kiemelten hasznosnak bizonyultak azok a kutatások, amelyek „szellemi élvezet”-ként, etikai, társadalmi viszonylatban értelmezve, valamint „saját érdekként” vizsgálták a barátság kultúráját és művészetét. Az elit (nemesség, polgárság, diplomaták) tagjai közötti barátság gyakorlatának a stilisztikára, konvenciók, szokások és rítusok vizsgálatára alapozott, tudományos elemzése feltárta azt a módot, ahogyan újraépült a modern értelemben vett szocializálás⁴⁰.

38 vö.: K. Austin, W. Anderson, *Faith, Friendship and Learning. Intercultural Communications in the Republic of Letters*, In: „Language and Intercultural Communication”, vol. 10/nr. 1, Routledge, 2011.

39 vö.: G. M. Gurtler, S. Stern-Gillet, *Ancient and Medieval Concepts of Friendship*, Albany, Suny Press, 2014.

40 vö.: O. Murray, *Epilogue: The Pleasure of Intellectual Friendship*, Oxford University Press, 2014; Ch. M. Anderson, *The Art of Friendship*, in „Renaissance Studies”, vol. 27/nr. 5, 2013.

II. FEJEZET

MIHAL HALICI ÉS KORA

2.1. A HUMANIZMUSTÓL A BAROKKIG

B. P. Haşdeu, 1891-ben a következőket írja: „Pontosan a Hátszeggel határos és Karánsebest is magában foglaló Lugos az, amely a 17. század második felében, 1640-től az 1700-as évekig színtere a románok homogén, vagyis román nyelvű, latin betűkkel írott, említésreméltó irodalmi mozgalmának”⁴¹.

Az említett „színtérre”, vagy tájegységre jellemző kulturális jelenség - mondhatnók kulturális program - a maga homogenitásában az írásra, olvasásra, a könyvre, kimondottan a livreszk kultúrára támaszkodik. Megvalósításai, eredményei az írásos kultúra terén, olyan szakaszokra és szeletekre oszthatóak, melyek lényeges fejlődési fokozatokban és beteljesülésekben ragadhatók meg: *fordítások szakasza, irodalmi művek alkotásának, valamint a lexikográfia szakasza*.⁴²

Ezek - a livreszk kultúrához való viszonyulás módjai által meghatározott szakaszok - egyben kulturális, intellektuális tipológiát is jelentenek, mely a könyv-írás-nyomtatásban tárgyasul, és a 17. század Európáját „nagy, kulturális szellemű köztársaságként”⁴³ körvonalazza és integrálja.

Az „episztemológiai termékenység”, a társadalom történetében példanélküli „vitalitás”⁴⁴ és „igazi kulturális forradalom”⁴⁵ által meghatározott reneszánsz és humanizmus korát nem véletlenül kötik a könyvnyomtatás megjelenéséhez. A reneszánsz jelenségét végigkísérő „kulturális titok” fogalmát a „győzedelmes könyv” perspektívájához köthetjük, hiszen ennek diadalútját követhetjük a középkortól egészen a 17. századig⁴⁶.

41 B. P. Haşdeu, *Anonymus lugosiensis*, in „Columna lui Traian”, iulie-octombrie 1883, p. 6.

42 D. Radosav, *Carte și lectură în cadrul umanismului în Banat și sudul Transilvaniei (secolul XVII)*, In: *Stat, Societate, Națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, Dacia, 1982, p. 202.

43 R. Mousnier, *Les XVI-ème et XVII-ème siècles. Histoire générale des civilisations. 1500-1640*, Paris, P.U.F., 1954, p. 308.

44 A. Jouanna, *La notion de Renaissance: réflexions sur un paradoxe historiographique*, in „Revue d'histoire moderne et contemporaine” (továbbiabban *RHMC*), tom 49, nr. 4 bis, Paris, Belin, 2002, p. 8.

45 v.ö. : E. Garin, *La Renaissance, histoire d'une révolution culturelle*, Varviers, Gérard, 1970 és : G. Gadoffre, *La révolution culturelle dans la France des humanistes*, Genève, Droz, 1997.

46 R. Chartier, H. I. Martin, *Histoire de l'édition française. Le livre conquérant du Moyen Age au milieu du XVII siècle*, Paris, Fayard, 1990.

A humanizmus korának lényegében livreszk meghatározása alapvető példaként hivatkozhatunk a katolikus egyház egyik kevésbé ismert zsinati tanácsának, az V. Lateráni Zsinatnak (1512-1517) vonatkozó rendeletére, mely „mielőtt előírná a vallásos könyvek cenzúrájának elveit, üdvözli az isten ajándékeként megjelenő könyvnyomtatást”⁴⁷.

Következésképpen, ez az a tipikus európai szellemi és intellektuális háttér, amelyre kivetíthetjük a bánsági térség 17. századi kulturális megvalósításait.

A Bánság tehát belép a történelmi időbe, szinkronizál az „elvárások szintjén”, a „tapasztalatok terén” a „jelen kihívásaival”⁴⁸. A „történelmi jelen” túllép az elméleti időként felfogott kronológián és a kezdeményezések, „a gyakorlat” szintjén valósul meg, magával hozva egy földrajzi táj lakóinak a legmagasabb értékekre és elvárásokra való összpontosítását, történelmi időzítését, ellentétben az (el) időtlenítéssel és az említett összpontosítás hiányával, melynek eredménye a peremre szorulás és elmaradás.

Az (el)időtlenítés, az időből való kiemelés, de-szinkronizálás fogalma parázs vitákat keltett az európai humanizmus keretében, elsősorban a reneszánsz belső jelenségei kibontakozásának különböző „tempó”-i miatt. Másként fogalmazva: sokat vitatkoztak azon, hogy a művészetek, a gazdaság és a politika reneszánsza egyidejű, szimultán-e, vagy közöttük időbeni eltérés van. Olyan vélemények is voltak, hogy a művészetek újjászületése gazdasági recesszióval járt⁴⁹, vagy, hogy a reneszánsz művészeti termelése megfelelt az akkori társadalom fogyasztási igényeinek, ezeket az igényeket pedig „gazdasági növekedés és politikai stabilitás”⁵⁰ keltette.

A fentiekkel való összefüggésben, elméleti és metodológiai szempontból is figyelembe kell venni az „elkerülhetetlen, tagadhatatlan különbséget”, a gazdaság- és népességtörténet hosszú tartama és a kultúrtörténet rövid tartama között. Ennek ellenére, vannak olyan próbálkozások, melyek a két „tempó” sui generis módszerekkel való szinkronizálására törekednek. Megpróbálták bevinni a kollektív, konjunkturális generációs tudatba, listákat és katalógusokat híres emberekről: Vasari: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete (1550)*; Francesco Arsili: *De poetis urbanis (1524)*; vagy Piero Valeriano: *De litteratorum infelicitate (1558)*. Ezek a repertóriumok, vagy reneszánsz személyiség-listák, a 16. századi Itália⁵¹ legkedveltebb műfajai közé tartoztak. Összeállításuk célja és eredménye, a művé-

47 M. Venard, *Unité et décalages culturels et religieux en Europe. 1470-1520*, in *RHMC*, 49-4 bis, 2002, p. 44.

48 vö. : R. Koselleck, *Futuro passato. Per una semantica dei tempi storici*, Genoa, Marietti, 1986, p. 300-323

49 R. S. Lopez, *Hard Times and Investment in Culture*, In: „The Renaissance. A Symposium”, New York, apud F. Alazard, *Les tempos de l'histoire: à propos des arts dans l'Italie de la Renaissance*, in *RHMC*, 49-4 bis, 2002, p. 23.

50 R. A. Goldthwaite, *Wealth and the Demand for Art in Italy. 1300-1600*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1993, apud F. Alazard, i. m., p. 25-26.

51 F. Alazard, i. m., p. 30-31.

szeti eseményeknek a politikai vagy gazdasági eseményekkel való időbeli összehangolása, szinkronizálása volt. A kulturális időnek a gazdasági, társadalmi időbe való beírása és meghosszabbítása nem más, mint a történelemnek az emlékezetben való megközelítése, a kor történeti szelleme körüli viták felélesztése, lényegében periodizálás, vagy az idő és a kronológia közötti periodizálás megbontása (de-periodizálás). Voltaképpen, ezekkel a katalógusokkal és repertóriumokkal, megkísérelték a művészek és más alkotók biográfiáját kronologikusan beilleszteni a kollektív emlékezetbe, az utókor számára beágyazni, egybehangolni életüket az európai humanizmus századainak egymásután következő politikai és gazdasági történéseivel.

Az eltolódások és időbeni eltérések (deszinkronizáció) más típusai a reneszánsz érintőleges, kulturális és vallási zónáiban tárhatóak fel. Nincs semmilyen fedés a „vallási mező” és a reneszánsz eszméje között, hiszen a klasszikus, pogány, görög-római ókor újjáélesztése, pontosan az elmúlt, sötét, dekadens, barbár évezreddel szemben határozza meg magát – ez utóbbi pedig nem más, mint „az igazi Istenbe vetett hit”⁵² hangoztatásának korszaka. Újabb eltolódásként említhetjük, hogy a humanizmus programja nem fedi az egész európai területet; a reneszánsz „gyakorlótere” nem maga Európa, hanem csak az „Orbis christianus” vagyis a „Respublica christiana”. Leegyszerűsítve, ez is kiváltja a fáziseltolódások és inkongruenciák láncreakcióját, valamint még meg is sokszorosítja ezeket. A humanizmus felfogásában, a „kereszténység a latin, Rómát követő hitre összpontosul”. Ez a latin kereszténység csak a nyugati zónát jellemzi, kihagyva a különben elhanyagolhatatlan keleti (Lengyelország, Litvánia)⁵³ területeket. Ezeket ugyanúgy nem lehet elszakítani, mint a szentírás kétféle olvasási módját: a kegyes, hagyományos, a keresztény igazságot kereső olvasatot és a kritikus, erudícióra alapozott, javító szándékú, a keresztény tanítás „eredeti, betű szerinti, literáris jelentését” kereső hozzáállást. Ennek a két különbségnek és eltolódásnak vonzatában található a keresztény, katolikus jámborság két modellje is: az Európa északi államaira jellemző „patetikus” vallásgyakorlat, valamint a déli államok kiegyensúlyozottabb szellemisége. Egyik belső, áhítatos és érzelmetli, mintegy ellentéte a másiknak, a „jámbor gesztusok vég nélküli ismétlésének, a fennhangon való imádkozásnak, rítusok és körmenetek” sorának⁵⁴.

Ilyen eltolódások és deszinkronizálódások folyamatában megtalálhatjuk a kulturális és művészi modellek ismétlődésének, valamint a humanista program sajátosságainak, nyelvezete jellegzetességeinek magyarázatát is. Vallási szempontból, a reformáció megjelenésének és elterjedése értelmezésének kulcsai rejlenek itt. Nem utolsó sorban, „kronologikus és differenciált” olvasatot alkalmazva, megkülönböztethetjük egymástól a firenzei, 15. századi reneszánszot, a 16. századi (második), római reneszánsztól. Ugyancsak ezen az úton haladva, „kronologikus

52 M. Venard, i. m., p. 38.

53 *Ibidem*, p. 39.

54 *Ibidem*, p. 50.

és differenciált olvasatot alkalmazva”, megkülönböztetjük a 16. században, az itáliai modell terjedése nyomán született francia művészeti újjászületést és az angliai, valamint spanyol⁵⁵ – kissé későbbi – reneszánszt. Mindez az itáliai reneszánsz modell kiterjesztése és decentralizációja eredménye. Mint valamennyi kulturális modell és jelenség, a reneszánsz – az elvárások, a vonzódás és befogadás mértékének megfelelően – saját központján túlnöve, diffúzióra, elterjedésre volt ítélve.

A *Szászvárosi Ószövetség*, a „*Palia de la Orăștie*” által kezdeményezett, szinte egy évszázadon átívelő kulturális program, melynek „színterén” egy „homogén” kultúra bontakozik ki, beírható a 17. századi román kultúrát átható humanizmus vonzáskörébe. Az említett kultúra-szegmens írásos produktumai, livreszk cselekményei, a 17. századi román humanizmus témáinak közvetlen alkalmazásaként sajátos, de kétségbevonhatatlan módon kötődnek az európai humanizmushoz. A román kultúra a késői humanizmushoz, egy olyan neo-humanizmushoz köthető, amely virágzásában és kiteljesedésében a 17. századra jellemző. Tulajdonképpen egy visszhangozott, visszatükrözött humanizmus.

A román humanizmus arculatának meghatározása viták középpontjában áll: a probléma egyrészt a *nyugat-központú humanizmus, vagy a humanizmus európai története* meghatározása, másrészt az uralkodó kulturális modellek akkulturáció⁵⁶ útján, más földrajzi területekre való átvitelének kérdése. A vita során nyilvánvalóvá válnak a fáziseltolódások és kronológiai eltérések, melyeket bizonyos „történelmi körülmények” határoznak meg. Ezek a „körülmények” akkor merülnek fel, amikor egyes kelet- és délkelet európai területek „végül is csatlakoznak – mondja M. Berza – az itáliai Quattrocento, valamint az azt megelőző századok mozgalmához, és sajátágaikkal egyetemben beírják magukat a humanizmus európai történetébe”⁵⁷.

A bizánci paradigma, a román országok ortodox kultúrája és szellemisége, valamint a nyugati típusú humanizmushoz való csatlakozás késedelmeségének magyarázatában, V. Căndea is a „történelmi körülményekre” hivatkozik. A bizánci hatás „a kelet- és délkelet európai gondolkodásmód és civilizáció valóságos történelmi védőbástyáját hozta létre a román térségben, melyet N. Iorga < Bizánc utáni Bizáncként > határoz meg, visszautasítva minden olyan nyugati eredetű doktrinális magatartást, melyet maguk a katolikusok is gyanakodva figyeltek”⁵⁸.

A román térségek egészének „saját humanista kronológiáján” túl, itt is feltárhatjuk a humanista program recepciójának fáziseltolódásait és szakaszosságának különbségeit is. Az erdélyi udvari, aulikus kultúra kronologikusan a 15. század itáliai (első) humanizmushoz kapcsolódik, majd ugyanitt a lutheranizmus szűrő-

55 *Ibidem*, p. 22.

56 M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, Eminescu, 1985, p. 112.

57 *Ibidem*, p. 105; vö. még: Al. Duțu, *Cultura română în civilizația europeană*, București, Minerva, 1978, p. 5-47.

58 Al. Duțu, i. m., p. 13.

jén átszivárgó humanizmus-recepció következik a 16-17. században. Ezzel együtt és vele érintőlegesen, Lengyelország, Dalmácia és Magyarország kulturális-konfesszionális modelljei felől, az ellenreformáció humanizmusa következik, mind Erdélyben, mind pedig Moldvában.

A 17. században, intézményesített, állami kultúrpolitika szintjén támogatott humanista program jelenik meg, melynek kezdeményezői Vasile Lupu și Matei Basarab a Târgoviște-i „Schola graeca et latina” és a jászvásári Colegiul Domnesc működtetői, valamint a humanista eszméket képviselő, kárpátokon-túli jelentős személyiségek: Udriște Năsturel, Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Milescu, Constantin Cantacuzino⁵⁹. Lupu és Matei Basarab a Târgoviște-i „Schola graeca et latina” működtetésével, valamint ugyancsak a Kárpátokon túli, jászvásári Colegiul Domnesc, a román humanista kultúra⁶⁰.

A fáziseltolódások és különbségek közé írónak azok a megfontolások is, amelyek a hely szellemére, az érzékenységekre, hagyományokra, a „forma mentis”-re vezethetők vissza, de a viselkedést, kollektív magatartásformákat meghatározó természetes hajlamok is, és mindazok az értékek, melyeket azonos megítélések alapján még ide sorolhatunk. Mindezek együtt jellemeznék egy, a „kulturális földrajz” által leírható régiót. Ilyen megfontolások alapján állítják, hogy „Moldva – földrajzi fekvésének tulajdoníthatóan, nyitottabb volt Nyugat felé és már az 1600-as évek előtt áthatották azok az újítások, melyeket egyesek – elsietett módon – a reneszánsz helyi jeleinek tartanak. Ez volt az a terület, amelynek felső osztályai a nemesi élet egyes – már a Movilă család korában – létező formáinak elfogadása felé hajlottak”. „A román provinciák kettéválasztásának” Kárpátokon kívülről jövő kezdeményezése figyelhető meg itt, jelesül annak állítása, hogy az Európától átvett humanista értékek 16-17. századi „idegen, megváltó befolyása” jobban érvényesült „a moldovai (arisztokratikus – a szerző megj.) közeg jellegzetességeinek a nyugati értékekre, az újra fogékonyabb volta miatt, mint a lényegesen különböző havasalföldi és olténiai <demokratikus> közegben, amely a múlthoz, a faluhoz, a balkáni-fanarióta világához kötődött”⁶¹.

A humanizmus kultúra-teremtő elveinek perspektívájából nézve, az erdélyi és bánági román társadalomban a 16-17. századi reformáció és ellenreformáció prozelitizmusra alapozott versengése kiemelkedő kulturális megvalósítások létrehozására ösztönzött. Tagadhatatlan siker volt a nevelés, az iskolai programok, a – céltudatosan - vernakuláris nyelveken alapuló könyvnyomtatás által megjelenített kultúra terjesztése. A könyvkultúra eszméket közvetít, olyan modelleket dolgoz ki, amelyek fogékonyt keltenek, serkentik a megismerés igényét, elérhetővé teszik magát a tudást. Általa a filológia „a kor kritikai lelkiismeretének” szintjére emelkedik. A humanista értelmiségi közösség erudíciója, elhivatottsága egyrészt, a reformáció által

59 M. Berza, *op. cit.*, p. 106.

60 V. Căndeia, *Rajțunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, Dacia, 1979, p. 15-18.

61 R. Theodorescu, O glosă la Ibrăileanu, în „Viața Românească”, LXXXII, nr. 9, 1987, p. 4-5

terjesztett eszmék másrészt, arra alapozva, hogy: „Christum ex fontibus praedicare”, új paradigma keretében határozzák meg a viszonyt a kereszténység tanításai és a hívők között. Ennek okából „az egész reneszánsz a filológia jele alatt bontakozik ki, a filológia a tudományok tudományává válik, szerepe pedig a gnoszeológiai módszereinek megváltoztatása... a könyv, az ember, a természet újraolvasása”⁶².

A 17. században a klasszikus humanizmus új kiadásaként megjelenő román neohumanizmus, a maga kronológiai eltolódásában bár, de mindenképpen abból az egész századot meghatározó, megújító gnoszeológiai tételből indul ki, hogy a teremtő Istentől függetlenül, róla leválasztva: „a fizikai világ a maga tökéletes önállóságában logikailag, ontológiai és teológiai módon is megismerhető, ... a valós világ zárt és elszigetelt rendszer, önmagában hordja saját, létezése által adott és kiteljesített értelmét”⁶³. Ezt a századot Descartes egyénisége határozza meg, aki a belső, azaz az istenségtől elhatárolt világ objektivitását hangsúlyozza. Ez a világ tartalmazza „valamennyi érzékelést, eszmét, elképzelést, a matematikai igazságokat, etikai tételeket, Isten eszméjét magát, röviden: bizonyos módon a megfigyelés tárgyává válik mindaz, ami ma számunkra mentális tartalom”. Innen nézve a világot, az objektivitás következtében a „filozófia most már a megismerés elméletét állítja a saját középpontjába”⁶⁴. A román humanizmus, főleg a 17. századi bánági, sajátos változatában, az ismeretelméleti introspekcióból kiindulva - a vallási hovatartozáson túl - elsősorban az etnikai identitás, önmegismerés és önmeghatározás által válik egyedivé. A reformáció és ellenreformáció korát jellemző nagy nyelvészeti öntudatra-ébredésen, valamint a kultúra latin és vernakuláris nyelvű közvetítésén át a „román protestáns kultúra, a saját nyelvészeti egységességének fejlesztésén keresztül, saját, önálló népi érdekeit is kifejezi. A 16. és 17. században, az erdélyi románság első alkalommal kerül elmélyült kapcsolatba a latin nyelvvel”⁶⁵. A Magyarországon át érkező nyugati kultúra közvetítő elemmé válik a reformáció és neo-humanizmus által alakított román kultúra, és a nyugati eszmevilág között⁶⁶.

A 17. századi bánági és erdélyi román humanizmust ezzel egyenlő mértékben befolyásolták a katolicizmus, és az ellenreformáció kulturális és vallási eszméi is. A reneszánszt és a humanizmust, az itáliai Marcino Ficino eszméit követő „prisca theologica”-ra összpontosított vallási diskurzus jellemzi. Ez az ókor felújítását célozza, arra alapozva, hogy „a régiek (az ókoriak), valamilyen titokzatos módon pre-keresztény revelációban részesültek, minek révén bölcséletük beágyazása a kereszténységbe, megerősíti a keresztény hitet magát”⁶⁷. Hasonló módon, az ókori mitológia beépítése a művészetekbe és az irodalomba „csak a keresztény hit erő-

62 Z. Dumitrescu-Buşulenga, *Un reper al umanismului românesc*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXXVI, nr. 3-4, 1988, p. 176.

63 H.-R. Patapievici, *Omul recent*, București, Humanitas, 2001, p. 68.

64 R. Rorty, *L'Homme spéculaire*, Paris, Seuil, 1990, p. 61-65.

65 L. Gáldi, *La Transilvania come mediatrice degli influssi europei*, Roma, 1941, p. 18.

66 C. Sulica, *Influence hongroise sur le développement de la littérature et de la culture roumaine*, Szeged, 1937, p. 90.

67 A. Jouana, *i. m.*, p. 12.

sítésére használt bölcs metafora⁶⁸ lehet. A gondolatmenetet folytatva, Guillaum Budé: „De transitu hellenismi ad christianismum” (1537) című műve, olyan erőfeszítés eredménye, melynek értelme és célja - a lutheranizmus és a katolicizmus közötti versengés által keltett feszültségben - a humanizmus és a vallási eszmeiség összehangolása. A katolikus és humanista szerző szerint, az ókor szellemi kincseit akkor lehet a legjobban megőrizni „ha a Mindenség Urának templomában, az Ő dicsőségére és szolgálatára⁶⁹ tartjuk. Ugyanígy, Etienne Dolet ”De imitatione Ciceroniana”-ja (1535), összehangolja „a pogány szövegek eredendő szépségét a keresztény retorikával⁷⁰”.

A humanizmus kereszténysége az Istennel való újrafelfedezett, újraalkotott harmóniában határozza meg az embert és a kultúrát. G. Papini szerint, a reneszánsz és a humanizmus „nem a pogányság visszatérése, vagy lázadása a keresztény civilizáció ellen, hanem annak a csodálatos egységnek a visszaállítására, melynek elemei a klasszikus civilizáció nagyságát adták, és amely aztán a kereszténység isteni szintézisében csúcsosodott ki.” Az istenséggel való kapcsolatában ily módon újra meghatározott humanizmus és reneszánsz, a földiekkel való kapcsolatot is megváltoztatja. Következésképpen a jámborság, a keresztény hithűség is új alakot ölt, oly értelemben, hogy „a reneszánsz a teremtő Atya, nem pedig csak a Vérző Fiú - középkorra jellemző - utánzását hirdeti⁷¹”. Ezzel az ószövetségi Ádám-modell éled újra, hiszen a reneszánsz emberei az „új Ádámról beszélnek és meggyőződéssel vallják, hogy koruk az új Aranykor⁷²”. Végül is, az, ami történik, nem más, mint az ember és a Teremtő közötti viszony kereszténységen belüli újrafogalmazása. Az Isten által teremtett ember, most már az eredendő bűn stigmája alól föloldva, „homo passionalis”-ból maga is alkotóvá, azaz „opifex”-é válik.

Ilyen támpontokat használ az ellenreformáció, amikor a katolicizmus kulturális-vallási rendszerét a reneszánszsal és a humanizmussal a „l’umanism devot” jegyében egyezteteti. Istennek ajánlott humanizmus ez, mely a keresztény paradigma eszméit a humanista értékekkel olvasztja össze. Az ellenreformáció, a reformáció által okozott veszteségeket pótlendő, eme humanizmus keretében dolgozza ki a maga nevelési, pedagógiai programját. Ebben az összefüggésben gyakran hangoztatják a jezsuitáknak a „modern humanizmus⁷³” kidolgozásában játszott szerepét. A Trentói Zsinat⁷⁴ jezsuiták által sugalmazott, a „humanisme devot” szellemében

68 *Ibidem*.

69 *Ibidem*, p. 13

70 *Ibidem*.

71 M. Florian, *Filosofia Renașterii*, Cluj-Napoca, Grinta, 2003, p. 40.

72 *Ibidem*, p. 41.

73 vö. Fr. De Dainville, *Les Jésuites et l'éducation de la société française. La naissance de l'humanisme moderne*, Paris, 1940.

74 E. Durkheim, *Evoluția pedagogică în Franța*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1972, p. 216. vö. még: R. Mandrou, *Introduction à la France moderne 1500-1640*, Paris, Albin Michel, 1961, p. 245; A. J. Hets, *A Jezsuiták iskolái Magyarországon a 18 század közepén*, Pannonhalma, 1938, p. 12.

megfogalmazott pedagógiai újításai szellemében, a dialektika, filozófia és teológia tanítása egyre szorosabban kötődött az irodalom, a klasszikus nyelvek (Cicero latinja és Demoszthenész görögje) oktatásához. Az irodalomnak és a klasszikus nyelveknek ezt a kultúráját nevezték „humanitas”-nak, „poesis”-nak, valamint „studia humanitatis” és „litterae humaniores”-nak, ami –végeredményben - az irodalom útján való nevelést jelentette. A reformáció kulturális programjához hasonlóan, a görög-római klasszikus értékek újrakiadása és felhasználása az ellenreformáció által, egy „filológiai-történelmi kultúra”⁷⁵ kialakulását jelzi. Ahogyan azt a Trentói Zsinat rendeletében, a „Decretum de editione et usum sacrorum librorum” előírja, a klasszikus ókori görög és római kultúra szövegeit veridikus és autentikus formában kell kiadni, „pro authentica habenda”⁷⁶. Ennek az „humanism dèvo”-nak vonzatában helyezkedik el az a román humanizmus is, melyet a Kárpátokon kívüli területeken „vallásos humanizmusnak”, vagy egyenesen „ortodox racionalizmusnak” neveznek. Eredetét a tekintve, ez „a régi, bizánci humanizmus, amely új ruhában, racionalizmusként jött vissza, mintegy jelezvén a nyugati humanizmus - legyen az keresztény, katolikus, református vagy ellen-reformált – átfogalmazásának eljövételét”⁷⁷.

Ezt a 16. századi Itália⁷⁸ történelmi valóságát divatosan, szakértő módon leírni hivatott eszmerendszerre vetített, „vallásos humanizmust” C. Th. Dimaras⁷⁹ terjesztette ki a délkelet európai viszonyokra is. Historista fogalomrendszer ez, amely egyrészt a görög, szlapon, vagy római eredet kérdését tudós módszerekkel eleveníti fel, másrészt az ortodox vallás és a patriotizmus összekötését teszi lehetővé. Ez, az „emberi értékek új tudata”-ként terjedő humanizmus a vallás tételeitől pregnánsan áthatott, abban az elképzelésben is, hogy „közvetlenül vagy közvetve az ember lépteit a Sors vezérli”⁸⁰. Ebbe a - lényegében teokratikus - kulturális szellemiségbe helyezhetjük az említett „ortodox racionalizmust” is. Bizonyos módon, az ortodox racionalizmus is a „kérdésfeltevés és válasz” fontos humanista eszményét követi; „a dogmákról való vita” elterjedését, a „racionális bölcsesség” egyik megjelenési formáját jelzi. Egy szépirodalmi, túlnyomórészt keresztény kultúrában, összeköti a népi szellemet az erudíció kutató nyugtalanságával, az ókori római eredet kultiválásával, „hasonlóan ahhoz a módhoz, ahogyan átderengtek a miniatűr tájképek a régi, vallásos tárgyú festményeken”⁸¹.

75 S. Stelling-Michaud, *L'histoire des Universités au Moyen Age et à la Renaissance*, in *Rapports*, vol. I, Comité International des sciences historiques. XI Congrès International des sciences historiques”, Stockholm, 21-28 août, 1960, Uppsala, 1960, p. 107.

76 A. Bisping, *Sacrosanti aecumenici Concilii Tridentini Aschendorffiana*, 1857, p. 29.

77 V. Căndea, *i. m.*, p. 328-329.

78 vö. A. Dupront, *D'un „humanisme chrétien” en Italie à la fin de XVI-e siècle*, in „Revue historique”, CLXXXV, 1935.

79 M. Berza, *i. m.*, p. 239.

80 *Ibidem*, p. 107-108.

81 Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, p. 36-37. vö. még: idem, *Sinteză și originalitate în cultura românească*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972, p. 122.

A román humanizmust képviselő eszmék és központi tematikák - azok, amelyek a Bánság a 17. század kultúrájából elsősorban kiszemel, ahogyan azt már említettük – a livreszk kultúrára vezethetőek vissza. Jellemzője, hogy lehetővé teszi azon humanista eszmék kibontását, amelyek az írásos kultúrában a népi nyelv használatát eredményezik. A „vernacula lingua” dicsérete, piederstálra emelése, a prédikációkban, írásos kultúrában – a humanizmus vonatkozó programjának szellemében - kiemelkedő jelentőségre tesz szert. Jól látszik ez Dante „De vulgari eloquentia” művének már a címében, de a román kiadás „Pre limba românească” szintagmájában is. Ez utóbbi olyan leit motívum, mely ismételten megjelenik a románra fordított könyvekben: a „Palia de la Orăștie” fordítóinál, vagy követőiknél; G. Buitul, Ștefan Fogarasi, Francisc Fogarasi, idős Mihail Halici (tatál), vagy az ifjú Mihail Halici (fiul) írásaiban. A tanár és teológus Gabriel Ivul, munkáiban hozzájárult a román humanizmus neo-arisztoteliánizmusának kidolgozásához, de a latin eredet témájának, mint a nemesség és civilizáltság bizonyítékának kihangsúlyozásához is. Ugyanez jelenik meg a fiatal Mihail Halicinál a „dignitas et excelentia hominis” humanista emblematikájában, vagy Mihail Halici (az apa) és G. Ivul humanista írásainak barokk felhangjaiban. Azt mondhatjuk tehát, hogy a 17. századi kultúra tematikája feldolgozásának valóságos összpontosítását fedhetjük fel a bánsági román humanista kultúra számos munkájában és kísérletében. Mindez olyan jól körülhatárolt és meghatározott idő- és térkeretben történt ami lehetővé teszi számunkra, hogy a premodern kor román kultúrtörténete önálló fejezeteként tekintsünk rá.

A 17. század körülményei között, a humanizmusnak ebben a zónában való megjelenését követi ugyanitt, a korra jellemző kultúra más paradigmáinak és irányzatainak, jelen esetben a barokk és a klasszicizmus sajátosságainak megjelenése is. Európai perspektívából szemlélve a humanizmus 17. századi barokk és klasszicista kiterjesztését, azt mondhatjuk, hogy ebben a században eléri a „maximális elméleti és gyakorlati szintjét” és mindkét irányzat „az irodalomban éri el maximális sűrítettségét”⁸². Ugyanakkor, a „reneszánsz és a barokk közötti kapcsolat” ellentmondások egymásra feszülése is, olyan valós és akut, lényegi antinómia ez, amelyből a két kulturális paradigma, sajátos módon, a maga tartalmát és egyediségét nyeri. Ahogyan arra V. L. Tapié rámutat, kölcsönösen a másikkal való ellentétben határozhatóak meg; „a reneszánsz és a barokk viszonya alapkérdés, akkor is, ha dekadenciáról, akkor is, ha az értékek megújulásáról beszélünk. Mindenesetre, a barokk szakításban van a reneszánszsal”⁸³.

Román történelmi idő-perspektívából nézve, a 17. század román kultúra a megkésett, egészen meg nem emésztett humanizmus és a – szándékaiban – barokk kultúrája. A nyugat-európai humanizmushoz képest, olyan fáziseltolódások mutatkoznak, melyek éppen a késés miatt elkerülhetetlen kapkodást okoznak, abban a

82 R. Munteanu, *Clasicism și baroc în cultura europeană în secolul al XVII-lea*, București, Univers, 1981, p. 12-13.

83 V. L. Tapié, *Le Baroque*, Paris, PUF, 1963, p. 17.

törekvésben, hogy bepótolják az „en retard” történelmi időt. A román kultúrában a humanizmus és barokk összepréselődése az európai barokk és humanizmus sietős, menet közben való intenzív receptálásának eredménye. A 17. század második felének román kultúrája a két kulturális paradigma intenzív feldolgozásának és befogadásának kora; törekvéseit az európai kultúra nagy témáival való *lázás szinkronizálás* jellemzi. Mindez azért valósulhatott meg, mert nyilvánvaló vernakuláris értékei lehetővé tették az európai kultúra folyamatainak a román tér hagyományaihoz és történéseihez való kötését.

Az úgynevezett „történelmi körülményekre” való hivatkozás híveinek érvei pontosan itt, az „erőszakos szinkronizáció” és az európai programok saját kiadásában való megvalósítása körül keresendőek. Az európai barokk irodalmat éltető szellemiség tipológiájának, valamint történetének meghatározása egy sereg olyan magyarázatot szült, melyek a román barokk izgalmas biográfiája és bibliográfiája körüli érdekesítő, nyitott vitákból erednek⁸⁴.

A humanizmus, a barokk és a klasszicizmus kereszteződési pontjaiban megszületik egy új, reprezentatív – egészen a 18. században véglegesen hódító „*respublica litteraria*” által meghatározott időkig fennmaradó - értelmiségi típus. Ez a típus a humanizmus kezdeteikor, a „*bonae litterae*” és az „*artes liberales*” régi hagyományainak felélesztésével egyidőben alakul. A „választékos tanulmányok” által alakított „nemes tudás”, megfelelő emberben, értelmiségiben való ötvöződése kialakítja a művelt, erényes, „virtuosos ember” típusát. A humanista értelmiség bemutatkozását és bemutatását a sokféle „*communicatio*”-ra és irodalmi műfajra jellemző enkomiasztikus retorikában, retorikus diskurzusban érhetjük tetten. A retorikának ebből a fegyvertárából kiemelkednek a „polgári értékeket magasztaló” legnagyobb mértékben szubjektív, elfogult szónoklatok, majd a „*De viris illustribus*” típusú biográfiák, a „*vitae*”-k, melyek Plutarchos és Suetonius, valamint Cicero dialógusainak hagyományát követik.

Műveik, azon túlmenően, hogy humanista írás-gyakorlatok, a háttérben közlést és vallomást tesznek a humanista értelmiség „önképéről”; a „humanista kísérlet olvasatai önmagától, önmagukról mondott elbeszélések”⁸⁵. A humanista lelkiséget, de főleg a barokk érzékenységet az ún. „osztentatív metamorfozis” jellemzi; ami nem más, mint a nyomakvó társadalmival való ellentétben kiemelkedő individuum középpontba helyezése. Az „önkultusz”-t elfogadó, „gyanakvó és ingerült” *barokk osztentáció* hatalomvágyat, ünneplésre-vágyást, nagyravágyást, kérkedést, a dicsőség csúcsait ostromló arisztokratizmust takar⁸⁶.

84 A. Marino, *Clasicism, baroc, romantism*, Cluj-Napoca, Dacia, 1971, p. 55-56; S. Craia, *Există un baroc românesc*, în „România literară”, nr. 17/1972; I. Istrate, *Barocul literar românesc*, București, Minerva, 1982, p. 16-35; D. H. Mazilu, *Banatul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, Minerva, 1976, p. 7-22; Al. Dușu, *Sinteză și originalitate...*, p. 113-114; M. Tănăsescu, *Despre „Istoria ieroglifică”*, București, Cartea Românească, 1970, p. 166-195; M. Berza, *i. m.*, p. 112 sq.

85 vö. P. Baker, *Italian Renaissance*, p. 13-17.

86 Cl.-G. Dubois, *Le Baroque. Profondeurs de l'apparence*, Paris, Larousse, 1973, p. 75-76.

Ez a 15. század közepétől kialakuló barokk öntudat, az értelmiségi típusát és társadalomban elfoglalt helyét nyomatékosan kiemelni akaró, humanista művek sokaságában fellelhető: Sicco Polentone: „Scriptorum illustrium latinae language” (1437); Ifj. Lapo da Castiglione: „De curiae commodis” (1438), a pápai udvar humanistáiról szóló könyve; Paolo Giovo: „Elegia virorum doctorum” (1546); Gr. Girardi: „De poetis nostrorum temporum” (1553). Mindezek a művek a humanista önmeghatározás írásai, annak bemutatása, hogy milyen tettek, szellem és eszmeiség jellemzi őket, miben áll „a híres humanisták mindenapjainak szerkezete”. Kiemelik azt is, hogy a humanisták fő célja az „ékekészítés nyelvi gyakorlatának” megjelenítését szolgáló „klasszikus latin stílus” újjáteremtése⁸⁷.

A humanisták jóhíret fokozni hivatott *elokvencia*, az *ékekészítés témája* az újjászületés és a barokk értelmiség eszménye is. Ez a mesteri szintű tudás (az elokvencia) - mellyel önmagukat és másokat „communical”-nak, serkenti és végigköveti a humanizmus kezdeteitől egészen a 18. századig az enkomiasztikus irodalmat. A kölcsönös magasztalások barátságokat, sodalításokat keltenek, kiváltják és megszilárdítják a szolidaritást az értelmiségi közösségekben és testvériségekben. Mint humanista eszmény, az elokvencia követelménye még Cato Maiortól ered: „Vir bonus, dicendi peritus”, azaz: a nemes férfi ékekészavú. Az elokvencia – a skolasztika ellen megfogalmazott kritika formájában – a stílus és bölcsesség közötti harmóniát hangsúlyozza, a virtus és tiszteletkeltés eszköze, amely segít az „eltévelyedések és triviális célok”-ba való süllyedés elkerülésében. Az elokvencia követelményét hangsúlyozva, bírálják a skolasztikus filozófia száraz stílusát, kiemelve, hogy a „retorikai módszer és tudás” a „nemes, jó élet” elengedhetetlen feltétele, a virtus és tiszteletteljesség, az igaz emberi lét beteljesülését szolgálja. Lényegében, a „humanizmus egy stilisztikai eszmény”⁸⁸. A humanizmus által gyakorlott, a „bona litterae”-ban megnyilvánuló elokvencia, civilizációs következményeiben széleskörű, mélyreszántó és maradandó kulturális paradigmát fogalmaz meg.

Az elokvencia uralkodó eszménye mellett, a humanizmus a többnyelvűség és a vernakuláris nyelvek ismeretének fontosságát is hangsúlyozza.⁸⁹ Ezt az igényét is követi a 17. század bánsági humanizmusa, amely még a barokk és a felvilágosodás megjelenése előtt, abban a törekvésében, hogy kidolgozzon egy kulturális identitás-modellt, a román nyelv latin betűkkel és ortográfiával való írását szorgalmazza. A barokk kor és a felvilágosodás már az etnikai identitás ideológiáját követi, a nemzeti mozgalmak fontosságát hangsúlyozza a kollektív identitások körvonalázásában, a modern nemzetiségek (ön)meghatározásában. A barokk a földi világ

87 P. Bauer, *i. m.*, p. 17-25.

88 H. H. Gray, *Renaissance Humanism: The Pursuit of Eloquence*, in „Journal of the History of Ideas”, vol. 24, nr. 4, University of Pennsylvania Press, 1960, p. 497-514.

89 Cf. M. McLaughlin, *Humanist Criticism of Latin and Vernacular Prose*, In: *The Cambridge History of Literary Criticism*, Cambridge, 1989 valamint G. Albanese, *Mehrsprachigkeit und Literaturgeschichte im Renaissancehumanismus*, In: *Mehrsprachigkeit in der Renaissance*, Heidelberg, Universitätsverlag, 2005, p. 23-56. *Literaturgeschichte im Renaissancehumanismus*, In: *Mehrsprachigkeit in der Renaissance*, Heidelberg, Universitätsverlag, 2005, p. 23-56.

és a kozmosz felépítésének széleskörű megismerését szorgalmazza, ezt pedig a múltrol szóló tudás gazdagítására, az időkeret kiszélesítésére, a földrajzi felfedezések által feltárt új történelmek megismerésére alapozza. Az így feltárt *egység* és *sokféleség* ismerete elméleti mutációk, állandó feszültségek forrása; „a barokk konstrukciók görcsösségének, szaggatottságának”⁹⁰ oka. A barokk szellem vízjele a bizarrság, „mértéktelenség” és a hiperbola, melyek viszont bonyolult érzéseket és élményeket rejtenek; feszültségeket és metamorfoziszokat, ellentéteket a valóság és a látszat, a látványos és a magasztos, az érzékiség és ennek kompenzációként jelentkező dekoratívizmus, az extázis és a melankolia között. Mindez pedig új értelmiség- és embertípusok megjelenésével jár, új, izgalmakban gazdag kortörvonalaz.

A humanizmus és a barokk „*barátság kultúrája*” bejáratott és elismert stratégiákra alapoz; ezek egyike – ahogyan azt láttuk – a retorika, vagy elokvencia. A barátság érzelmdús megnyilvánulásainak közlése, a barátok és barátság jellemző vonásainak dicsőítése *versengő szellemű retorikai fejevertárat* kíván.

Az erdélyi, etnikumfölötti szolidaritás kulturális és vallási környezete behatólra, és egyben magyarázza is az elokvencia sajátosságait és hatását a barokk korban, legyen szó akár a katolicizmus és az ellenreformáció, akár a reformáció konfesszionális nyelvezetének használatáról.

A meggyőzés és szocializálás stratégiáival ötvözve, a *prédikáció, az elokvencia és a vallomásosság* jellemzi a barokk vallásos, világi vagy értelmiségi kifejezőmódot. Az ellenreformáció szemszögéből nézve „a prédikátor paradigmatis értéke a Trentói Zsinat utáni periódusban megnő, hiszen ékesszólásának nagy szerepe van a prozelitizmus gerjesztésében, az elszenvedett veszteségek pótlásában”. A humanizmus és a barokk korában, a prédikáló által tanúsított elokvencia világi, kulturális-stiliztikai hatása sem hanyagolható el. A reformáció perspektívájából, a prédikációban megnyilvánuló elokvencia, a szép szavak hatásának felhasználása a Szentírás értelmezésének és hithű igazolásának⁹¹ (*Solas scriptura, sola fides*) „értékes eszköze”. A református egyházban, a prédikáció hosszú távú hatásának felmérése egyben annak magasabb szintű elismerését jelentette. A visszafogott stílusú prédikáció és a retorika barokkos stílusának használata közötti vita a retorikai hangsúlyok elfogadásával zárult.

A barokk stilisztika elfogadását az is könnyítette, hogy az ellenreformáció, de a reformáció prédikátorai is, a vallás lényegének következetes, stilisztikai szempontból kifogástalan kifejtése és közlése mellett foglaltak állást. A prédikáció mindkét konfesszió által elfogadott kettős kritériuma a „*magnitudo et praesentia*”, vagyis *hatáskeltés és hipotipia*: „a bemutatott téma felnagyítása és leírásának életszerűvé tétele”⁹². A barokk stílusú prédikáció hatása megmutatkozik a barátsággal foglalkozó irodalomban is: ennek stílusa érzékenységet keltő, *pathos* és *ethos*-szal teli

90 Cl.-G. Dubois, *i. m.*, p. 63-65.

91 ⁹¹ vö.: R. William (coord.), *Omul baroc*, Iași, Polirom, 2000, p. 147.

92 *Ibidem*, p.145

szubjektívizmust tükröz; a retorika, a szó művészete szempontjából az ékesszólásnak pedig „apte et ornaté” (megfelelőnek és díszítettnek) kell lennie.

A 17. századi elokvenciát jellemző *performatív patetizmus* új korszakot jelez a „társadalomtudományokban és a nyelvi kommunikáció művészetében is”⁹³. A kulturális és társadalmi szolidaritás megszerezése, a társaságok intézményesítése a performatív retorikai diskurzus folyamatában történik, amely azonosítja, elismeri és fenntartja ezeket a társadalmi struktúrákat. A konvergens diskurzusnak kollektív identitásokat, modern kulturális és társadalmi emancipációt hordozó eme formái a közös érdekek felemlegetése, az érzelmdúsán megfogalmazott csodálat és dicsőítés köré szerveződnek. A barátság kultúrájában megnyilvánuló sokféleségen, egymás jóhírének és dicsőségének magasztalásán túl, a művelt elit olyan társadalmi eszményképpé válik, melyben tulajdonképpen a kultúráltság, a kiválóság, a mesterségbeli virtus és kompetencia dicsérete ölt formát. A barátság magasztalt viszonyában az említett tulajdonságokat a társadalmi nyilvánosság elé tárják, modellként, követendő példaként közlik. Az elokvencia segítségével pedig, az így megfogalmazott példák az egyéni és kollektív tudat, a *modern identitások* építésének lényegi elemeivé válnak. Következésképpen, az elokvencia a modern világ intellektuális összetevői fontos részeként kezelhető. A humanizmusra jellemző, önmagába zárt, *narcisztikus erudíciót* meghaladva, a barokk korban az etnikum- és felekezeti fölötti *nyilvános szolidaritás* a modern szociabilitás meghatározó tényezője.

Azt mondhatjuk, hogy Mihail Halici magyar és német barátaihoz intézett ódáit a humanizmus eszméi és a barokk stílus interferenciája termékenyíti meg. Barátságot magasztaló ódáinak barokk formái egy olyan régióban születtek, mely különböző kultúrák párhuzamos léte által meghatározott. Ennek következtében, a különben „pánszemiotikus” barokk témakör itt már feszültségteljes politikai, irodalmi, felekezeti sugalmazásokat, duplicitást, konfrontációkat hordoz. Ezeket az ellentéteket, kétségeket és szembeállításokat, a *barokk stiliztika* fogja egységbe, a patetizmus és a túlbujánzó dekoratívizmus jegyében. Egy olyan tematikai sokféleségről beszélhetünk ebben az esetben, amely egyben sajátos történelmi, kulturális és emberi modellt teremt.

Az erdélyi és magyarországi tájak legfontosabb, barokk politikai témája a 17. század és a 18. század első felének ún. magyar nacionalizmusa, amely tulajdonképpen és elsősorban „a nemesség osztály-ideológiája”. Az eliten belül elkülönül és egymásra feszül két eltérő entitás: az arisztokrácia és a nemesség. Az első erőteljes öntudat, a második közösségi érzések, nemzeti ideológia⁹⁴ hordozója. Ez gerjeszti azokat az ellentmondásokat és feszültségeket, amelyek jellemzik Európának eme három részre osztott részét: a központi részeket a török, a nyugati és északi részeket a Habsburg Ház uralja; a volt Magyar Királyság keleti részén az

93 Cf. G. Mathieu-Castellani, *La Rhétorique des passions*, Paris, P.U.F., 2000, p. 12-13.

94 T.Klanczay, *Nationalisme à l'époque baroque*, In : „Baroque” (Le baroque en Hongrie), nr. 8, Montauban, 1976, p 11.

autonóm Erdélyi Fejedelemség terül el. Felekezeti szempontból a nyugati és északi részeket az ellenreformáció tartja kézben, míg Erdély a reformáció erődje. A radikális és ellentmondásos töredezettség, olyan barokk típusú feszültségekre utal, melyek II. Rákóczi Ferenc (1703-1711) mozgalma felé mutatnak. A Rákóczi-féle felkelés nem más, mint a pro-Habsburg tábor és a Habsburg-ellenes, belsővé tett nemzeti ideológia által áthatott felkelők közötti konfliktus. Másrészt, jelen van az ellenreformáció vezetője, Pázmány Péter (1570-1637) körül tömörülő *katolikus nacionalizmus* is, amely a Mária kultuszra – mivel Magyarország „Regnum Marianum” - valamint a szent királyokra épül. A református nacionalizmus ugyanakkor Attilától és Corvin Mátyástól eredezteti magát. Az *identitásnak ez a pluralizmusa* a feszültségteljes barokk paradigma része. Hogy csak egy példát említsünk: a 17. századi barokk költő, Zrínyi Miklós, aki az elveszett magyar szabadság bajnoka, egyidejűleg „igazi horvátnak”⁹⁵ tartja magát.

Irodalmi szinten, két barokk epikus modell feszül egymásnak: a Zrínyi Miklós és a Gyöngyösi István által képviselt. Közöttük a politikai, de stilisztikai-esztétikai olvasat is jelentős különbségeket fedhet fel. Míg Zrínyi Miklós Szigeti veszedelem c. költeménye a dicsőséges múltra hivatkozva, a török és a Habsburgok miatt elvesztett szabadság visszanyerése érdekében, nemzeti összefogásra buzdít - Gyöngyösi István munkái a nemességet zárt, a történelemtől elszakított, nemes célok érdekében összefogó, erényes kasztként láttatják. Stilisztikai szempontból, az első leíró jellegű hősköltemény, a második lírikus-meditatív, moralizáló, mitológiai sugallatokról díszes. Zrínyi esetében a társadalmi, politikai és etikai vonzatú hazafias pátosz a jellemző, Gyöngyösinél a hazafias érzelmeket racionalista, meditatív, intellektuális nyelvezet uralja⁹⁶.

Ugyancsak feszültség és különbözőség lelhető fel a 17-18. századi két magyar íróra, Petrőczy Kata Szidónia és Bethlen Kata barokk kegyesség által áthatott írásaiban. Az első, a jámborság Esterházy herceg udvarára jellemző aulikus formájának híve, a második - aki misztikus, irracionális jegyeiktől terhes barokk stílusú önéletrajzi munka alkotója⁹⁷ - az egyéni kegyesség híve. Szintetikus módon, ezek a kettősségek és ellentétpárok: katolikus és református nacionalizmus; a barokk retorika katolikus és református jegyei; a katolikus kegyesség külső izzása és a református interiorizáltsága; Zrínyi-Gyöngyösi; Petrőczy Kata Szidónia-Bethlen Kata, *beíródnak a barokk stilisztikai paradigma keretébe: feszültséget, ambivalenciákat, ellentmondásokat* jelenítenek meg.

A kizárólagosságoknak eme barokk példái, panoramikus képe jellemzi a magyar és erdélyi kultúrának azt a világát, amelyhez a román Mihail Halici is tar-

95 Idem, *La nationalité des écrivains en Europe Centrale*, in „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, 1972, p. 585-594.

96 P. Agárdi, *Deux modèles de la poésie épique baroque: Miklós Zrínyi et István Gyöngyösi*, In: „Baroque”..., p. 73-83.

97 M. S. Sárdi, *Baroque et pitié dans l'oeuvre de deux femmes de lettres hongroises (Kata-Szidónia Petrőczy et Kata Bethlen)*, in „Baroque”..., p. 95-105.

tozik. Halici szellemi tevékenységében, a személyes kapcsolatok, viták szintjén elevenedik meg az a barokk stílus, amely tanúsítja a barátságoknak és a baráti társaságoknak a kor néhány fontos - barokk érzékenységgel áthatott - problémájához való kötöttségét.

A *történeti tematika* a barokk sajátosságaihoz tartozik, de ugyanakkor a 18. századi historista diskurzus „előtörténeteként”⁹⁸ kezelhető. A felvilágosodás által „megfegyvelmezett” historizmus episztemológiai alapjait a barokk rakta le. A historista diskurzusra jellemző genealógiai tematika felvetésének jegyeit leljük Mihail Halici „*Invocație poetică*” című versében is, ahol a maga nemes, ókori származására utal. A szerző, a műemlékektől terhes Szebenben, történelmi és érzelmi hazájára utalva, Daciát oly személyként jeleníti meg, aki elpanaszolja Karánsebesből való elűzetését, földönfutóvá tételét, de aki egyben magasztalja is őt: „*Dacia te flevit, mirata est ultima lauda*”. Pápai Páriz Ferenchez, magyar barátjához 1674-ben írott ódájában, római-román származást tulajdonít önmagának „*Rumanus Apollo*” (román költő), majd egyenes célzásokat tesz római származására „*Nobilis Romanus Civis de Caransebes*”⁹⁹.

Mihail Halici barátja is, Valentin Franck von Franckenstein (1643-1697) műveiben, így a „*Breviculus Originum Nationum et praecipue Saxonicae in Transsilvania*” címűben is, nagy fontosságot tulajdonít a történetírásnak. A vonatkozó dokumentumok szigorú kritikai olvasata nyomán „paradigma-változást” idéz elő a szászok eredetének kérdésében: elveti az autohtonista elméletet. Kiterjedt kultúrával rendelkező, verseléssel és pirotechnikával foglalkozó reneszánsz típusú ember, aki a barokkra jellemző racionalista, kritikai módszerekkel, „barokkos módon” elemzi az erdélyi szászok eredetének kérdését, arra a következtetésre jutva, hogy a többi erdélyitől különböző nép (unus Populus esse debuerint”), a szász telepeselek utódja. A történelmi genealógiát felhasználja arra, hogy - erőteljes vonásokkal, még a barokkra jellemző identitás-rajzolatok, *historista átírások* kontúrjait is meghaladva – hangsúlyozza az erdélyi szászok sajátosságát. Azt fejtegeti, hogy az erdélyi szász nép „demokratikusan arisztokratikus” politikai rendszerének eszménye és célja, kizárólagosan és csakis a szász szabadságjogoknak (libertates saxonicae) biztosítása¹⁰⁰.

Valentin Franck von Franckensteint Leibniz is nagyraértékeli, kiváló férfúnak tartja (viro egregio), kiemelve, hogy miközben a szászok eredetét kutatja, a többi erdélyi nép ókori genealógiájával is foglalkozik. Ebben a kontextusban, a német filozófus említi az erdélyi népek eredetével foglalkozó 16-17. századi - ókori gene-

98 vö.. J. Beverly, *Essays in the Literary Baroque in Spain and Spanish America*, Woodbridge, U.K., Rochester, NY, Tamesis, 2008, p. 16; vö.: Cf. H. Hills, *Rethinking the Baroque*, Ashgate, Routledge, 2011.

99 D. Radosav, *Carte și lectură în cadrul umanismului...*, p. 243.

100 Vö.. Valentin Franck von Franckenstein, *Breviculus originum nationum Saxonicae*, Cibinii, 1697; E. Szegedi, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și Iluminism*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2006, p. 286-291.

alógiákat feldolgozó - historiográfiai irodalmat. Ugyanakkor Leibniz explicite elismeri a román nyelv és a román nép latin eredetét: „Set et de caeteris Transylvaniae habitatoris quaedam amplius scribere optem. Syculos ab Hungaris distinguit dominus Autor, sed Toppeltinus ait eiusdem esse originis cum caeteris Hungaris. Lingva rem optime definierit, utrumempe sit sincere Hungarica, am multum peregrini habeat adnistum; sive Sarmaticum vel Slavonicum (quot nunc pro eadem accipio, lingva Slavonica latissime sumta) sive etiam ab alia Scythica gente. De Walachis vel Blachis omnes consentiunt lingvam plurimum habere latini”¹⁰¹.

A barokk genealógiai és identitáris historizmus mellett, kialakul egy – ezt a sokrétű kulturális irányzatot jellemző – *pánszemoitizmus* is. Új világnézetet körvonalaz, eszményi „polymat”-ként és „polyhistor”-ként írja le a barokk kor tudósait, akiket változatos elfoglaltságaikon, saját munkájukhoz szükséges hozzáértésükön túl, „csodálatos” „enciklopédikus” tudás és erudíció jellemez. Ez pedig méltóvá teszi őket ahhoz, hogy polihistorikus gyűjtemények, vagy egy „Wunderkammern”-szerű múzeum emlékezzen meg róluk. A világnak ez a „pánszemiotikus” - a jelek és jelentések sokaságára alapuló értelmezése - felerősítve a barokk stílusjegyei által, egy „jelképességtől terhes, emblematikus világnézet” kialakulását eredményezi. Abból indulnak ki, hogy bármely természetes, vagy mesterséges tárgy jelentéssel lát el egy, vagy több más tárgyat¹⁰². A szemiotizmus megtestesüléseként felfogható emblematizmus proteikus, erudíciós, enciklopédikus jelenségeként, a világ és a megismerés végtelenségére utaló barokk vízió és retorika jellegzetessége. Mihail Halici nagyrabecsült barátja, a polihistor Franck von Franckenstein pontosan ehhez a poliszemiotikus, poliszemantikus irányzathoz tartozik. A humanizmus és újjászületés korának sokirányú érdeklődéséből és erudíciójából, a kommunikáció poliszemiotikus és vernakuláris műveléséből származik a vernakuláris irodalmak elterjedése, a 17. századra jellemző ún. epigrammatikus irodalom nemzeti nyelvekre való átültetése¹⁰³. A klasszikus (latin, görög) és a vernakuláris nyelvek összevetése a barokk irodalom- és művészetnek a filológiai változatosság, sokoldalúság és ütköztetés iránti igényét bizonyítja.

Franck von Franckenstein: „Hecatombe Sententiarum Ovidianarum Germanice imitatorum” (1679) c. munkája, vagyis Ovidius száz mondásának németre fordítása, ehhez a vonulathoz tartozik. Ez a munka, mely Ovidius mondásainak német, román és magyar fordítását tartalmazza, releváns példája a sokféleség komparatív perspektíváját adó viszonyításnak, valamint a klasszikus latin mondások és epigrammák vernakuláris nyelvre való fordításának és terjesztésének a soknemze-

101 E. Hajek, *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum des Valentin Franck von Franckenstein*, Hermannstadt-Sibiu, 1923, p. 35-36. Vö. még: *Otium Hanoverarum*, Leipzig, 1718, p. XXXLX.

102 vö.: AI. C. Westerhoff, *A World of Signs: Baroque Pansemioticism, the Polyhistor and the Early Modern Wunderkammer*, in „Journal of the History of Ideas”, vol. 62, nr. 4, University of Pennsylvania Press, 2001, p. 633-634. A magyar kultúra összefüggései szempontjából a barokk korról és irodalmi morfológiájáról, valamint a manierizmussal és neosztoicizmussal felekezeti kontextusban, vö. Még: I. Bitskey, *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn*, Frankfurt am Main, Berlin, Bonn, Peter Levy, 1999

103 vö.: E. Hajek, *i. m.*, p. 50-58.

tiségű, többnyelvű erdélyi kulturális térben. Eme fordításnak a barokk jellegzeteségeihez kötődöttségét a 17. századi értelmiségnek az ókor és a metamorfózisok iránti érzékenysége igazolja. Ovidius mondásainak vernakuláris nyelvekre való fordítása lehetővé teszi az ókori archetípus sokszorosítását, dekoratívizmusának, sokszínűségének ilyen módon való kidomborítását is. A látszaton túl, a barokk olyan „centrifugális művészet”, amely a „szellemet és lehetőségeit a kutatás leg szélső határáig” kényszeríti¹⁰⁴. Az Ovidius mondásai és maximái által képviselt *latin szellemiség vernakuláris nyelvezetekbe való átültetése, metamorfózisa* a reformáció és az ellenreformáció által is használt módja a morális-vallásos nevelés programjának, a „morális és vallási fogékonyság”¹⁰⁵ alakításának.

A lefordított és ilyen módon elérhetővé tett mondások fő sugalmazása az, hogy „suus cuique decor est”; vagyis minden embernek van olyan tulajdonsága, amelyhez kötve talál a maximákban magához illőt, személyes erényeinek fejlesztéséhez, tökéletesítéséhez használható, világi, civil vagy vallási értelemben egyaránt. A latin mondások, ahogyan az emblémák, személyes, vagy családi címerek is, a barokk tematikák személyesített előírásainak megjelenítései. Egyáltalán nem véletlen, hogy Valentin F. von Franckenstein (Jacob Schnitzler lelkészhez, Johan Haupt magister civum-hoz, a bíró Mathis Semrigger és Christian Reicherthez, valamint Georg Armbusterhez, Szeben alpolgármesteréhez címzett) ajánlásai végére saját nemesi címerét illeszti, a „Virtus famae custos” (a virtus a jóhír fenntartója) jelmonddal¹⁰⁶. A jelképeség, mint pánszemiotikus vonás, a barokk paradigmába tartozó különbözőség, partikularitás és sokféleség felidézése; hiszen egy jel a jelek és jelentések rétegeit fedi fel: „valamennyi teremtmény, valamint könyv és festmény számunkra az egész világ tükrözése” – ahogyan azt Alanus ab Insulis mondta volt¹⁰⁷. A partikularitásnak ez a jelképesége, kisugárzásainak ez a sokfélesége, amelyben az egész világ újjáalakul, vagy – jobban mondva – a világ egysége nyilvánul meg, a barokkot jellemző alapvetőstrukturális feszültség, a rész és az egész közötti viszony ellentmondásosságának megnyilvánulása.

Az ovidiusi maximákban és szólásokban tárolt bölcsesség genealógiai elsajátítása, az erdélyi multietnikus tér vernakuláris nyelveire való fordításán keresztül, egyrészt azt jelenti, hogy az ókori alap-kultúra értékei megismerszenek, másrészt, hogy az erdélyi művelt elit a közös ismereterjesztést úgy éli meg, mint a nemzetségek fölötti kulturális és szellemi együttélés lehetőségét. Ez a multietnikus nyelvi közegen való áttörés, a három nyelvnek az Ovidius fordításban való egyidejű megjelenése, a másság észlelésének forradalmasításaként fogható fel. Megjelenik az „*amicitia litterarum*”, ami most már az „*amicitia litteratorum*” előjele. Az in-

104 Cl.-G. Dubois, *i. m.*, p. 81.

105 *Ibidem*, p. 79-80.

106 E. Hajek, *i. m.*, p. 72.

107 vö.: J. C. Westerhoff, *i. m.*, p. 634; vö. még: P. M. Daly, *Literature in the Light of the Emblem: Structural Parallels between the Emblem and Literature in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Buffalo, 1975.

tellektuális barátság elengedhetetlen feltétele a másik nyelvének megismerése; az erre való készítés pedig, az idegen nemzetiségű értelmiségiek felé megnyilvánuló kíváncsiság és nyomatékosan hangsúlyozott szolidaritás kifejeződése.

V. F. Franckenstein háromnyelvű fordítása, ovidiusi szentenciáinak tematikája egyben barokk tematika is: az 1-6. szentenciák a *megismerés vágyára* vonatkoznak; 13-17-ig lényegében azt a meggyőződést fejtik ki, hogy *a világot a pénz kormányozza*; a 18-22. arról szól, hogy *az igazi barátság ritka dolog*; a 23-25-ig terjedő szentenciák a barokk egyik központi témáját fogalmazzák meg: „*fortuna labilis*”; a 26-31-es pedig a *sztoicizmus* illusztrálásai. A szentenciákat magasröptű, elsőprő fontosságú téma zárja: az istenhit kérdése és az emberi élet végessége¹⁰⁸. Az ovidiusi érzések szemantikailag fontos üzenete az emberi élet ciklikus, fejlődést és visszaesést tartalmazó voltát taglalja, ez pedig újra a barokk strukturális feszültségeire utal.

Ovidius szentenciáinak háromnyelvű, német, magyar és magyar ortográfiájú román fordítása, tulajdonképpen a három vernakuláris nyelv szembeállítása, a latin nyelvű üzenet közvetítő-képességében való összevetése. Az ovidiusi szövegek több nyelvre való egyidejű fordítása tulajdonképpen a 17. századi irodalom egyik jellegzetessége: ebben az időben rövid, nemzeti nyelveken – néha öt-hatnyelvű¹⁰⁹ – írott szövegek jelennek meg. A többnyelvűség a barokk egyik alaktani összetevője: a dekoratív és hiperbolizált monumentalitást az egység és sokféleség közötti feszültség kidomborítja, még nyilvánvalóbbá teszi. A töredezettség, repedezettség és hasadás, a pluralizmust posztuláló barokk jellegzetessége, amely mindenütt - politikában, etnikai téren, filozófiai síkon, a teológiában – megjelenik („Isten Egy, a Sátán többes”)¹¹⁰.

Ovidius szentenciáinak német, magyar és román fordítása a barokk érzékenység és stilsztika elsajátításának bizonyítéka. A barokk paradigmán és a többnyelvűségen túl, két analitikus irányultságra figyelhetünk fel: első az ovidiusi érzékenység és szemantika románra való fordíthatóságának kérdése; a második – az írás esetleges gyakorlatához kötődve – a román nyelv latin betűkkel és magyar ortográfiával való visszaadása.

Az ovidiusi szentenciák *paremiológiai tematikája* néhány olyan példán keresztül ragadható meg, amely a 17. századi ember erkölcsi magatartását jellemzi. A barokk tematikát személtető első példa a *szüzességhez* köthető. Ilyen értelemben, a 47. szentencia megjegyzi: „*faelix... cui sua non fecit dicere amica potest*”. Franckenstein román fordításában: *fericituj csel barbat/kara are pat kurat/ kui nevesta poete zicse/nu am fakut, o voinicse!* [„*Boldog ember biztonnal/ kit az Társa meg nem csal/Kinek az ő Ágyasa/nem próbáltam, mondhasa*”]. A

108 E. Hajek, *i. m.*, p. 72-109; H. Fassel, *Ovid als literatursiche Gestalt in der rumänischen der rumaniendeutschen und in den beiden deutschen Literaturen bis 1989*, in „*Philologica Jassyensia*”, IV, 2, 2008, p. 55.

109 E. Hajek, *i. m.*, p. 60-61.

110 Cl-G. Dubois, *i. m.*, p. 65; vö. még: H. Focillon, *Le Vie des formes*, Paris, Alcan, 1939; V. L. Tapié, *The Age of Grandeur: Baroque Art and Architecture*, London, 1960; L. Goldmann, *Le Dieu caché*, Paris, Gallimard, 1955.

mértékletes viselkedés tekintetében az ovidiusi szentencia latinul: „*exilia est virtus praestare silentia rebus/et contra gravis est culpa tacenda loqui*” ami a fecsegést ítéli el; „Csinye are minte are sze take/Si kend nu se kade nu tot greaszke” [„Igen jeles dolog titkot el halgatni,/ Ellenben nagy vétek mindent kifecsegni”]. A szavatartás igencsak a virtus része: „*politiiis dives quilibet esse potest*” vagyis, hogy bárki ígérhet, de nehezebb be is tartani. Románul: „Csei fegeduilala/fere derujala?/ Treketoere brume,/ Fum, vunt, prah sau szpume/ Jare csei en mune/ nu jeszte mincsune” [Mi az ígélet, ha nem tarják be? Olvadó dér, füst, por vagy hab/ És csak ami már a markunkban van, az nem hazugság]. A meggondolatlan viselkedés paremiológiai ítélete a 95. szentencia:”*Si rota defueirt tu pede carpe viam*”. Románul, Franckenstein fordításában: „Csinye naire kai si kar sze mearga cu folosz, /Sztrenyge binye picsoerelye si umblye pre sosz” [„Alkalmatosságtól minden ember várjon,/ És kinek nincsen lova, gyalog járjon”].

Az emberi viselkedés olyan jelenségei, mint a kapzsiság, a vagyon hiábavalósága a méltósággal, mértékletességgel ellentétben, kilenc versszak tartalma - német nyelven, majd románul, magyar helyesírás szerint - Franckenstein versírási készségeinek bizonyítéka. A mértékletességet már a német cím is bizonyítja : *Wohl dem der sich nur läst begnügen*. Románul: „,,Să-i fie bine aceluia care se mulțumește” (cu puțin): „1. Fericsitui kui- sze asundse/ De dare Dumnezeului,/ kui binyele nerokul ducse/ treind den merstersugului,/ kaute alacz avuczie/ jou voi szta lenge mendrie; 2. Avuczie kurundute lasze/ On szirman fekendute,/ Csi mendrie nu sze deszparte/ ku drag omul szeu hrenyeste/ kaute alaltz et cet; 3. Num da makar komoera mare/ Tot um jeszte mai drag de je/ Ket omului csi mult kestige/ de bany mulcz csisz alaltuie./ Kaute alalcz et cet; 4. De multe or oeszte luasze/ Gramada mare banyilor,/ De mai mult, nimiyke remasze/ Ket un tojac de csersitor./ Kaute alalczi et cet; 5. Om kertular nimymik gandeste/ De armelye pizmasului,/ Acsela tot frikosz treieste/ Kui szent banyi ku lada lui/ Kaute alalti et cet; 6. Avuczie ne nui en lada/ De vii jsei cseiei al mieu/ Opt szem jeim mainte viacza/ Trekem acseje cse voi jeu./ Kaute et cet; 7. De moi ducse den ceaszta tzare/ unde szoere nu rezbeste. / Si la sztrein poc ku mendrie/ Trei binye kau si csisce/ Cauta alalti et cet; 8. Emble makare dupe puinye/ Kum zik oamenyi csei pizmas/ Jeu tot lenge je voi rumunye/ Sinumavoi si nu mai voi facse vresmas./ Kaute alalti et cet. Noua numai Dumnieyezeu derujaszka/ Csem trubui en viacza me/ si o inyima drage, drage. Csi szingur minye pofteste/ Caute alalti avucie/ Jeu kaut pre je, si mendrie”¹¹¹

A verselés szövege a mértékletesség dicséretére összpontosít, a pénzsóvárság szembeállítását a szerénységgel. A kapzsi pénzsóvárság és a mértékletesség szembeállítását a barokk stílus eleme: a racionális élet, a becsületes munka dicsérete. A szembeállítás kihangsúlyozó háttereként szolgál minden szakasz ötödik sorának refrénszerű ismétlése :*kaute allati avucie* [keressék mások a gazdagságot], ami a vers fontos alliterációjaként is szolgál, ugyanakkor a rondó jellegzetessége, rögzített formája. Előtérbe kerül ugyanakkor a munka dicsérete és erkölce (*träind din mesteşuguri* [mesterség-

111 E. Hajek, *op. cit.*, p. 86-109.

ből, munkából kell megélni]), ami a reformáció alaptétele, akárcsak a virtus (mândrie [büszkeség]) ellentétbe állítása a bűnnel (pizmas [irigység, pénzsóvárság]), az erény hiányával. Ugyanakkor az igazi gazdagság – a kereszténység szellemiség szempontjából – az, amit az Isten ad (numai Dumnezeu derujaszke [csak Isten adhat]), elsten adományai közül pedig a jóság és a szeretet a fontos. A román verselés az értelmiség erkölcsi arculatát is megrajzolja: nem érdekli a pénz, irigységtől mentes, elkerüli a hiábavaló versengést (Om kertular nymik gândeste/De armelye pizmasului [az írástudó megveti az irigység fegyverét]).

Ez a moralizáló, paremiológikus szöveg az ovidiusi szentenciákból és Horatiusnak a feddhetetlenségében boldog emberről szóló ódáiból inspirálódott: „beatus ille, integer vitae”. A mértékletes ember és a kapzsiság ellentétének meditatív témája, gyakran előfordul az embertípusok leírásával foglalkozó, emblematicus, 17. és 18. századi világi, vagy vallásos irodalomban. A frivolitással és mértéktelenséggel ellentétbe állított racionális egyszerűség, igazságszeretet, a természetességre alapozott „szívbeli igazság” az, ami a *virtus patetizmusát*, a kor intellektuális eszményét, erkölcsi programját képezi¹¹².

Ellentétbe kerül itt az ókori, görög-római szentenciákhoz és maximákhoz kötött, lakonikus barokk retorika, a jó, vagy rossz tettekhez és helyzetekhez kötött, többértelműségtől terhes, deskriptívizmus által jellemzett paremiológia normáival. Jelen esetben az :”auri sacra fames”-ből eredő élethelyzetek megsokasodásával van dolgunk. A lapidáris és a leíró stílus közötti konfrontáció a barokk feszültség paradigmájának igazolása. A 17. században, a formai manierizmus keretei között, az epigramma lapidáris műfaját, az eszmék szellemes játékát a „poénkeresés manierista betegsége” terheli; ez pedig megköveteli a deskriptivitást, a partikuláris esetek narrációját¹¹³.

Az „allegóriát, jelmondatokat, emblémákat”, jelképeket használó barokk retorikus diskurzus, egyenesen vezet a jellegzetes perspektíva-torzításhoz is¹¹⁴. Az „*embléma témája*”, a jelkép és jelmondat szimbolikus összefűzése a barokk kultúra jellegzetes eljárása, amely az egyéneket, családokat, genealógiákat az identitások széles és változatos szintjén különíti el. A színpadiasság, a dekoratív formák látványos világában, az emblémák és heraldikus jelképek összefűződése a sokféleség panoramikus képét rajzolja ki. Mihail Halici másik barátja, Pápai Páriz Ferenc, Kolozsváron, 1695-ben adja ki „*Ars Heraldica*” című művét. Ez a mű – ahogyan címe is bizonyítja – „rövid tárgyalása a történelemben leggyakrabban előforduló heraldikus jegyeknek, jeles figyelemmel az európai történelemben ismertekre, melyeket marokra gyűjtöttünk, tekintettel különösen az erdélyi nemesség hasznára”¹¹⁵.

112 J. Ehrard, *L'Idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIè siècle*, Paris, Albin Michel, 1994, p. 277.

113 E. R. Curtius, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, București, Univers, 1970, p. 336-337.

114 B. Pelegrin, *Figurations de l'infini: L'Âge baroque européen*, Paris, Seuil, 2000, p. 209-212.

115 Fr. Páriz Pápai, *Ars heraldica seu consuetudinum heraldicarum, quarum crebrior passim et usus, et in historiis, praecipuae europaeis mentio, synopsis: collecta et in huc pugillum, in gratiam imprimis nobilitatis Transilvanicae contracta*, Claudiopoli, 1695.

Pápai Páriz Ferenc könyvének célja „kutatása és megismerése a heraldikus jeleken keresztül annak, melyek a legkisebb és legnagyobb rangok, amelyek a szokásokat és jogokat alakítják, használatuk mikéntjét előírják, mégpedig nem csak nálunk, hanem máshol is, és hogy ezek mennyiben különböznek a mienktől”¹¹⁶ A heraldika jeleinek ismerete, főleg a fiatal peregrinusok hasznát szolgálja, „akik idegen országokban idegen szokások között élnek, hogy megismerjék ezeket az Ars Heraldica által, oly módon, hogy korrektül megítélhessék ezeket és ne tűnjenek faragatlannak, vagy nevetségesen tudatlannak”¹¹⁷. A könyv első fejezete a „de Insignis Doctrina”, a hatalom és tekintély rangfokozatait elemzi, a legfelső hatalmat és tekintélyt adó (est in civitate ubique summa potestas”) „De Majestate”-től kezdve, kitérve a legmagasabb tisztség által biztosított felségjogok legitimitásának elemzésére; a második fejezet a „De dignitatibus” a császártól kezdve a báróig a méltóságokat elemzi; a De Familis” a családról, vérségi kötelékekről, örökbe fogadásról és családok közötti szövetségekről szól; a „de Nominibus”-ban a névadás- és viseléshez kötött szokásokat ismerteti; a „De Titulis” a különböző méltóságokhoz járuló címeket, megszólítási formulákat tartalmazza; a „De Reverentiis” a hierarchiához kötött gesztusok leírása; a „De Praecedentiis” a felvonulás rangokhoz kötött rendjét taglalja; A „De Inhaerentibus Corpori” a testdíszek, a „De Vestibus” a ruházat; a „De Coronis” a hatalmi jelvények; a „De Annulis” az ékszerek stb. leírását tartalmazza. A „De Insignis” című fejezetben, alfejezetek elemzik a címereket és más heraldikus jelképeket: a „De Scutis”-ban megjegyzi, hogy bár az emberek egyenlőnek születnek, az életben, a dolgok lefolyása miatt elkerülhetetlenül hierarchizálódnak, a címerek pedig eme hierarchia jelképei; a „De Geleis” a sisakokról; De Tennis Sive Lemnicis” a szalagokról; „De Coloribus” a heraldikus jelentőséggel bíró színekről; „De Figuris Insignium” a pajzs díszítéséről, címerképekről; a „De praeceptis Insignium Exemplis” a legismertebb hierarchikus jelzésekről, a címerek használati módjairól szól. A könyv végén a szerző kitér a felhasznált forrásmunkákra is: Limnaeus, Spenerus munkáit, valamint Hoffman történelmi lexikonját sorolja föl¹¹⁸.

Az emblémák, heraldikai jelvények leírását taglaló barokk témakör, a 17. században gazdag irodalmat ihletett. Az első munka, amit ide sorolhatunk Alciati:

116 *Ibidem*, p. 3.

117 Az Ars Heraldica” bevezetőjeként szepeplő, Köleséri Sámuelnek címzett „Epistole Gratulatoria”-ban így ír: „Ars haec Heraldica, quam Juventuti Transilvanicae in exterorum moribus peregrinae, detegis, insigne prioribus tuis meritis superaddit pondus... Quid enim magis expedit, quam homini sano et rebus suis gaudenti aliquid de moribus aliorum populorum nosse, ut incorruptius de suis judicet, nec quicquid ab iis ablutit statim pro ridiculo atque inepto habeat”.

118 A korban jóismert, nemesi jelvényekkel heraldikávak foglalkozó művekről van szó: I. Limnaeus, *Notitia Regni Franciae*, II, Argentorati, 1655; Ph. Spenerus, *Insignium theoria seu operis heraldici*, Francofurti ad Moenum, 1717; idem, *Operis heraldici, pars specialis et pars generalis*, I-II, Francofurti ad Moenum, 1680-1690 (Ph. Spenerus a pietizmus megalapítója, a *Pia Desideria*, 1675 írója); J. J. Hofmannus, *Lexicon Universale Historico-Geographico-Chronologico-Poetico-Philologicum: Continens Historiam Omnis Aevi, Geographiam omnium Locorum Genealogiam Principium Familiarum, Genf et Basel*, 1677.

Emblematum liber című írása, amit Augsburgban adtak ki 1651-ben. További munkák: C. Girada: *Icones symboliques*, 1626 ; G. Casoni: *Emblemi politici*, 1632; Menestier: *Méthode abrégée des principes héraldiques*, 1661; *Art des emblèmes*, 1662. Nem véletlenül írja Gérard de Nerval: „Le blason est la chef de l’Histoire”.

Pápai Páriz a barokk polyhistor értelmiségi tipikus példája, aki a historizmus és emblematizmus keretei között, az egyéni és kollektív identitás kifejeződéseként írja meg az erdélyi református egyház történetével foglalkozó művét. A „*Rudus Redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticum Hungaricarum juxta et Transilvanicarum inde a prima Reformatione Comentari. Qua potuit fidelitate et cura colecti, expositi et prout gestae consignati a Fr. Páriz Pápai. Cibinii 1684*” történelmi mű, alcíme: „Feltámadás avagy a romok helyreállítása, vagy rövid kommentárok a református egyház magyarországi és erdélyi helyzetéről a kezdetektől. A valósághoz a lehető legnagyobb mértékben híven, gondosan lejegyezte és ismerteti Pápai Páriz Ferenc, enyedi tanár” A „Pro Lectori” című bevezetésben a szerző az egyháztörténet megismerésének szükségessége mellett érvel, hiszen ez fontosabb, mint azok a haszontalan tevékenységek, melyeket talmi dicsfény övez („Nemo solius rerum aestimator mihi captendae gloriae dicam facile impegit, cvasi nihil nisi Laureolam, quod ajunt, in mustaceo-quaeritem dum hanc Rei Ecclesiasticae Tabulam erigere paro”). A történelem művelése nem könnyű feladat, nem „Laureolam in mustaceo queritem”.

Pápai Páriz, az ország dicsőségén munkálkodóként („sum ergo zelotes patriae gloriae”), a haza hű fiaként („filius reverens Matris almae”) kötelességének érzi, hogy magasztalja, dicsőítse hazáját („patriam ququo modo ornandi incubit necessitas”); körvonalazza, meghatározza annak történelmi-felekezeti identitását. A történelmi múlt kutatása eredményeként, a református egyház vernakulárisként való leírása, identitásának retusálása, átrajzolása, egyediségének körvonalazása barokkos sajátosságként kezelhető, beírható a historikus-genealogikus emblematizmus keretei közé. Az sem véletlen, hogy a barokk témakörhöz tartozó „*palingenetikus*” reneszánsz, a romokból való újjászületés, a regenerálódás a mű címében is megjelenik: „Rudus redivivus”. Az élet és halál, születés és vég, megújulás és hanyatlás közötti ellentét, az átmenetek, „mutációk” tárgyalása, szintén a barokk metamorfózis¹¹⁹ témakörébe tartozik. A világ menete és az emberi élet ciklikusságának hangsúlyozásában, a barokk metamorfózis gyakran fordul az ókori mitológiához. A *felemelkedés és hanyatlás*¹²⁰ szimboliztikájának megjelenése Phaeton és Ikarusz történetében azonosítható.

A magyarországi és erdélyi református egyház története írásának szöveggörnyezetében, Pápai Páriz sokszor használja a „dicsőség(es)” jelzőt: dicső haza (*patriae gloriae, gloriae captande, patriam ornanda*), ez pedig az ún. „osztentáció metamorfózisa” felé vezet. Ennek elsősorban önmeghatározó, önmegerősítő

119 vö.: I. Richter, *Nerval: Expérience et création*, Paris, Hachette, 1963, p. 39.

120 J. Rousset, *Anthologie de la poésie baroque française*, I, Paris, A. Colin, 1961, p. 13-14.

szerepe van a 17. század viszontagságos körülményei között. Zavaros, bizonytalansággal terhelt, premodern társadalmi körülmények között, ahol tendenciaként már jelentkezik az egyén fontossága és világ ereje közötti kiegyenlítődés, ez az önmegegerősítés egyben védekezés is. Az oszttentáció, “az én kultusza”, a politikai, értelmiségi elit szintjén, eszményi dicsőség-vágygá alakul. Az igazi dicsőség azonban nem az egyéniség, hanem a társadalom szolgálatában nyerhető el, az arisztokratikusan szemlélt “nemzeti eszme”, az állam nagyságának vagy az uralkodó fenséges voltának kultuszában. Az út a “le culte de moi”-tól az „au culte de Roi”¹²¹ felé vezet. A dicsőség itt abszolút és fennkölt, nem “laureolam in mustaceo-queritem” szerű. Az erdélyi református egyház romokból való dicsőséges újjászületésének és felemelkedésének jelképes története, tulajdonképpen *történelemből írott történelem*, amelynek célja a református egyház helyének legitimációs meghatározása. Lényegében egy oszttentatív, “magasztalásra és dicsőítésre” érdemes örökség kiépítése.

A reneszánsz dicsőségre és regenerálódásra összpontosításának ellensúlyaként szolgál a barokkban jelentkező “*dekadencia témaköre*”, amely szentenciózus és kérdő formákban ragadható meg: “ubi sunt?; omnia mutantur; memento mori; fortuna labilis”¹²². A 17. században, Magyarország és Lengyelország hanyatlása, felbomlása, valamint a török előretörés, pesszimizmusra okot szolgáltató regionális politikai valóságok. A “haza elvesztése” a “kegyetlen idők”, amelyről a krónikás Miron Costin is beszél, körvonalazza és táplálja egyes kultúrák, vagy világok hanyatlását, pusztulását fájlató *lamentáció* barokk témakörét. Európai szinten, ugyanezt a barokk érzékenységet, a “crépuscules du Baroque” “monarchies crépusculaires”¹²³ érzését, a politika és hatalomtörténet igazolja: Spanyolországban 1700-ban kihál a Habsburg dinasztia; XVI. Lajos Franciaországában a Napkirály kultuszának magasztos retorikája hamvába hull; 1685-ben, I. Károly lefejezése után, Angliában a parlament hatalma által korlátozott monarchia kerül uralomra. A lamentációval és pesszimizmussal teljes barokk retorika, a figuratív látványosság, a színpadosság és a poétika szintjén felnagyítja, túlozva kezeli az elmúlás, a halál témáját. A Magyar Királyság felbomlásával A “Querella Hungariae”, “Magyarország panasza” szintagma a 17-18. századi magyar irodalom toposzává válik¹²⁴. A téma maga szentenciózus, radikális formákban is megjelenik: Magyarország elveszejtése, a Finis Hungariae maga a világvége: “Finis mundi”. Ez tűnik fel a 16. századi, reneszánszkori olasz tudós Ludovicus Caeclius Rhodigijs művének a “*Lectionum antiquarum libri XXX*” (Basel 1566), latin nyelvű függelékében is:

121 B. Pelegrin, *i. m.*, p. 324; vö. még: C. Mathieu-Castellani, *Mythes de l'Eros Baroque*, Paris, PUF, 1981, p. 286-295.

122 Cl.-G. Dubois, *i. m.*, p. 75-76. Az “én” kezeléséről a barokk irodalomban: la R. Munteanu, *i. m.*, 1981, p. 380.

123 Cf. I. Istrate, *i. m.*, p. 199; D. H. Mazilu, *i. m.*, p. 218, vö.: R. Ortiz, „*Fortuna labilis*»: storia di un motivo poetico da Ovidio al Leopardi, București, 1927.

124 B. Pelegrin, *i. m.*, p. 411-412; vö. még: H. O. Vincze, *The Politics of Translation and Transmission: Basilikon Doron in Hungarian Political Thought*, Cambridge Scholars Publishing, 2012.

“Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita”¹²⁵. Ezt a megjegyzést aztán a 17. és 18. században gyakran idézte Bél Mátyás, Tomka-Szászky János, Benkő József és mások is.

Ugyanez az érzékenységtől terhes téma jelenik meg a 17. század memoár-irodalmában is: Kemény János, Szalárdi János, Cserei Mihály, Kornis Gáspár, E. Tótfalusi K. Miklós, Bethlen Miklós írásaiban, de most már a “Moribunda Transsylvania” formában. Ez található a Mihail Halici által ismert Bethlen Miklósnak 1687-ben, a bécsi császárhoz címzett memoriumában: “Moribunda Transilvania ad pedes Augusti Imperatoris Leopoldi proiecta”, amelyben a Diploma Leopoldinumnak az erdélyi nemesség által való elfogadását közli¹²⁶. A barokk érzékenységben a “melankolia” eluralkodásának tényét jelzi a haldokló Erdély toposzának elfogadása; a melankolia a 17. század értelmiségének meghatározó állapota. Bethlen Miklós írásaiban, az angol puritanizmus eszmétől inspiráltan, “melancholico-sanguinis”-ként jellemzi önmagát. Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy Pápai Páriz is foglalkozott írásaiban a pszichológia hasonló aspektusaival¹²⁷. A melankolia témája gyakori a 16-17. század irodalmában¹²⁸, Bethlen Miklós tehát olyan híres melankolikusok társaságának örvendhet, mint J. Milton, Richard Lovelace, John Devies, La Fontaine, Tommaso di Campanella¹²⁹

Marsilio Ficino művében, a “De vita triplici”-ben elemzett melankolia, hermetikus asztrológiai szempontból leírva, a három bogyor szintjén, a Mars –Mens –Imaginato; Jupiter –Mens –Oratio és a Saturnus – Mens – Contemplatrix-ban is megtalálható¹³⁰. A melankolikus az alkotó (ingenious) emberek kategóriájába tartozik, szemben az indulatossal (furiosi). Másszóval, a melankolia az értelmiségi jellemzője, “a szemlélődő értelem külső megjelenése”, szemben a tevékeny “homo faber” “aktív tenniakarásával”¹³¹. A barokk meghatározó, feszültséget rejtő kettősége jellemzi a melankoliát is: feszültség a szemlélet és meditáció erőteljesége, és “a dolgoktól való eltávolodás” között¹³². Ugyanez az immanens feszültség

125 vö.: M. Imre, *Magyarország panasza: A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

126 vö.: „Transilvanie”, Brassó, 1870. március 15. ; Zs. Tóth, *Moribunda Transsylvaniae: XVII századi erdélyi emlékirók*, Kolozsvár, Polis, 2000; A. Tarnai, *Extra Hungariam non est vitae*, Budapest, 1969, p. 3-4.

127 A. Tarnai, *i. m.*, p. 3-4.

128 Pápai Páriz Ferenc, *Pax corporis*, Lócse, 1692, p. 221-225.

129 R. P. Burton, *The Anatomy of Melancholy*, London, 1621; T. Bright, *A Treatise of Melancholy*, London, 1586; J. Ferrard, *De la maladie d’amour ou mélancolie érotique*, Paris, 1623; H. J. de la Mesnardière, *Traité de la mélancolie*, Paris, 1635; vö. még : K. Perlow, *The Image of Melancholy and the Evolution of Baroque Idiom*, <http://www.vdgsa.org/hermes/image1.html>; C. Luccioni, *Les rencontres d’Apollon et Saturne*, Paris, Garnier, 2012, p. 754: 1580 és 1640 között a melnkolia mint igazi mal du siècle uralja a poétikát

130 vö.: I. P. Culiuanu, *Eros și magie în Renașterea*, București, Nemira, 1999; P. Burke, *The Renaissance*, 1986; A. Pleșu, *Pitoresc și melancolie*, București, Humanitas, 2003, p. 72.

131 A. Pleșu, *i. m.*, p. 73.

132 *Ibidem*, p. 74.

fedhető fel a melankólia 15. századi leírásában: egy bizonyos Filip D’Artevelde “miután egy ideig szomorúan szemlélődött, elhatározta, hogy jó lenne, ha válaszlevelet írna a francia király megbízottjainak”¹³³. Ez a feszültség a tett és a gondolat között, a melankólia és a tett között található meg Bethlen Miklós, “Moribunda Transilvania” című emlékirata esetében is: miután a “moribunda” jelzőben elárulja szomorú pesszimizmusát, túllép a melankolián és – végül is – ír I. Lipót császárnak. A melankólia érzésének átmenete a közösségi melankoliába, majd az írás által való meghaladása, megszünteti a kétértelműségeket, kiegyenlíti az átélés és a valóság, a szemlélődés és a tett közötti egyensúlyvesztést, amely a barokk paradigma egyik vonása. Más szemszögből nézve a “homo europaeus intellectualis”-t – aki, mint ahogy azt Charles Linné mondja: mint “levis, argutus, inventor” a faj legértékesebb vonásait egyesíti – a legrégebb idők óta a melankólia hitelesíti. A melankolikus “kontemplatív élete” értelmiségi munkája alapját képezi, annak a melankolikus habozásnak, bizonytalanságnak a kifejeződése, amely jellemző a sajátos eszközökkel végzett intellektuális munka aktivizmusára. “Az ellenállás veresége után, Francois de la Rochefoucauld herceg, szinte akarata ellenére, felcserélve a kardot a tollal, a melankólia hatása alatt válik alkotóvá, megírván Maximáit”.¹³⁴ Megkülönböztethetjük a megadást feltételező, végletes melankoliát (*tristitia mortifera*), a proaktív, az egyén számára önmegmentő, önmagát meghaladását segítő (*tristitia salutifera*)¹³⁵ melankoliától. Ahogyan a 12. századi német “Codex Manesse” írja, ez az érzés, melynek okozója a fekete epe (etimológiailag: *melas et chole*)¹³⁶ “a melankólia sötét napjából” ered¹³⁷.

A már említett viszontagságos társadalmi és politikai, a “fortuna labilis”-ra jellemző körülmények között, Erdély és Magyarország hírneves férfiúi specifikus légkörben, saját érzékenységükre jellemző meditációikkal táplálták a modern, barokk stílusú melankoliát. Beszélhetünk tehát az erdélyi és magyarországi barokk sajátos melankoliájáról: “De melancholia transilvano-hungarica”¹³⁸. A melankólia, a szomorúság jegyében született Pápai Páriz Ferenc “Tristium Levamina” című, 1694-ben, Kolozsváron megjelent műve is, amelyben vigaszt próbál nyújtani Apafi Mihály fejedelem, uralkodásának 14. évében bekövetkezett korai haláláért¹³⁹. Elégiájának már a címe is sokatmondó: “A múzsák segítségével, vigasztalásul a szomorúságban” *Monodia Apafiana Vitam et obotim Celsissimi Principis Michaelis Apafi*”: tehát: “monodikus Apafia ének M. Apafi fejedelem életéről és haláláról”. A verselés lamentációval terhes kérdésekkel kezdődik, az emberi sorsról, az evilági élet mulandóságáról (*Haecne est factorum socios et siccine contra/*

133 J. Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, București, Univers, 1970, p. 51; vö.: A. Pleșu, *op. cit.*, p. 74.

134 W. Lepenies, *i. m.*, p. 27-30.

135 vö.: I. P. Culiuanu, *op. cit.*, p. 82.

136 A. Pleșu, *i. m.*, p. 72.

137 M. Pastoureau, *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*, Paris, Seuil, 2004, p. 360-363.

138 vö.: Zs. Tóth, *i. m.*, p. 243; vö.: L. Földényi, *Melankólia*, Budapest, Magvető, 1984.

139 N. Drăganu, *i. m.*, p. 108.

seclí untos Proceres coeunt in foedere mortes?). A hiábavalóság, a hatalmasok és gazdagok tehetetlensége a halál előtt, barokk antitézisben jelentkezik a dák eredetű fejedelem nagyságával és erejével, aki életében a haza és a nép büszkesége (“Dace, tuae vires, rerum incrementa tuarum/Flos gentis patriae fortunarunque medulla/unius in capitis jactura et morte laborant”) volt. A gyászos szavakat (“triste fatum et mortalia”, “triste ministerium”, “funere tomba”) fölülmúlja Apafi nagyszerű életének és kivételes tulajdonságainak magasztalása, neve héber értelmének kiemelése: Michael, azaz “istenhez hasonló” (Quando salutatur Michael, glosemate quarens/Hebreum prisco, sanctus sicut Deus est quis?). A magasztaló túlzások abban is megnyilvánulnak, hogy a fejedelem halálában is tovább él (Vivet noster amor, patriae devotion vivet”), nevét nem feledi az utókor, sőt, emlékezete kiterjed és szárnyalni fog (Apafius vivet, memori non excidet aevo/Vivet et extentas quatiet progressibus alas). Az ellentétes motívumokat hordozó, dekoratív barokk légkör csak erősödik a naturalista jellegű tájleírások nyomán: a temetésekhez kötött “dús ciprusok” halálos illata lengedez (...”ferales quando cupressos sic/fertis circum et nocuos halatis odores”)¹⁴⁰.

A patetikus szólamok, a fejedelem halála miatti lamentáció, a szomorúságot enyhíteni hivatott dekoratív magasztalás Pápai Páriz elégiáját (monódiáját) a barokk érzékenység megnyilvánulásaihoz köti; a melankoliát exultáció, bőségességében túlzó lelkesedés váltja fel, a fejedelem életének, feledhetetlen tettei nagyszerűségének kiemelése, szemben a halál elkerülhetetlenségével és a feledéssel¹⁴¹.

140 Fr. Páriz Pápai, *Tristium levamina*, Claudiopoli, 1694, p. 2-4.

141 vö.: Fr. Páriz Pápai, *Békességet, magamnak, másoknak*, ed. Nagy Géza, Bukarest, Kriterion, 1977.

2.2. TÖRTÉNELMI TÁMPONTOK: FELEKEZET-VÁLASZTÁS ÉS AZ ANYANYELVŰ KULTÚRA KEZDETEI

A városi, Karánszebes és Lugos környéki román elithez tartozó Mihail Halici, az ódák szerzője, a Bánság történelmi és kulturális terének szülöttje. Románia délnyugati zónája, a 17. századi Bánság történelmének támpontjai információkat szolgáltatnak annak a nemesi elitcsoportnak az életéről és tevékenységének körülményeiről, amelynek Halici is tagja, mégpedig a kort jellemző történelmi-politikai, valamint társadalmi-kulturális eseményekkel való összefüggésében.

A 17. századi Bánság történelmét a török hódítás által kiváltott politikai és katonai események határozták meg. A Bánság nyugati síkvidéke 1552. július 30-án török hódoltság alá került, szandzsákká vált, amelyhez Temesvár, Csákova, Versek, Bezsierek, Keve, Csanád, Új-Palanka és Lippa tartozott.¹⁴²

A Bánság keleti hegyvidéke, Lugos, Karánszebes és Mehádia nem került török uralom alá, hanem, Habsburg Ferdinánd és Izabella közötti egyezség eredményeként, az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá utaltatott¹⁴³. Később, 1618-ban, Barcsai Ákos fejedelem a Szörényi bánságot, Lugos és Karánszebes városokkal, átengedi a törököknek.

A politika- és hadtörténet említett eseményei egy olyan bánsági zónát körvonalaznak, amely a török hódoltság és az erdélyi fejedelmek uralma között ingázni kényszerítve, társadalmi alapot biztosít a humanista eszmék terjedéséhez a román kerületekben, különösen Lugos és Karánszebes környékén. Az országnak ezen az „oláh kerületeknek” *districtus olachales*” vagy „*districtus walachorum*”-nak nevezett¹⁴⁴ részén, a társadalmi és kulturális környezet meghatározó eleme, gerince a román kisenesség.

Politikai és katonai okok által vezérelve, a határvédelem szükségessége, valamint saját hatalmuk megszilárdítása és kiterjesztése érdekében, az Árpád-házi uralkodók elismerték a Bánság keleti és déli román vidékeinek kenézségeit, szervezeteit, autonóm struktúráit.

142 Fr. Pesty, *A Szörényi bánság és Szörényi vármegye története*, Budapest, 1878, p. 55-58.

143 G. Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 215.

144 Th. Trăpcea, *Organizarea cnezială din Banat în secolele XIV-XV și apărarea Porților de Fier*, Craiova, 1967, p. 1-2; I. Vuia, „*Districtus walachalium*” (*cercurile românești bănățene*), In: *Analele Banatului*”, II, 1929, fasc. II-III, *passim*.

A 16. században, a bánsági román kerületek száma 33-ra emelkedett, közülük 8 privilégiumokkal rendelkezett: Krassófő (Caraşova), Lugos (Lugoj), Komjáth (Comiath), Illadia vagy Ilyéd (Iladia), Miháld (Mehadia), Halmos (Almaj), Borzafő (Berzova) és Sebes¹⁴⁵. A kerületekben a falvak száma néhány tucat és/vagy több mint 150 lehetett.

A bánság területén, a 17. század végén, pontosabban 1690. és 1700. között, 390 település létezett. 90%-uk máig fennmaradt, 37 települést nem sikerült azonosítani. A bolognai Marsigli gyűjteményben található Conscriptio Districtuum szerint tanúsága szerint, a falvak következőképpen oszlottak meg a bánsági körzetben: Krassóban 69 falu; Lugos 14; Bokcsa 19; Csakóvár (Ciacova) -27; Versec (Vârşet) -35 (beléértve azt a 13 falut is, mely a régi Krassófő körzethez tartozott); Palanca -34; Panciova – 16; Mihálc (Mehadia)- 18; Halmos (Almaj) – 14; Facset (Făget) -42; Kisbaja (Vărădia pe Mureş) - 9; Lippa (Lipova) -31; Temesvár -30 stb.¹⁴⁶

A bánsági Habsburg uralom kezdetén, 1716-ban, 663 faluról tudunk, 21.289 házzal és 80.000 lakossal¹⁴⁷. A 17. századi Bánság demográfiai és település-körülmenyeinek fejlődését kutatva, Evlia Celebi 1660-ban tett bánsági útjának leírására is hivatkozhatunk. Szerinte, a temesvári szandzsákban 36.000 keresztény volt (a nem muszlim lakosok által fizetett dézsma után ítélve).

Temesvár külterületein 1200 ház volt; magában a városban, 10 kerületben 1500. Lugos várában, ahol egy „kiemelkedő szandzsák-bég székel”, a „magyaroknak” 300 háza volt. Csanád várában, egy olyan terület központjában, amelyhez 240 falu tartozott, „185 kisebb-nagyobb ház volt” a váron kívül, magában a városban „350, tágas, kőből épült ház” állt. Orsova, amelyben szintén egy szandzsák-bég székel, olyan területi egység központja, amely 70 falut számlált. Magában a várban, a bég palotáján kívül, 50, „zsindellyel fedett”¹⁴⁸ ház volt.

A 17. századi humanizmus – a bánsági autonóm körzetekre jellemző – programját erre a demográfiai és lakhatósági háttérre vetíthetjük. Az említett román autonóm kerületek (districtus) közül kiemelkedik, mint legnagyobb és legfontosabb, a Duna, Munténia, Erdély és a Tisza alföldje felé vezető utak keresztezésében fekvő Karánszebes. A város maga, kereskedelmi és ipari központ, fontosságát csak fokozza Temesvár és a Duna közötti geo-stratégiai, katonai szempontból előnyös fekvése, amely kiemelt helyet biztosított számára az autonómia jelenségének ki-

145 M. Bizerea, C. Rudneanu, *Considerații istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeşului în evul mediu*, In: *Studii de istorie a Banatului*, I, Timișoara, 1969, p. 8; Z. Păclișanu, *Vechile districte românești de peste munți*, In: „Revista istorică română”, fasc. III, 1943, p. 21-25.

146 P. Binder, *Lista localităților din Banat de la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în *Studii de istorie a Banatului*, II, Timișoara, 1970, p. 61-62.

147 A. Țintă, *Situația Banatului la cucerirea lui de către Habsburgi*, în *Studii de istorie a Banatului*, I, Timișoara, 1969, p. 93-94; vö. még: J. Szentkláray, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, Temesvár, 1897, p. 27-31.

148 M. Guboglu, *Călătoria lui Evliya Çelebi efendi în Banat (1660)*, In: *Studii de istorie a Banatului*, II, p. 27-57; G. Postelnicu, *Descrierea Timișoarei de un călător turc din secolul al XVII-lea*, In: „Analele Banatului”, I, I, Timișoara, 1928, p. 57-64.

terjesztésében. Karánszebes kerülete, a 7 kerület közül ötten volt határos (Lugos, Komjáth, Borzafő, Kárán, Mihálc); később már Halmossal is, következőképpen, központi szerepe volt „a privilegizált román kerületekben”¹⁴⁹.

Karánsebes városában volt a Szörényi Bánság és a bán székhelye, ide hívták össze a 8 román kerület képviselőinek gyűléseit is.

A karánsebesi kerület pozíciója, 1552. után – miután a bánsági alföld török fennhatóság alá került – csak erősödött, annak következtében, hogy bekebelezte a szomszédos kerületek egy részét. Főleg az ottománok által uralt nyugat-bánsági részeket, amelyek a többi kerülettel szemben „jogi alárendeltségébe”¹⁵⁰ kerültek.

Az ország e részének közép- és premodern kori jellegzetessége a bánsági autonóm kerületek politikai, jogi és katonai szempontból sajátos, egyéni vagy kollektív entitásként való fellépése. Ez a fellépés mindig a kerületek román nemességével kapcsolatos, sajátos entitásként való elismerésük pedig mindig a kerületek társadalmi felső szintjéhez, az elithez kötődik. A császári kancellária által kibocsátott adománylevelek, kiváltságlevelek és ezek megerősítése – a politikai-adminisztratív intézményeken túl – mindig egy kollektív személyiséghez, jelesen a román közösséget képviselő nemességhez és kenézekhez, az elit társadalmi rétegeihez szól.

Egy 1369-ben kiadott dokumentumban megemlíti Karánsebes districtus nemességét és kenézeit, a többi társadalmi réteggel egyetemben: „haec universitas nobiliorum keneziorum et aliorum Olachorum de districtu Sebes, item cives et universi divides et pauperes de civitate ejusdem fideles vestri”¹⁵¹. Ugyanezzel a megfogalmazással és tartalommal találkozunk egy, V. László (Utószülött) által 1440-ben, mutnoki (Mâtnic) román nemeseinek küldött kiváltságlevelében is: „Wolachorum nostrorum nobilium út dicitur de Muthnok... in districtu de Karansebes...”¹⁵².

A 8 bánsági román districtus politikai és jogi entitásként való teljes elismerése 1457-ben következik be, és ugyanattól a V. (Utószülött) Lászlótól származik, aki a török ellen vívott harcokban, a „Duna völgyének” megvédésében szerzett érdemeik elismeréséül, megerősíti régi kiváltságaikat. A kiváltságokat megerősítő királyi diploma szubjektuma az „Universitas Nobilium et Keneziorum nec non alorum valachorum de districtibus: Lugas, Sebes, Mehadia, Almas, Karasofii, Borzafii, Komiathy et Illed...”¹⁵³.

A bánsági román közösség kerületei jogi szubjektum voltának tartalmát, egységük és oszthatatlanságuk adja: „Et quod hujus modi octo Districtus ab invicem non separabimus”¹⁵⁴. Ehhez járul a valós jogi integritás, vagyis az, hogy a kerületekben

149 M. Bizerea, C. Rudneanu, *i. m.*, p. 11; vö. még: Șt. Pascu, *Meșteșugurile în Transilvania până în secolul XVI*, București, 1954, p. 122.

150 *Ibidem*, p. 17; vö. még: I. Vuia, *i. m.*, p. 36 sq.

151 I. D. Suci, R. Manolescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timișoara, 1980, p. 76; vö.: Thallóczy, *Nagy Lajos és a bolgár bánság*, In: „Századok”, 34/1900, p. 577-615.

152 C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, Facla, 1981, p. 33.

153 G. Popovici, *i. m.*, p. 190; I. Vuia, *i. m.*, p. 8; T. Simu, *Organizarea politică a Banatului în evul mediu*, Timișoara, 1941, p. 11.

154 *Ibidem*, p. 191.

ne lehessen külső személyeknek tulajdonokat adományozni, vagy elidegeníteni. Mindezt pedig azzal a céllal, hogy egységüket megőrizhessék: „Decrevimus modo imposterum in praefatis octo districtibus nullo unquam tempore alicui extraneo possessiones et villas donare... nec aliquem ex elis alicui donabimus, sed sacrae Regni nostri coronae sicuti praedecessores nostri Reges sic et nos quoque simul victos tenebimus”¹⁵⁵.

A nyolc bánsági autonóm és megbonthatatlanul egységes kerület, politikai-jogi szubjektumként való, explicit elismerése Báthory Gábor fejedelemtől származik, aki 1609. április 3-án, újra megerősíti a kiváltságokat és „ősi jogokat”: „Deinde hoc ipsis annuisse ut in praefatis octo districtibus nulli extraneo villas et possessiones donare liceat praeterequam illis qui propter fidelia ipsorum servititiae antefatis walachis et Nobilibus benemeriti esse videbuntur. Praetera ne cuimquam easdem Villas et possessiones sed neque ipsi Regiae Maiestati ab inuicem separare alli qui conferre...”¹⁵⁶.

Ebben a jogi és közügyi keretben valósul meg a román kerületek autonómiája, teljesül ki identitásuk. Az autonómia és identitás hordozója és kifejeződése nem más, mint az „universitas nobilium”. A román kerületek előjárója a két vicecomes által segített bán. A kerületeket egy-egy „judex nobilium” vezeti, a notarius és több bírósági ülnök (assessoribus sedis Judiciariae) társaságában.

Tehát a közösség elitje, maga az „universitas nobilium et keneziorum de Districtibus”, valamint a szabad parasztok „nec non alli Walachi” az autonómia jogi korpusa.

A bánsági román elit, az „universitas nobilium et Keneziorum” politikai korpusának jogi, és más természetű döntési kompetenciái a „congregatio generalis universitatis nobilium...” szintjén is megjelennek. Ezek a kerületi gyűlések, közérdekű kérdések esetében hoznak döntéseket¹⁵⁷.

A nyolc kerület egysége szintjén alakult meg a kerületi nemeseket képviselő prétorok tanácsa. 1451-ben, Corvin János kormányzó összehívja ezt a tanácsot, mely „nobiles viri iudices nobilium setem sedium valachalium”¹⁵⁸, vagyis a hét kerület nemes bírát (Komjáth kerülete, melyet Hunyadi János elzálogosított, csak V. László király rendelkezése következtében, 1457-ben tér vissza a többihez, nyolcadikként).

A jogi és adminisztratív vezetés elit jellege abból a módból is kitűnik, ahogyan Giorgio Basta fordul a Szörény vármegye vezetőihez, 1603-ban: „comitibus et vice comitibus et iudicibus de universitatae Nobilium comitatus Zöreniensis”¹⁵⁹.

Ez a nemesség - szociológiai szempontból – a bánsági kerületek lakosságának jelentős részét képezte. Egy 1430-ban kiadott dokumentum szerint, a román

155 *Ibidem*; vö. még: Fr. Pesty, *Krassói vármegye története*, vol. III, Budapest, 1882, p. 404-406.

156 *Ibidem*, p. 249-250; N. Iorga, *Manuscripte din bibliotecii străine*, In: „Analele Academiei Române”, seria II, t. XXI, 1900, p. 98.

157 A. Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică*, Reșița, Banatica, 1996, p. 159-160.

158 I. Vuia, *i. m.*, p. 8.

159 *Ibidem*, p. 36

kenézek száma Mehadia, Illyéd és Halmos körzetekben eléri a 643-at¹⁶⁰. Másrészt, azt is elmondhatjuk, hogy a román nemesség nagy része városi lakosként, Karánszebesben és Lugosban élt. Ez csak erősíti az elit reprezentativitását, társadalmi presztízsét és politikai képességeit, azokat a sajátosságokat, melyek végül visszatükröződnek a 17. századi humanizmus kulturális kezdeményezéseiben is.

A 17. század közepén, az 1318 lugosi ház közül, több mint 400 nemesi tulajdon. Egy századdal előbb, 1551-ben, Izabella királynő „privilegialis levelet” és heraldikai emblémát, „insigniákat” adományoz a lugosi nemeseknek: „ülő farkas a korona fölött” (*lupum medium Coronarum insidentem*), elismerésül hitű szolgálataikért és hűségükért: „*tum vero attentis et consideratis fidem et fidelitate, fidelibusque servitiis fidelium nostrorum Egregiorum Nobilium Walachorum ac totius Universitas oppidi nostri Lugos*”¹⁶¹. Ez a közösséget ért elismerés, megerősítés és elkötelezés, amely a Lugos város nemesének adományozott heraldikai jelvényben jutott kifejezésre, csak aláhúzza a bánsági nemesség városi jellegét, valamint kidomborítja azt is, hogy eme országrész nemességének túlnyomó többsége román eredetű. Ugyanennek az „*universis nobilibus Kenezis Valachis caeterisque Inhabitatores annotati oppidi nostri Lugos*” ismeri el nemesi előjogait 1609-ben, Báthory Gábor fejedelem¹⁶².

Antonio Possevino, a 16. század közepén, Karánsebesről, a térség legfontosabb városáról megjegyzi, hogy a nemesek lakóhelye: „*rezidenza de nobili*”; a krónikás Szamosközy „román település”-ként írja le (*Walachorum Oppidum*)¹⁶³. Ezekben a városokban a következő családok képviselik a nemesi elitet: Mâtnic, Bizere, Racovița, Duma, Peica, Bona, Zăcan, Ivul, Basaraba stb.¹⁶⁴

Az 1658-as török hatalomátvétel elől elmenekült karánsebesi nemesek, tulajdonaik visszaszolgáltatását kérték abban a pillanatban, amikor a császári adminisztráció visszatért a városba. Az ebből az alkalomból, 1688-ban tartott *conscriptio* igazolta a város nemességének arányait a lakosság egészéhez viszonyítva. 170 olyan épületet és telket azonosítottak, amelyek egykor – a tanúvallomások által megerősített – nemesi tulajdonban voltak: „*infrascripti domini nobiles (antequam Christiani nominis hostes ipsis ademissent) intra et extra murum civitatis inferius declarata bona iusta privilegia sua perennali iure possedissent*”¹⁶⁵. Ezekben a lis-

160 I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1997, p. 59; vö. még: Al. Nemoianu, *Câteva aspecte privind prezența teutonilor în Banat*, In: „Muzeul Național”, II, 1975, p. 382-386.

161 G. Popovici, *i. m.*, p. 216; vö. még: P. Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, partea a II-a, Caransebeș, 1900, p. 125-126.

162 *Ibidem*, p. 249.

163 C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, p. 9-10; vö. Még: *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, 1970, p. 557.

164 M. Bizere, C. Rudneanu, *i. m.*, p. 18; C. Feneșan, *Documente medievale bănățene, passim*; N. Tomiciu, *Caransebeșul în secolele XIV-XVIII*, In: „Revista Institutului Banat-Crișana”, Timișoara, ian.-apr. 1943, p. 7; A. Ghidiu, I. Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909, *passim*.

165 C. Feneșan, *Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice*, In: „Revista istorică”, t. VII, nr. 1-2, 1996, p. 77.

tárban szerepel sok olyan román nemesi család is, amely a megelőző évszázadokban is Karánsebesben lakott: Iosika, Fodor, Fiat, Macicas, Bobic, Halici, Margan, Groza, Giurmă, Gârleşteanu, Peica, Găman, Ivul, Floca stb.

Karánszebes és Lugos Bánságában a nemesi származásra való tekintettel osztották a katonai és civil adminisztráció tisztségeit is. A román elem többsége a bán és vice-bán, castellanus, notárius, nemesi bíró (judices nobilium) fontos funkcióiban, aláhúzza azt a társadalmi fejlődést, amire épített a bánsági humanizmus kulturális – más román régiókhöz viszonyítva jól körvonalazott - programja. Az a társadalmi alap, amelyet a szellemi és kulturális újításokra fogékony nemesség adott, arra készíthet, hogy újragondoljuk a román kultúrtörténet közép- és premodern kori fejezeteit és hagyományos témakörét.

A Szörényi Bánság adminisztrációs és katonai méltóságainak (bán és vice-bán, comes, vice-comes, notarius, castellanus) 16-17. századi listáit figyelmesen olvasva, láthatjuk azt a kiemelt helyet és szerepet, amit a román autonóm kerületek közösségének nemessége elfoglalt és játszott a katonai, közügyi és jogi hintézményekben. Elsősorban, felfigyelhetünk az említett méltóságokat elfoglaló nagy nemesi családokra: Măcicaş; Gârlişte; Barcsai, Mâtnic, Bizere.

Az említett családok presztízse és az általuk elfoglalt magas méltóságok – köztük a Szörényi Bánság bánja – a 15. századtól követhetőek. Mátyás király idejében, amikor a funkciók és méltóságok elfoglalását személyes érdemek és virtus alapján döntötték el, Mihai és Ştefan Mâtnic, 1467-ben szörényi bán¹⁶⁶, majd később 1495 és 1501 között Petru Măcicaş és Iacob de Gârlişte¹⁶⁷ foglalja el ugyanezt a funkciót. Meg kell mondanunk, hogy az említett családok katonai és közméltósági funkciókba emelése, egybeesik a katolikus egyházon belül elfoglalt helyük 15. é 16. századi megerősödésével. Következésképpen, a karánsebesi nemesek közül sokan foglaltak el magas katolikus egyházi méltóságokat is: Ştefan Măcicaş, Vlaicu Barsarab és Grigore Bizere az aradi káptalan főpapjai, Nicolae de Mâtnic pedig a gyulafehérvári püspökség kanonokja stb.

1501. és 1520. között, a Gârlişte család több tagja Karánsebes bánja. Ezután, elég hosszú ideig, 1530. és 1650. között, a reformáció erdélyi győzedelmes elterjedése egyben a nagy politikai és jogi hagyományokkal rendelkező, román katolikus családok kizárását jelenti ebből a magas funkcióból. Szörényi bánokból vice-bánokká fokozzák le őket: Măcicaş (1650); Gârlişte (1609). Ugyanakkor új családok zárkóznak fel: Lazăr (1494); Olah (1571); Floca (1654); Fodor (1643, 1653); Iózsika (1646-1647); Fiat (1627).

Kétségtől megállapítható bizonyos családok újra-csoportulásának dinamikája a hierarchia különböző fokozatain: lecsúszások és felemelkedések, egészen a legmagasabb méltóságot jelentő bán és vice-bán fokozatig. Megállapítható

166 P. Drăgălina, *i. m.*, partea a II-a, p. 157; vö.: N. Iorga, *Observații și probleme bănățene*, București, 1940, p. 36.

167 I. D. Suciu, *i. m.*, p. 61. bizonyos Iacob Gârlişteanu, Corvin Mátyás idejében vice-bán a boszniai Jaiceben, vö.: N. Iorga, *Observații și probleme bănățene*, p. 36.

ugyanakkor, hogy a méltóságok második sorában elhelyezkedő vice comes, szolgabíró, notárius és esküdt funkciókban a családok eloszlása arányosabb: mindenik megkap bizonyos funkciókat, ezek elfoglalása bizonyos sorrendet is mutat. Ez pedig – szociológiai szempontból – részben azt bizonyítja, hogy a román kerületek adminisztrációs és katonai apparátusában a román nemesek részvétele számottevő, részben pedig azt, hogy a funkciók elfoglalása megerősíti ezeket a családokat.

Megállapítható ugyanakkor az is, hogy bizonyos magas méltóságok kisszámú, szinte dinasztikus családokra való összpontosulása megszűnik, a funkciók több nemesi család között oszlanak meg, ez pedig arra vezetett, hogy a zóna közösségeit és intézményeit a román többség ellenőrizhette. A magas funkcióknak és méltóságoknak ez a szóródása, kisszámú dinasztikus nemesi családoktól a nemesek nagyobb közössége felé, végeredményben megerősíti a 17. századi bánáti elitársadalmat.

A második vonalhoz tartozó méltóságok 16-17. századi, 150 éves periódust felölelő listájának elemzéséből kiviláglik az, ahogyan egyes nemesi családok elfoglalják, majd felváltják egymást a funkciókban. Ez pedig következtetni enged presztízsük időbeni változására, pályájuk felfele irányuló ívére: alispáni funkciókból a vice-bán funkcióig. A pályáik követése olyan tényeket és hozzájuk kapcsolódó konotációkat fed fel, amelyeket érdemes figyelembe venni a rekonstitutív értelmezésekben.

1531. és 1541. között Karánsebes castellanusai a Racovița és Fiat családokból kerülnek ki; 1552. és 1577. között pedig a Gârliște és Mâtnic családokból. 1600. és 1635. között Karánsebes vice-comisai ispánjai és alispánjai a Gârliștea család tagjai; 1635- 1654. között a város vice comisainak többsége a Floca család tagja; 1608-1655. között a notáriusok és szolgabírók többsége az Ivul családból kerül ki. 1600 és 1670 között Szörény al-bánjai a főleg a Fodor, Floca és Măciș családok¹⁶⁸.

A nemesi elit tagjainak funkciókban és méltóságokban való váltakozása, hozzájárult egyrészt a bánáti román autonómiák összehangolásához és fenntartásához, másrészt – ahogyan már említettük – a 17. század humanista kultúrája megnyilvánulásaihoz szolgáltat intézményes alapot.

A politikai, felekezeti és kulturális dinamikának eme történelmi hátterét felhasználva, a bánáti nemesi elit - amelynek tagja Mihail Halici családja is – a felekezeti opciók vonzatában, a katolicizmus és reformáció körül csoportosul, míg mások megtartották görög-keleti identitásukat. A két nyugati felekezet közötti prozelita versengésének légkörében és ennek következményeként, Mihail Halici és családja a kálvinizmust választották. A kálvinista opció a Szentírás újraolvasására és – hogy egy 1638-ban Geleji Katona István által kiadott evangelizációs könyv címét idézzük – „praeconium evangelicum” közlésére alapul. Ehhez adódik hozzá az a liturgikus és omilektikus vallási diskurzus, amely „sub specie lingvarium” „lingua vernacula” vagy a „linguae gentium” kifejezésekben ragadható meg.

168 Az elemzés P. Drăgălina által közölt listák alapján történt, *i.m.*, p. 145-177, *Registrul Organelor de guvernare și administrațiune ale Severinului până la anul 1658.* címmel.

A kálvinista felekezet bánáti román közösségekben való elterjedését a kálvinista „offenzíva” fázisaihoz köthetjük: első a 16. századi, a második a 17. század elején következik be, amikor az Erdélyt uraló református fejedelmek kedvező politikai és vallási légkört biztosítanak e felekezet terjedéséhez. Ez a második szakasz, amelyet a reformáció „módszeres és kiszámított”¹⁶⁹ terjesztése jellemez, egészen a Szörényi Bánság törökök általi elfoglalásáig, 1658-ig tart.

A bánásgi zónában, a reformáció terjedése a társadalmi, politikai és adminisztrációs elithez köthető, hiszen ezekből a körökből emelkednek ki az új egyház hitének terjesztői - mondhatnánk – ügynökei. A reformáció román társadalmi közegben elért sikereit elsősorban a kálvinizmus kulturális expanziójához köthetjük. Tehetjük ezt oly értelemben, ahogyan a filológusok is teszik, amikor felfigyelnek arra, hogy a román nyelv terjedése a román szellemi és felekezeti élet eme a térségében, számos vallásos irodalmi szöveg román nyelvre való fordításának köszönhető. Tehát a fordítások elterjedése a református prozelitizmusnak, a „korai bánásgi és vajdahunyadi román protestáns mozgalom”¹⁷⁰ felerősödésének következménye.

A 16. század első felében, a reformáció románok között való kiemelkedően sikeres terjesztése Georg Hohenzollern brandenburgi örgróf nevéhez kapcsolódik, akinek kiterjedt birtokai voltak a Bánságban és Vajdahunyad környékén¹⁷¹. Ezekre a birtokokra német intézőket telepített, akik döntő módon járultak hozzá a lutheranizmus ismertetéséhez. 1540. után, a bánáti politikai és közigazgatási elitjéhez tartozó Petru Popovici is, a temesi fő comes – aki 1542. után, autoritását a Szörényi bánásra¹⁷² is kiterjeszti – a reformáció terjesztői közé tartozott. Ő hozta Szegedről a Bánságba a kálvinista prédikátor Kiss Istvánt. A bánáti reformáció másik exponense Iktári Bethlen Gábor, aki Sebes bánja 1560. és 1566. között. Iktári Bethlen Gábor, Sebes és Lugos térségében terjeszti a reformáció tanait. Törekvéseiben hozzá csatlakozik a Barcsay család is (Barcsay Gáspár, aki bán, 1575-1576-ban; ugyancsak e méltóságot 1597-1600. között birtokló Barcsay András és Barcsay Ákos, 1644 és 1658 között)¹⁷³.

A reformáció eszméinek terjedése az elit szintjén, prédikátorok és német, vagy svájci református egyetemi központokból hazatérő diákok közvetítésével történik. Ez utóbbiak, a reformáció lelkes hívei¹⁷⁴. Csak illusztrálásként: Bácska

169 Z. Pâclișanu, *Istoria bisericii române unite*, In: „Perspective”, München, XIII, nr. 56-68, iulie 1994-iunie 1995, p. 47.

170 I. Gheție, *Considerații filologice asupra Evangheliarului din Petersburg*, In: „Studii și cercetări literare”, XVII/1966, p. 1; idem, *Introducere în studiul limbii române literare*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982.

171 P. Binder, *Începuturile Reformei din Transilvania și românii din Hunedoara*, In: „Limba română”, XX, nr. 3/1971, p. 275.

172 P. Drăgălina, *i. m.*, p. 158.

173 D. L. Țigău, *Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora*, In: „Studii și materiale de istorie medie”, 1990.

174 Cf. C. Feneșan, *Studenții din Banat la universitățile străine până la 1552*, In: „Revista de istorie”, nr. 12/1979; M. Szabó, S. Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521-1700*, Szeged, 1992; M. Szabó, L. Szögi L., *Erdélyi peregrinusok*, Marosvásárhely, 1998.

és a Bánság térségéből, 1526. és 1788. között, a svájci egyetemeken 150 diák tanult¹⁷⁵.

A 16. század második felében, a reformáció eszméi terjedni kezdenek a Bánság mezősegi, valamint hegyvidékei is, elsősorban olyan központokban, mint Karánsebes vagy Lugos, majd, a század végén és 17. század elején ez az irányzat kiemelkedő sikereket ér el. A reformáció terjedése az említett zóna katolikus köreit megfelelő válaszra készíti. 1580. körül – a jezsuiták szerint – a kálvinizmus terjedése, sikere a hívők toborzásában nagy méreteket öltött.

1584-ben már a katolikus papok hiányáról beszélnek, olyan közösségekben is, amelyek ellenállnak az „eretnekek” csábításának; 1586-ban említést tesznek a nemesi elit nyolc olyan tagjáról, akik egy „eretnek” lelkipásztort támogatnak. A prozelitizmus terepén a két felekezet – a katolikus és a kálvinista – nem csak a dogma és a teológia területén feszül egymásnak, hanem főleg nyelvi területen folyik a vetélkedés; a harc azok között folyik, akik ismerik a román nyelvet, és akik nem. A vetélkedés azok győzelmével zárul, akik hívőtoborzó, lelkipásztori tevékenységüket román nyelven folytatják. Lado Bálint jezsuita szerzetes szerint, „bár a lakosság majdnem teljes egészében katolikus, arra kényszerítették, hogy egy eretnek papot hallgassanak, akit a nyolc nemes támogatt”¹⁷⁶, de a jezsuita szerzetes megjelenése arra kényszerítette, hogy elhagyja a gyülekezetet. Még a bán felesége is – egész családjával együtt – visszatért a katolikus hitre¹⁷⁶. A jezsuita Lado Bálint megjegyzi azt is, hogy a misét román nyelven kellett tartania, mert a magyar nyelvet csak kevesen ismerték. Ebből a célból – nagy meglegődésére – megtanulta a román nyelvet¹⁷⁷.

Néhány évtizeddel később, 1625-ben, a jezsuiták már a kálvinizmus megerősödését konstatálhatják a karánsebesi román közegben. A kálvinizmus következetesen fejlődött, a katolikus hívők már csak kis számban voltak jelen: „Karánsebes civitas est principis Transilvaniae in montibus qui Temesvarinum ad meridiem prospectant, Turcis vicina in ea catoliquorum reliquiae paucae, calvino longe lateque pergrassante”¹⁷⁸.

A bánati román közösségekben, a kálvinista felekezet a nemesi elit nyomására terjedt, főleg a reform elkötelezett híveivé vált bánok hatására: „A két bánági központ, Karánsebes és Lugos közösségei a 17. században, néhány, a reformációnak elkötelezett, fanatikus és intoleráns bán törekvése nyomán jöttek létre”¹⁷⁹. A kálvinizmusnak a nemesi elit és a magas közügyi méltóságok által szorgalmazott elterjesztése a bánági Karánsebes és Lugos területén, befolyással volt a kálvinista

175 A. Hegyi, *Magyarországi diákok svajci egyetemeken és akadémiákon. 1526-1788*, Budapest, 2003, p. 25.

176 A. Veress, *Epistolae et acta Jesuitorum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571-1618)*, II, Budapest, 1913, p. 168-170.

177 *Ibidem*.

178 Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/2. 1617-1625, Szeged, 1990, p. 484.

179 Z. Păclișanu, *Istoria...*, p. 74.

egyház alávetettségére is, olyan értelemben, hogy a bánok felekezeti jurisdictionnal rendelkeztek a kálvinista közösségek fölött.

A kálvinista felekezeti fennhatóság eme sajátossága különbözteti meg a bánági zónát más olyan román területektől, amelyek szintén kálvinizmus hatása alá kerültek. Míg Simion Ștefan püspök főpapi hatásköre 1643-ban kiterjedt Fehér, Kraszna, Belső és Közép-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda és Nyárad megyékre, Kővár, Bisztrica, Barcaság kerületeire, a székely és szász székekre; míg a református főintendáns hatásköre Hunyad vármegyére és négy esperességére, Orăștie, Hátszeg, Vajdahunyad és Iliára terjed; addig „a Bánságban Barcsay Ákos bán parancsol, az, aki kiadta a Stefan Fogarasi által románra fordított katekizmust”¹⁸⁰. A világi és közügyi fennhatóságnak a felekezeti hierarchia fölé való helyezése a bánági román kálvinizmus megkülönböztető jele, amely sajátosságot kölcsönöz az ottani román valóságnak.

Az egyházi szabályozás világi alternatíváját, Barcsay Ákos egyház feletti rendelkezési jogát az is erősíti, hogy Barcsay egy egész társadalmi réteg – a kismanesség szószólójává válik. A reformáció szociális célok felé nyitását a kálvinizmus társadalmi alapja, a városi lakosság és a kismanesi réteg támogatása teszi lehetővé, és ez végül elvezet a 17. századi humanizmus kulturális modelljének megváltoztatásához. A katolikus, feudális urakkal való harcban a kálvinizmus segíti – különösen a Bánságban, és Hunyadban – a kismanességet, valamint Lugos, Karánsebes és Hátszeg városaiban élő kereskedőket is. Ezzel, a neohumanizmus túllép azon az arisztokratikus elszigeteltségen, ami addig jellemezte”¹⁸¹. A kálvinizmus új társadalmi és gazdasági elveinek az alkotmányos feudalizmusra, a hagyományos rendi társadalomra kifejtett politikai nyomását az tette eredményessé, hogy Kálvin egyezteteti a kapitalizmus és a vallás követelményeit¹⁸². Ez magyarázza a „bárói rendszerrel” harcban álló, a politikai jogokért küzdő kismanesség és a városi középosztály fogékonyságát a kálvinizmusra¹⁸³.

A Bánági román kálvinizmus felekezeti valóságának újabb fejezete egy egyedi politikai eseményhez kötődik, mégpedig 1658-hoz, amikor a Lugos és Karánsebes körüli vidék török fennhatóság alá kerül¹⁸⁴. Ennek következtében a Bánság vidékén a kálvinizmus visszavonulásra és a hátszegi, valamint vajdahunyadi vidékre való menekülésre kényszerül. „Román reformátusok nagy számban keresnek me-

180 *Ibidem.* vö. még: Juhász I., *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940, p. 138-139.

181 *Istoria României*, vol. II, București, Editura Academiei R.P.R., 1962, p. 1037.

182 P. Hazard, *La crise de la conscience européenne. 1680-1715*, tom I, Paris, 1935, p. 120.

183 L. Elekes, *Système d'état des Ordres et centralisation dans les états féodaux*, in *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450-1650*, Budapest, 1963, p. 343. A kálvinizmushoz csatlakozó ugyanezen társadalmi rétegek támogatják a politikai viszonyok intézményes átalakítását is, amelyben a „központosítást” olyan választási rendszerrel kötik össze, melyben az előjogokat a polgári erények, a „virtutes togatae” helyettesíti. vö.: T. Wittman, *L'idéologie de centralisation de la principauté de Transylvanie et ses rapports européens*, in *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest, 1963, p. 434.

184 Z. Pâclișanu, *Istoria...*, p. 74.

nedéket Hunyad vármegyében, Dévában és Hátszegben, növelve itt a kálvinista hívők számát¹⁸⁵.

A bánági zónából menekült román kálvinisták létét bizonyítja az a levél is, amelyet a dévai református egyház küldött Bornemissza Anna fejedelemasszonynak, „azzal a kéréssel, hogy lelkészként küldje ide az enyedi Eperjesi Mihályt, aki román tudása révén a Karánsebes és Lugos vidékéről ide menekült románok lelki gondozását is képes ellátni¹⁸⁶. Eperjesi Mihály az 1657-ben alapított fogarasi román református iskola rektora volt: „Michael de Eperjesi, 12. nov. lector illinc in academiam”¹⁸⁷, majd 1663-ban enyedi diák.

Az egyházi struktúrában ez a menekülési terület püspökségi státust nyer; 1697-ben Gh. Csokát említik, mint a Hátszegi-Karánsebes-Ilyád térség segéd-püspökét¹⁸⁸. A bánati kálvinista közösségeknek a hunyadi térségbe való folyamatos átköltözése, pezsgő felekezeti életet eredményezett ebben a földrajzi térségben. Ennek tulajdonítható, hogy 1644-ben feljegyzik, hogy „Hátszeg városában a Lugosból származó román református Petrus Szászvárosi”, „alias Páp de Lugoj” működött papként¹⁸⁹.

Erdélynek ezen a déli területén, 14 kálvinista esperességet sikerült azonosítani: Galac (Galat), Hunyad (Hunedoara), Karácsony (Crăciunel), Cireșov Péterháza, Ilya, Hátszeg, Gyulafehérvár, Alamor, Fogaras, Szászváros, Örményes¹⁹⁰

A bánági román kálvinista nemesek általában Hátszeg, Vajdahunyad és Déva városába, vagy egyenesen Tordára menekültek, de egy csoportjuk a Gyulafehérvár melletti, a 17. századi háborúk által elnéptelénített Borbándra telepedett. Ezek a nemesek továbbra is kiváltságoknak örvendhettek: 1661-ben részt vesznek az erdélyi dieta munkálatain; Apafi Mihály fejedelemmé választásában részt vett két bánati nemes: Mihail Halici (az apa) és Nicolae Micșu is. Egy 1694-es conscriptio keretében, a bánati menekült nemesek által lakott Borbándban, 4 társadalmi réteget jegyeznek: hatodos földekkel rendelkező nemesek ((Petru Țăran, Martin Gozda, Martin Fara, Petru Deva, Nicolae Faur, Bednică, Gaspar Balog, Ioan Naghi, Petru Fara, Ioan Sabau árvái, Nicolae Iuvo, Lupu Căliman, Mihai Velcu, Stoiub, Mihai Panta, Ioan Moldovan, Ioan Dan, Nicolae Seuca, Stefan Caliman, Ioan Lupe, Ioan Paicum; a nemesek hadnagya, Stefan Flora, Lupu Haicul, Stoica Moga, Petru Iacsa, Ștefan Baias, Ioan Silaghi; földbirtokos és falvakkal rendelkező nemesek: Janos Duma, Andrei Folti, Petre Kornis, Măroaia özvegy, Mirnitoaia, Albertoaia, Cristofor Lăutarul özvegye, Ioan Lupe özvegye; szerb-„rácok”: Ștefan

185 G. Șipoș, *Calvinismul la românii din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea*, In: *Nobilimea din Transilvania în evul mediu*, Satu Mare, 1997, p. 207.

186 Z. Păclișanu, *Istoria...*, p. 74; vö. még: G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1890, p. 716-717.

187 Zs., Juhász J., *Nagvenyedi diákok. 1662-1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, p. 96.

188 G. Șipoș, *i. m.*, p. 207.

189 *Ibidem*, p. 209, cf. și. I. Juhász, *op. cit.*, p. 252-254.

190 A. Dumitran, *The Relationship between Orthodoxy and Calvinism at Archpriest Office Level in 17th Century Transylvania*, In: „Transylvanian Review”, vol. III, nr. 3/1994, p. 63-64.

Musti, Oprea Muntean, Lazar Pica, Pavel Rațiu, Lazar Crisan, Ioan Rațiu, Ioan Crișan¹⁹¹. A felsorolt családnevek javarésze - Sabău, Căliman, Flora, Baias, Duma, vagy Rațiu - a középkori bántási dokumentumokban már a 15. századtól nemesként vagy birtokosként szerepel¹⁹².

Ugyancsak a bántási menekült nemesek közé tartozik, 1660. és 1689. között, a szászvárosi adófizetők nyilvántartásában szereplő néhány család: Sebesi János, Lugosi Péter, Sebesi Miklós, Sebesi János, Logosán Márton, Sebesi Péter, Lippai Szabó András, Lippai Szöcs István, Sebesi Miklós. Úgy tartották, hogy a menekült bántási kisnemesek a vallási reformáció lelkes és tettekész hívei voltak: Ștefan Hatszok, „román nemzetiségű” pap; Gabriel Karansebesi, aki az enyedi iskolába tanult, „minister ecclesiae Bobandiesis”; Andreas Karansebesi református lelkész a Szamos-újlakon¹⁹³. Más bánáti nemesek a Főkancellária funkcionáriusai, mint Horvath Ioan, aki II. Rákóczy György román nyelvű titkára, ahogyan azt egy 1663-ban román nyelven írott dokumentum igazolja¹⁹⁴. Úgy tűnik, hogy a Horváth és a Halici család rokoni viszonyban álltak, ezt látszik igazolni Mihail Halici 1674-ben szerkesztett Testamentoma, amelyben megjegyzi: „Alvincen lakó Horvát Gábornak (kivel atyafi gyermek vagyok) és posteritásának hagyom a szebeni Vajda Gáspár uramnál álló hosszú festett lábas nagy ládában az két kisebb ládán felül lévő férfi s asszony köntösöket...”¹⁹⁵.

Ebben a bántási és hátszegi, kálvinista kulturális-felekezeti kontextusban, a reformáció keretei között zajlik egy sor kulturális és pedagógiai kezdeményezés, amely a vernakuláris – román - nyelvet helyezi előtérbe. Számos fordító, alkotó, művelt ember vesz részt ezekben a kezdeményezésekben, munkásságuk méltó arra, hogy a 17. századi román kultúrtörténet számot adjon róla.

A katolikus és jezsuita missziókkal és akciókkal versengő bánáti és hátszegi református hívek, az „evangélium hirdetése”(praeconium evangelicum) érdekében szorgoskodva, román iskolákat hoznak létre, román könyveket adnak ki. Az iskola-alapítás és a nevelés egyébként a kálvinista program egyik célja. Már Báthory Gábor (1607-1612) fejedelem idejében, ismertek voltak a karánszebesi és lugosi román református iskolák, amelyekben a Szegedi Gergely által 1569-ben románra fordított zsoltárokat énekelték¹⁹⁶.

A 17. századi református fejedelmek – Bethlen Gábor, Barcsay Ákos, Apafi István - által kidolgozott felekezeti politikák nagyon fontos része az iskolák alapítása,

191 P. Binder, *Contribuții la studierea factorilor interni în problema dezvoltării scrisului în limba română (sec. XVI-XVII)*, In: „Apulum”, XX, 1982, p 177.

192 C. Feneșan, *Documente ...*, passim.

193 A. Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2011, p. 112-114.

194 A. Răduțiu, *Actele românești tipărite la Alba-Iulia în 1653*, In: „Revista de istorie”, tom 28, vol. 6, p. 907.

195 D. Radosav, *Cultură și umanism...*, p. 250.

196 H. Sztipszky, A. Alexics, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI századbeli román fordításban*, Budapest, 1911, p. 114.

és a híres iskolavárosokban való tanulás bátorítása. Bethlen Gábor, 1620-ban arra bízta a fiatalokat, hogy ne csak az országban, de a határokon túl is, híres európai egyetemi központokban tanuljanak, majd térjenek haza az ott szerzett kulturális kincsekkel meggazdagodva, hiszen ez dicsőséget hoz rájuk, családjukra és a hazára: „ut et praeclaris scientiarum et multarum linguarum thesauris sibi accumulatis redux nobis et patriae cum summa nominis sui familiaeque nostrae laudae inseruire nonenque et honorem a nobis partum, primoque in nostram inductum familiam, latius extendere et propagare valeat”¹⁹⁷

A bánási kálvinista iskolák – még ha nem is voltak annyira fontosak, mint az enyediék, szászvárosiak, vagy más erdélyi tanintézetek – elvülhetetlen érdemeket szereztek a román nyelvű oktatás terén. A bánási példát követve, a kálvinisták által ott propagált és terjesztett didaktikai modellt később más román iskolák is átvették.

Azon túl, hogy a kálvinista prozelitizmus nyomán ez a felekezet terjedni kezdett Erdélyben, a legfontosabb az a kulturális nyereség, amit a román nyelv - pontosabban a latin betűkkel írott román nyelv - iskolákban való tanítása jelentett. Bár ez a nyelvi folyamat nem terjedt el valamennyi bánási vagy erdélyi román közösségben, és csak a 19. században teljesedett ki, mégis fontos nyelvtörténeti tendenciaként értékelhetjük.

Bár csak rövid időre és csak egy meghatározott földrajzi zónában, „bizonyos történelmi körülmények” által favorizálva terjedt el, a latin betűkkel való román írás és olvasás lényeges és jelentőségteljes támpontja annak a kulturális folyamatnak, melynek célja a hieratikus és konzervatív szlavónizmus uralmának megtörése. Az itt jelentkező tendencia a nemzetépítés és modernizálás, valamint a román irodalmi nyelv 17. 19. századi kialakulásának kiindulópontja.

Karánsebes és Lugos tehát a kálvinista eszmék terjesztésének viszonylag sikeres zónájaként tekinthető¹⁹⁸. Az erdélyi református fejedelmek, a reformáció eszméinek románok közötti terjesztését célozva, abból kiindulva, hogy „a reformáció bevezette az egyházba a nemzeti nyelvet”, kiiktatva a „régiszlavont”, „megkezdtek bizonyos könyvek románra való fordítását. Az anyanyelv varázsát kihasználva, egyenként bevezették azokba a kálvinista elveket, abból a célból, hogy erre a hitre térítsék a románokat”¹⁹⁹. Következésképpen az olyan központokban, mint Lugos és Karánsebes, román iskolák alakultak. Ezek az iskolák Barcsay Ákos bán „atyai gondoskodását”²⁰⁰ élvezték. Barcsay támogatta a román diákok számára szükséges könyvek fordítását is, tehát egész tevékenysége hozzájárult a „lugosi és karánsebesi román felsőiskolák fejlődésének fellendítéséhez”²⁰¹.

197 Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, IV, Budapest, 1883, p. 274.

198 vö.: N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. I, Vălenii de Munte, 1908, p. 326, vö. még : I. Minea, *Episcopia Caransebeș-Vârșeț*, Caransebeș, 1906, p. 12.

199 A. Ghidiu, I. Bălan, *i. m.*, p. 98-99.

200 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 89.

201 I. Révész, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, Budapest, 1937, p. 3.

Rangjukat tekintve, ezek a 17. századi iskolák a karánsebesihez hasonlíthatóak. A karánsebesi iskolában, a Palia de la Orăștie (1582) fordítói közül az egyetlen világi oktató, Efreim Zăcan, pedagógiai tanulmányai eredményeképpen „az oktatás tanítója” volt. Ez a karánsebesi iskola, amely román kálvinista befolyás alatt állott, a Șcheii Brașovului-ban működő ortodox, román városi iskolához hasonlítható, ahol elsősorban pópákat képeztek ki, de egyben „tudós iskola is... ahol román tanítókat képeztettek”²⁰²

A karánsebesi román iskolák struktúrája és szerepe levezethető a fogarasi kálvinista, 1657-ben alapított román iskolával való összehasonlításból, annál is inkább, mivel alapítója, Lorántffy Zsuzsanna, követendő példaként a bánági iskolákat említi. A fogarasi iskola alapítólevelében kikötik, hogy ebben az iskolában tanuljanak és énekeljenek „román nyelven, a karánsebesi és lugosi iskolákhoz hasonlóan”; továbbá, hogy a kálvinista főintendáns határozatainak megfelelően, a Lugosban és Karánsebesben használt könyveket „nyomtassák ki és olvassák” minden román közösségben. A fogarasi iskola a magyar iskolákkal egyenlő előjogokat élvezett, az itt végzett diákok prédikálhatnak a környező falvakban is²⁰³. Az iskola mellett működtek a szegény diákok számára létesített karitatív létesítmények (officia caritatis pauperibus)²⁰⁴ is. A diákokat arra kötelezték, hogy olvassák és ismerjék az Újtestamentumot, a Zsoltárokat és a Gyulafehérváron, 1640-ben nyomtatott és 1648-ban, Ștefan Fogarasi által románra fordított kálvinista katekizmust. Nem utolsósorban az istentisztelet rendjét is ismerniük kellett.

Az iskola magisterének „alapos, református iskolákban szerzett tudással kellett rendelkeznie”. Didaktikai kötelezettségei mellett, szellemi szolgálatot kellett teljesítenie, ő volt az, aki vasárnaponként és ünnepnapokon a diákokat a templomba vezette. „Őneki kötelessége a használatos imádságok lefordítása és mindennapi elimádkozása, valamint a templomban való éneklés is.” A tanítás folyamatát egy 2-3, románul tudó tagból álló református konzisztórium ellenőrizte, valamint „két diakónus és képzett pap, akiknek kötelessége legalább havonta kétszer meglátogatni az iskolát. Minden évben két nyilvános vizsga tartandó: „tavasszal...és egy ősszel... A vizsgákra meghívják a papokat, a kerület nemeseit és más művelt embereket.” Az elkövetkezendőkben Fogaras körzetében „csak azok lehetnek papok, akik ebből az iskolából kerültek ki”²⁰⁵.

Az oktatás terén elért kálvinista eredmények elsősorban a prozelitizmus stratégiája által motiváltak, de az iskolák hiányának észlelése és a kultúrálatlanság

202 P. Binder, *Contribuții la geneza Paliei de la Orăștie*, In: „Studia bibliologica”, vol. III, București, 1969, p. 423.

203 I. Lupaș, *Școala de la Făgăraș*, In: „Revista generală a învățământului”, XII, nr. 7/1924, p. 441; vö. még: A. Bunea, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1902, p. 31-32.

204 N. Nilles, *Symbolae ad illustrandum Historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, Oeniponte, 1885, p. 137.

205 Z. Păclișanu, *Istoria...*, p. 67-68; vö.: idem, *Documente privitoare la istoria bisericii române aflate în arhiva parohiei reformate în Făgăraș*, In: „Cultura creștină”, I, Blaj, 1911, p. 285 sq.

„amelyben az egész román népet tartják”²⁰⁶, az oktatás fejlesztésének ugyancsak meghatározó oka volt. A falvakból és városokból hiányoztak a román iskolák, a tanítás elsősorban pópák kezében volt: „Scholae apud valachos in pagis et oppidis nullae”²⁰⁷.

A kálvinizmus bánsági románok közötti terjesztésének kontextusában, meg kell említenünk azt a tényt is, hogy a helybeli kálvinista, román elemi, gimnáziumi és általános iskolák mellett, számos román diák nevével találkozunk a kolozsvári és nagyenyedi felsőiskolák anyakönyveiben is. A Kolozsvári Református Kollégium 1668. és 1684. közötti anyakönyveiben olyan diákok neveivel találkozhatunk, akik – valószínűleg – a Bánság területéről származtak: Ambrosius Lippai, Georgius, Gabriel, Samuel, Iosephus, Nicolaus, Ladislaus, Alexius, Petrus, Johannes, Fogarasi²⁰⁸. El kell fogadnunk, hogy a Fogarasi családnév viselői közül, legalább néhányan a lugosi román nemes családok leszármazottjai. Hasonló körülmények között találkozhatunk bánsági román diáknevekkel a nagyenyedi kollégium anyakönyveiben, vagy „liber subscriptionum” listáin (ezeket a diákok a tanév kezdetén írták alá): Barcsay (3), Csernotfalvi (3), Hercza (2), Halycz (4), Karánsebesi (4), Clicsova (3), Lugosi (3), Macskási (2), Margai (3), Monostori (2) Tömösvári (5)²⁰⁹.

Ebből, a bánságra jellemző felekezeti és kulturális környezetből, olyan művelt emberek emelkedtek ki, mint Ștefan Fogarasi, Francisc Fogarasi, Mihail Halici (az apa) és – természetesen – a 17. századi bánsági román kultúra legismertebb képviselője, az ifjú Mihail Halici. Kétségtől, ez utóbbi egy olyan etnikumfölötti intellektuális testvériség tagjai közé sorolható, amelynek tagjai Pápai Páriz Ferenc, V. Franck de Franckenstein, Szenczi Molnár Albert és mások. Valamennyien egy kulturális program elkötelezettjei: vernakuláris nyelvekre fordítják a szent szövegeket, a kálvinista doktrínákat, alakítják és lejegyzik az anyanyelveket lexikológiai vagy enciklopédikus munkákban, irodalmi antológiákban stb. Egyszóval, ebben az itáliai és nyugateurópai reneszánsz, humanista központoktól távoli, fáziseltolódásoktól terhes térségben, elköteleztettek a humanizmus célkitűzései mellett.

Európai távlatokban, a 17. század mindinkább a könyvnyomtatás fejlődése és a nyomtatott könyv terjedése által meghatározott. Következésképpen „egy epikus”, könyvek által terjesztett kép keletkezik erről a világról, amelyben a könyv-

206 J. Pokoly, *Magyar protészans egyháztörténeti adattár*, VIII, 1910, p. 112-117.

207 I. Lupaș, *i. m.*, p. 440.

208 N. Nilles, *i. m.*, p. 145.

209 Vö.: *Nomina studiorum Collegii Claudiace ab anno Domini 1668. Presidentibus Viris Cl. Domino Steph. Tolnai et Cl. D. S. Pataki*, ed. 1684. Mss. In: Kolozsvári Református Kollégium Levéltára, Az Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történelmi Levéltára. 1661-veb Barcsai Ákos fejedelem végrendeletében 50 aranyat hagy a Kolozsvári református Kollégiumra: „Rev. Princeps A. Barcsai in rationem Collegii Claudopolitam Testamento legaverit quingentes aureos... anno 1661”. vö.: *Seriae litterarium ed. Collegium Reformatum Claudiopolitanum pertinentium*. A kollégium levéltárának „K” levele. Megjegyezni érdemes, hogy 1658-ban a szintaxis professzora bizonyos Fogarasi Mátyás, aki valószínűleg a Bánságból származott. Vö.: I. Török, *A Kolozsvári év. Réf. Collegium története*, I, Kolozsvár, 1905, p. 41.

nyomatás elterjedt. Ez a világgép, terjedésének dinamikájában „érzékeny és képes” kulturális, szellemi modelleket kommunikál, különböző korokon és földrajzi környezeteken át. A könyv „életteljes kapcsolatokat” (lebensbeziehung), kulturális, szellemi függőségeket kelt emberek és kulturális földrajzi zónák között és – Goethe szavaival élve – szimbolikusan alakítja „az univerzális tárgyak egymással kölcsönösen összefüggő világát” (Das wechsellieben der Weltgegenstände)²¹⁰.

A nyomtatás fejlődése a „könyv társadalmasításával” jár együtt, amelyet a nyelv és a nyomtatványok nemzetiesítése követ. Az etnikai közösségek és sajátosságaikkal terhes történelmi korok értékeinek kiemelésével, a nemzeti nyelvek emancipációja a műfordítást igazi kultúrateremtő tevékenységgé emeli. A könyv olyan kulturális modelleket és paradigmákat hordoz, amelyek „körvonalazzák azokat a törekvéseket és igényeket, amelyek egy történelmi korszakot jellemeznek”²¹¹. A „nemzetiesített” könyv bonyolult módon határozza meg az eredeti modellt, valamint lefordított változatai és kiadásai közötti viszonyokat: a fordítás nem csupán betű szerinti átültetés, segítségével az etnikai közösségek, nemzetek „végre részt vehetnek egy regionális, vidéki, a nyelvek különbözőségét tükröző kultúra”²¹² megteremtésében. A kulturális, szellemi modellek kommunikációja, „átjátszása” – melynek iránya általában az elismert központoktól a peremvidék felé mutat – a könyvben találja meg legeredményesebb közvetítőjét. A könyv összehangolja és körvonalazza az eredeti modelleket a változatokkal, ennek során új „láthatárokat nyit”²¹³ a 16-17. század európai szellemiségében és kultúrájában. Konkrétabban: az olvasást, közlést, nevelést és önnevelést gerjesztő könyv nyomtatása és fordítása a román kulturális térségeket is összeköti ezekkel a fő szellemi irányzatokkal, melyek „európaivá teszi kulturális tudatát”, szinkronizálják a román területeket a 16-17. század európai kulturális programjával²¹⁴. A nyomtatványok és fordítások által terjesztett vernakuláris nyelvek használata változásokat okoz a vallásos tudat szintjén, a hieratikus nyelvek felváltása a hozzáférhetést biztosító „fordítások” által, kiváltja a gondolkodás egyre nyilvánvalóbb deszakralizálódását²¹⁵.

A reformáció és ellenreformáció által szorgalmazott műfordítások elsősorban vallási jellegűek, hiszen a két irányzat közötti versenyben, a hit igazságaihoz való közvetlen hozzáférés szinte garantálja a(z át)térítések sikerét. Innen, ebből a fele-

210 N. Balotă, *Umanităţi. Eseuri*, Bucureşti, 1973, p. 51-52.

211 Al. Duşu, *Sinteză şi originalitate în cultura română*, p. 36.

212 R. Mandrou, *op. cit.*, p. 87.

213 *Ibidem*, p. 88.

214 Cf. Şt. Pascu, *Collèges et académies au Moyen Age roumain*, în *Revue roumaine d'histoire*, nr. 6/1966, p. 927 sq.; A. Oţetea, *Renaşterea şi Reforma*, Bucureşti, 1968, p. 244. Az etnikum és közlés viszonya a műfordításokban, közvetett módon a viták központjába állítja a hagyomány és újítás, valamint a Nyugat-Kelet közötti viszonyt is, vö.: Al. Dima, *De l'humanisme de la Renaissance dans les pays roumains*, în *Studii de literatură comparată*, Bucureşti, 1968, p. 234; Al. Duşu, *Diversificarea preocupărilor cărturăreşti la manişti români*, In: „Limba şi literatura română”, nr. 16/1968, p. 14; N. Iorga, *La pénétration des idées de l'Occident dans le Sud-Est de l'Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles*, In: „Revue historique du Sud-Est européen”, nr. 1-3/1924, p. 2.

215 R. Mandrou, *La France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1967, p. 140.

kezeti versenyből, amelyet az írott és nyomtatott kultúra elterjedése élez ki, erednek az olvasó közösségek és „sodalitas litteraria”-k, amelyek már a humanista szellemi modell kifejeződéseként jelennek meg és új területeken hódítanak.

Ezeknek az új európai kezdeményezéseknek és megújulásoknak a szomszéd-ságában helyezkedik el a Palia de la Orăștie fordítóinak, Ștefan Fogarasi, Francisc Fogarasi, G. Buitul valamint Mihai Halici (az apa) tevékenysége (1582) is. Ők is egy olyan fordítói program keretébe helyezhetőek, amely más vernakuláris – a mi esetünkben magyar – kultúrát is átfog. Ennek az utóbbinak kiemelkedő személyiségei a 17. században Károlyi Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István. A német kultúrában hasonló szerepet tölt be Georg Ziegler, Valentin Franck von Franckenstein és mások is²¹⁶. A vallásos szövegek fordítása – az áttérések könnyítése mellett – hozzájárul a kultúra széleskörű, „össznépi” elterjedéséhez.

A két, versengő felekezet érintkezési pontjaiban helyezhető el a vernakuláris nyelvek fejlesztése és terjesztése, miközben a vitáikból keletkező vallásos, etikai irodalom megalapozta a fordítások programját. Ennek köszönhető, hogy a kálvinista teológiai, dotrinális megfontolások érveket szolgáltattak a keresztény evangélium üzenetének vernakuláris nyelveken való közvetítésére.

Erdély református püspöke, Geleji Katona István, a kor egyik legeredetibb, a kálvinista körökből kikerült teológiai munka, a Praeconium evangelicum (1638) szerzője, a „hatékonyság” felől közelíti meg az isteni üzenet hívők felé való közvetítésének szükségességét. Abból indul ki, hogy „ab efficacitate Spiritus Sancti”²¹⁷, a keresztény tanítást a hallgatóság színvonalához kell igazítani. Ez már a keresztény diskurzus „népies használata” felé mutat.

Arra hivatkozik, hogy fölösleges a „elmélyült dogmatikus viták” egyszerű emberek közötti ismertetése, hiszen ez csak értetlenséget szül és süket fülekre talál. Az omiletikus diskurzust, a prédikációt, a hallgatóság színvonalához kell igazítani: „Et enim si inter idiota et rusticanos profundam de religione ac controversis fidei dogmatibus institutas dissertationem, nil praeter stuporem in illis effigies et te ipsum doctum ostentando illos ne utiquam docebis, se surdis cantilenam canes, operamque perdes... Juxta capacitatem itaque Auditorum tuorum sermonem tuum si placere et prodesse simul cupis, prudenter accommodabis”²¹⁸.

Az Apostolok igazságaiból kiindulva, abból, hogy a Szentlélek „sub specie Linguarum”²¹⁹ terjeszthető a hívek között, arról beszél, hogy akiket megáldott a

216 G. Károlyi, Szenczi Molnár Albert, Komáromi Csipkés György, a *Magyar Biblia fordításához járulnak hozzá héber latin és görög szövegek átültetésével*; Sculteus Abraham lefordítja a *Heidelbergi pródikációkat amely 1608 és 1708 között 29 kiadást*, ért meg; Geleji Katona megírja *Praeconium evangelicum c. munkáját, amely Gyulafehérváron jelent meg 1638-ban*; Szenczi Molnár Albert lefordítja Calvin 1624 –es *Institutio Christianae Religionis-át*; Georg Ziegler traduce din latină în limba germană latinból németre fordítja *De Incertitudine rerum humanorum*, amely 1701-ben jelent meg stb.

217 Geleji Katona I., *Praeconium evangelicum*, Alba Iulia, 1638, p. 829.

218 *Ibidem*, p. 4.

219 *Ibidem*, p. 830.

szentlélek (mint az apostolokat), nem csak a saját, vernakuláris nyelvükön szólalhatnak meg, hanem más, idegen, addig nem értett nyelveken is beszélni tudnak. A következőket mondja: „Ergo Apostoli loquuti sunt, praeter vernaculam suam, lingvis variis, iisque prorsus novis, quas nunquam didicerunt, nec unquam alias intellexerunt”²²⁰. Tehát, a keresztény tanítás ismertetése és vallása azon népek a nyelvén kell történnjen, melyeket az apostolok térítettek meg: „Fatentur quidem se in peregrinis lingvis gentium natos et educatos”²²¹.

Ennek felel meg kulturális és vallási téren a vernakuláris nyelvek terjesztése, amely Európában és Európán kívül is, egy nagyszabású műfordítási programot indít el. A szent írásokat, főleg a Bibliát buzgón fordítani és nyomtatásban terjeszteni kezdik. A 16. és 17. században, a legkülönbözőbb nyelvekre lefordítják a Bibliát: franciára, katalán nyelvre, olaszra, csehre, lengyelre, oroszra; a Zsoltárok németül, hollandul, franciául, olaszul, dalmátul, ruténul, svédül, valamint etiópiai nyelven jelennek meg²²².

Ugyanakkor nő a kiadások példányszáma is: a minimális számot jelentő 250-ről több tízezerig. Az 1520-as években, már több ezres, vagy több tízezres példányszámról beszélhetünk. Ebben az évben a francia nyelvű Biblia 6.600 példányban, a más nyelvek pedig összesen 13.500 példányban jelennek meg. A Zsoltárok franciául 120.000, az Újtestamentum pedig 100.000 példányt ér el²²³. Mindez értetetővé válik, ha arra gondolunk, ami a kiadói programokban szó szerint ott van: a vallási szövegek fordításait nem egyházi, hanem „világi”²²⁴ használatra szánták.

A 17. századi román könyvkultúra fejlődésére vonatkozóan a reformáció és ellenreformáció hatását nem szabad abszolutizálni, mivel ebben a században a román kulturális közeg – ezeken a hatásokon túl is – nyitottnak mutatkozott a kezdeményezések felé. Ezeket a kezdeményezéseket a kulturális emancipáció vágyától áthatott társadalmi igény és infrastruktúra erősítette: „*A román protestáns kultúra a nyelvi egység népi érdekeinek megvalósulásaként jelent meg*”²²⁵.

Mindenesetre, etnikumfölötti, regionális perspektívából nézve, a vernakuláris nyelvekre lefordított könyvtermelés a 17. századtól kezdve meghatározó fontosságú kulturális tényezővé vált. A 16. század magyarországi és erdélyi könyvtermelése csak előzménye a 17. század eredményeinek. 1473. és 1600. között elég nagyszámú, különböző nyelveken megjelent könyvcímet leltározhatunk, az intervallum végén pedig, a filológiai erudíció és tudásvágy eredményeként, megnő a többnyelvű kiadások száma. Ez a jelenség a humanizmus sajátossága, de egyben a multikulturális, többnyelvű történelmi tér vernakuláris nyelvei dialógusának jele.

220 *Ibidem*, p. 831.

221 *Ibidem*, p. 834.

222 J. Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme*, Paris, 1965, p. 69.

223 *Ibidem*, p. 70.

224 *Ibidem*, p. 21.

225 L. Gáldi, *La Transilvania...*, p. 14.

Statisztikailag, könyvcímekként és a megjelenés nyelvét figyelembe véve, a helyzet a következő: 11 román cím, 14 német, 16 görög, 2 horvát, 23 közép-bolgár, 2 szlovák, 14 görög-latin-magyar, 3 latin-német-magyar, 4 latin-német-lengyel-magyar, 1 latin-olasz- német-magyar-horvát stb.²²⁶. A többnyelvű kiadások nyomtatékosan jelzik a műfordítási munka kiemelkedő szellemi megbecsültségét, valamint az eredményei által kiváltott érdeklődést, egy olyan korban, amikor a késői humanizmus a „másik” megismerésének igényét és a szellemi kommunikációt helyezi tevékenysége előterébe.

A műfordítás nyelvi és etnikai határokat eltávolító hatását, néha a felekezeti különbségek meghaladása is követi. A szigorú felekezeti elhatárolásokat, amelyeket egy bizonyos historiográfiai konvenció megkövetel, sokszor elsímítja vagy átlépi az élet: a katolikus irodalom hatással van a reformátusra (és fordítva), egészen a konvergenciáig, vagy azon is túl, „a katolikus és evangélikus áhítatosság közötti ozmózigisig”²²⁷. Egyes német nyelvű könyvekben, lutherán és katolikus imádságok jelennek meg egymás mellett. A jezsuita etikai irodalom befolyásolta a reformátust (és fordítva). Még a jezsuita esetelemzést is megtalálhatjuk a reformátusok moralizáló –nevelő irodalmában.

Levelezésükben, vagy visszaemlékezéseikben, az erdélyi jezsuiták arról beszélnek, hogy „a protestánsok itt türelmesebbek velük szemben, mint máshol”. A nemesi rangú protestánsok a gyulafehérvári Blandrata jezsuita szerzetessel állandó kapcsolatban álltak. A fejedelmi tanácsban sokszor említést tettek a „jezsuiták tudásáról és erkölcsösségükről, így beszélt róluk még maga a kancellár, Kovácsóczy Farkas is. 1584-ben, protestáns lelkészek fiai is tanultak a jezsuitáknál. A görögkeleti püspök fiát a jezsuita szemináriumban tanította, sőt, felvételét kérte a jezsuita kollégiumba”²²⁸.

Összekötve a szent és rituális szövegek vernakuláris nyelvekre való fordítását sürgető katolikus és kálvinista prozelitizmust, a bánági és erdélyi románság törekvéseit egy írásos, anyanyelvű nemzeti kultúra megteremtésére – azzal, amit a Kárpátokon kívüli román területek ortodox világában tettek ugyanezen célok elérése érdekében – igazi arányaiban szemlélhetjük azt a szellemi programot, ami a román nemzeti írott kultúra létrehozására irányult. A műfordítások feltételezték a lefordítandó művek tartalmának alapos ismeretét, valamint a fordítás célnyelvének, a „langue d’arrivé” vagy a „zielsrache” kifogástalan uralását.

A hieratikus nyelvekről a népi, „nemzeti” nyelvekre való áttérés, a Kárpátoktól délre eső ortodox román területen is megfigyelhető: „Mi haszon származik abból, ha a pópa a románok számára idegen, szerb nyelven beszél, vagy más nyelven, amit a hallgatóság nem ért?... A pópának ismernie kell a könyveket, csak úgy taníthatja

226 Vö.: *Res litteraria Hungarica Vetus operum Impressorum. 1473-1600*, Budapestini, 1971, p. 912, és: P. Gulyás, *A Könyvnyomatás Magyarországon a XV és XVI században*, Budapest, 1937, p. 256-257.

227 J. Delumeau, *i.m.*, p. 376.

228 Biró V., *Báthoryak Kora (1571-1605)*, In: *Az Erdélyi Katolicizmus Múltja és Jelene*, Dicsőszentmárton, 1925, p. 89.

a tudatlan, szegény pórnépet”²²⁹. A Régi- és Újtestamentumból klasszikus nyelveken kiválasztott szövegek ideje lejárt: „Mert törvényeink nem Jeruzsálemből jönnek és Rómából sem, a görögök országából sem, németektől sem, rumányoktól sem, ugyancsak nem a lengyelektől vagy muszkáktól, hanem Jézus Krisztus alkotta és hagyta ránk azokat”²³⁰. Az isteni szavak igazságába vetett hit kinyilvánítása ez, pontosabban az a meggyőződés, hogy ez az igazság nem csak egyes nyelveken, hanem valamennyi nyelven kifejezhető. A nyelvi monopólium tagadásán át, a hit igazságaihoz való visszatérés nem más, mint a keresztyén tanítások széleskörű terjesztésének igénye. A nyelvi monopólium tagadása egyben apofatikus állítása annak, hogy valamennyi nyelv képes a krisztusi tanítások közlésére, a szentlélek áldása minden nyelven átadható és érvényesíthető: „Cooperunt loqui variis lingvis, prout Spiritus dabat eloqui”²³¹.

Az apofatikus teológiára való hivatkozás, pontosabban a keresztyén tanítások valamennyi nyelven való teljes és maradéktalan érvényességének állítása abból fakad, hogy ezek a tanítások Jézus Krisztustól származnak, nem pedig a kiváltságos nyelvekből erednek. A keresztyén tanítás nyelvek fölötti forrásának hite, nem tagadja „a népek nyelveinek” képességét az igazság és törvény közvetítésére és kihangsúlyozására.

Ebből a felekezetek fölötti teológiai állításból kiindulva, a katolikus vagy kálvinista prozelitizmus egyaránt bátorítja a szent szövegek románra való fordítását. A fordítás és az anyanyelv istentiszteletkor való használatának szükségességét nyomatékosan hangoztatja Geleji Katona István és Rákóczy fejedelem is, Iorest, Simion Ștefan és Sava Brancovi mitropolitákhoz címzett utasításaiban: „A papok igyekezzenek ne idegen, szlavón nyelven gagyogni, és a pórnépek tartsák a misét románul”²³². Különböben, az elég nagyszámú papság, kultúra tekintetében nem sokban különbözött a hívektől: megvetésreméltó sötétségben (detetanda coecitate premuntur)²³³ éltek.

A fordítások bátorítását, nyomdák alapításának támogatása követi. Geleji Katona, utasításaiban a következőket írja: „Nyomdákat tartsanak és nyomtassák ki az egyházban és iskolában használatos könyveket”. A román egyházak javát szolgáló nyomdák tevékenysége megsokszorozódik, annyira, hogy szinte kiadói kampányról beszélhetünk ebben a vonatkozásban. A nyomtatások lehetősége – akkor is, ha azt a kálvinisták ellenőrizték – „megnyílik minden román előtt, függetlenül attól, hogy református-e vagy sem”²³⁴.

229 I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903, p. 51; vö. még: N. Iorga, *Istoria religioasă a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 78

230 *Ibidem*.

231 Geleji Katona I., *i.m.*, p. 831.

232 A. Bunea, *Mitropolitul Sava Brancovici*, p. 31-32.

233 A. Bitay, *Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt*, In: *Az Erdélyi Katolicizmus Múltja és Jelene*, p. 89.

234 L. Réthy, *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*, Budapest, 1887, p. 230.

A 16. században, négy román cím nyomtatott román ortodox környezetben és 13 a kálvinista, vagy a kálvinista prozelitizmus keretében jelent meg; a 17. században már 17 címről van tudomásunk²³⁵.

Az említett kiadói és fordítási programok közül, a bánsági egyáltalán nem tartozik a jelentéktelenek közé: innen indul, a 17. század első felében, hét kiemelkedő írástudó, akik közül négyen fordítanak, latin betűket és magyar helyesírást alkalmazva. Törekvéseik és eredményeik kétségkívül a tér román közösségeinek kulturális opcióihoz kötöttek, elsősorban az autonóm kerületek nemesi és városi rétegeinek igényeit elégítik ki.

Ennek, a 17. század elején megjelent, a kor humanizmusának jellegzetes jegyeit viselő kulturális programnak első szakasza a **Palia de la Orăștie (Szászvárosi Ószövetség)** fordítása. A fordítók a bánsági Karansebesből és Lugosból, valamint a hunyadi zónából származó művelt emberekből álló csoport, vagyis – ahogyan azt már említettük – egy olyan földrajzi térségből, amely a katolicizmus és a kálvinizmus közötti versengés keltette körülmények hatása alatt, kiemelkedik saját kulturális igényeivel és kezdeményezéseivel. Ebben a kontextusban, különösen említésreméltóak a román nyelv terjesztésére tett erőfeszítéseik. Származásuk, családi kötelek révén, az említett csoport tagjai a nemesi, kulturális és egyházi elit képviselői, az említett térség rendiségének reprezentánsai.

A fordítást végző csoport tagjai: Ștefan Herce, Efrem Zăcan, Moise Pestișel és Archirie, vezetőjük pedig Mihai Tordasi: „Isten kegyelméből, Fiának segedel-mével és a Szentlélek által ösztönözve, én, Tordas Mihai, az erdélyi románok vá-lasztott püspöke, valamint Herce Ștefannal, Jézus Evangéliumának karánsebesi hirdetőjével, Efrem Zăcannal, aki ugyanott tanítók tanítója és Pestișel Moisisal, az Evangélium lugosi hirdetőjével és Archirieval, aki Hunyad vármegye esperese [...] fáradtságos munkával...”²³⁶.

A fordítás kálvinista inspirációjú, a kálvinizmus jegyeit hordozza, de akkor tör-tént, amikor a katolikus Báthory Zsigmond fejedelem uralma alatt, a románokra nehezedő nyomás kissé felengedett²³⁷. A fordítók címeiből és funkcióik megneve-zéséből, az egyházi hierarchia jellegzetességeiből egyaránt, a fordítás kálvinista kontextusára következtethetünk. M. Tordasi sem az Isten kegyelméből felkent, felszentelt püspök, hanem „az erdélyi románok választott püspöke”, a fordító lel-készek már nem „sacerdotes”, akik az „újszövetség” áldozói, hanem prédikátorok, az Evangélium egyszerű hirdetői²³⁸.

235 A. E. Marienescu, *Luteranismul, calvinismul și introducerea limbii românești în bisericile din Ardeal*, In: „Analele Academiei Române”, sect. II, tom XXIV, 1901-1902. Mem. Sect. Ist., București, 1902, p. 173-175.

236 V. Pamfil, *Palia de la Orăștie. 1581-1582*, București, 1968, p. VI-VIII, vö. még: N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1900, p. 33.; A. Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, p. 43; M. Gaster, *Chrestomație română*, I, 1550-1710, București, 1891, p. XLVII; M. Roques, *Palia de la Orăștie*, Paris, 1925, p. 35.

237 P. Binder, *Contribuții la geneza Paliei de la Orăștie*, p. 420-421.

238 A. Bunea, *Vechile episcopii*, p. 43.

A 19. századtól kezdve, az irodalomtörténet vagy kultúrtörténet szemszögéből ítélve, Timotei Cipariu „a 17. század irodalmi munkálkodóinak, írástudóknak”²³⁹ nevezi őket; később, a 20. század elején már az „irodalmárok”²⁴⁰ megnevezést használják. Ezek a megnevezések végigkövetik a 16. század írásos kultúrájának fejlődését, építik és jelzik az írástudók státusát. Az írástudókat munkáikban „az értelmiségi kötelességtudat” vezeti, ez pedig már egy új társadalmi réteg, a világi követelményekre figyelmező értelmiség megjelenését, és axiológiai meghatározottságát vetíti előre. Következésképpen, a Palia fordítóit a vernakuláris nyelvű írástudás, alkotás és fordítás iránti kötelességérzet hatja át: „Mert láttuk, ahogyan minden nyelv virágozik Isten dicsőséges igéi által, csak nekünk, rumányoknak nem adatott meg ez, saját nyelvünkön”²⁴¹.

Nicolae Iorga értékelésében, a Palia fordításának kulturális következménye a román iskolák számának növekedése, valamint az értelmiség megerősödése és tevékenységének élénkülése. A Palia de la Orăștie kiadása a „bánsági értelmiség” által szorgalmazott anyanyelvű kultúra fejlődésének sarkköve; „a román nyelv kultusza megmarad a kálvinista propaganda elterjedésének idején is: a nép által megértett nyelvre támaszkodnak. Amikor Karánsebesben pópista iskolákat alapítanak, a bánáti értelmiség, a bánáti románság Erdély nyugati részéhez kapcsolódik. Ezt mutatja a fanatikus erdélyi, szászvárosi református nemeshez, Gesty Ferenchez való viszonyulásuk is. Ő szorgalmazza az 1582-es Biblia, a Palia készítését is. Akik a szorgalmazás nyomán megmozdulnak: Mihail Tordasi erdélyi kálvinista püspök, Archirie, hunyadi esperes és a bánsági értelmiség képviselői: Karánsebesből Efrem, a tanítók tanítója, és Lugosból Moise Pestișel, az Evangélium hirdetője”²⁴².

Valamennyi fordító, szellemi és egyházi szerepében, biográfiájában, fellelhető annak a bánsági autonóm zónának sajátos társadalmi, szellemi jegye, mely kulturális programjaival magához vonzza a hátszegi és hunyadi térséget is.

Ștefan Herce, a karánsebesi prédikátor valószínűleg tótváradi (Vărădia pe Mureș)²⁴³ származású. Egyes szerzők „magyarosított szászként” tartják nyilván, és azonosítják a kassai reformátor Herczeg Istvánnal (1604.)²⁴⁴. Mások szerint a Herce név a szász Hercz-ből ered, amelynek román változata a Herța vagy Herce. Mindkettő előfordul „Szeben és Hunyad telekkönyveiben, és ma is megtalálható

239 T. Cipariu, *Crestomație sau analecte literare*, Blaj, 1868, p. XIX. La 1875, Vasile Gr. Pop, In: *Conspect asupra literaturii române și literaturilor ei de la început până în prezent*, ed. de P. Lăzărescu, București, 1982, p. 56, a román irodalom első művelői közé sorolják őket, ők azok, akik megnyitják az utat az irodalmi nyelv felé: „Ettől kezdve a román irodalom fölött lágyabb, simogatóbb, szelídebb fény ragyog”.

240 I. Minea, *op. cit.*, p. 12.

241 I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, p. 93.

242 N. Iorga, *Observații și probleme bănățene...*, p. 38-39.

243 P. Binder, *Români și Reforma. Scurte contribuții la istoria culturii românești din secolul XVI*, In: „Studii de limbă literară și filologie”, vol. III, 1974, p. 212-213.

244 M. Roques, *i. m.*, p. XIV.

Hátszeg térségében²⁴⁵. 1456-ban, egy bizonyos Hercz (Alsó-Árki településről), megjelenik a térség nemesi gyűlésén, amit a hátszegi Csernakeresztúron tartottak²⁴⁶. 1734-ben, Hercza Boldizsár és Hercza István, mint fehérvízi (Râul Alb²⁴⁷) nemesek említettek. A feljegyzések szerint, a református vallású Hercza Boldizsár egy bibliát ajándékozott a fehérvízi templomnak²⁴⁸.

A Hertze név a Nagyenyedi Református Kollégium 17. századi diákjai között is előfordul²⁴⁹. Mi annak a véleménynek adunk hangot, hogy a Palia előszavában említett Herce név, etimológiailag a román hârț vagy hârce (=egér a bánági tájnyelvben) főnévhez köthető. Valószínű, hogy a Báthory Kristóf által 1590-ben említett és dicsért Stefan Gyercza karánsebesi lelkész Ștefan Hercevel azonos: „Stefan Gyercza, pastor ecclesiae civitas nostrae Caransebes²⁵⁰. A lelkész dicséretét, feltételezésünk szerint, az váltotta ki, hogy román nyelven prédikált a román többségű gyülekezetekben, úgy, ahogyan azt a fejedelmi és egyházi hivatalosságok kérték: „, Quoniam de plebe valachicorum sunt plurimi quos Dominus Deus radiis illum nabi, e professione graeca recesserunt et verbum Dei proprie ipsorum linguae predicatum adiunt²⁵¹.

Efrem Zăcan, bánági nemesi papcsalád sarja. A Zăcan család egyik tagja, bizonyos Francisc Zăcan, 1590-ben birtokot vásárolt, birtoklevele igazolja rangját és tulajdonjogát. A birtokokat (Campany, Agres, Budafolt) Szántó Imrétől²⁵² vásárolta. 1598-ban, Zăcan Gavril, aki valószínűleg ugyanazon családból származik, az erdélyi katolikus hierarchia, „az erdélyi káptalan” tagja. Egy birtokbaiktatás során említi nevét: „,Szoláthyt, a király emberét és Zăcan Gavril, a gyulafehérvári káptalan emberét a lugosi nemes Vlad János megakadályozta abban, hogy a lugosi kerületben tulajdonhoz jussanak²⁵³. Ugyancsak 1598-ban, Zăcan Gavril „requisitor capituli Albensi” (a gyulafehérvári káptalan levéltárosa), aki Kolozs vármegyében is küldetéseket teljesített, megkapja a pogányfalvi (Pogănești) faluhoz tartozó tulajdon egynegyedét. A tulajdonba-iktatást most már elismeri a pogányfalvi román Vaida²⁵⁴ család is. A gyulafehérvári káptalan levéltárosaként, 1601-ben, Gavril Zăcan tanúként szerepel Barcsay Ákos tulajdonba-helyezésénél, néhány lugos környéki birtok esetében²⁵⁵.

245 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 89 és idem, Mario Roques, *Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. Palia de la Orăștie. 1581-1582*, Paris, 1925 (recenzió), In: „Dacoromania”, IV/1924-1926, p. 1109.

246 I.-A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI*, Cluj, Dacia, 1991, p. 116.

247 Dr. I. Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugos, 1913, p. 421.

248 A. A. Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997, p. 59.

249 F. Váró, *op. cit.*, *passim*.

250 Gh. Cotoșman, *Episcopia Caransebeșului*, Caransebeș, 1941, p. 21.

251 G. Barițiu, *Propaganda protestanților între români de la Ioan Zapolya până la Mihai. 1540-1601*, In: *Studii și articole*, Sibiu, 1912, p. 68.

252 Fr. Pesty, *Krassó varmegye...*, II/1, p. 4.

253 *Ibidem*, p. 330.

254 Idem, *op. cit.*, vol. II/II, p. 121.

255 C. Feneșan, *Documente...*, p. 123

A család egy másik tagja, Zăcan Francisc, 1551-ben, Karánsebesben egy birtokelkobzási perben mint tanú említetik. Ez a Zăcan, az Ivul család Magdalena nevű tagját vette feleségül, aki Petru Ivul nővére volt. Magdalena Ivul szőlőt vásárolt 1591-ben Karánsebesben, a szerzetesek vize (agua monachorum) mellett, majd, ugyancsak ebben az évben, megkapja anyjától, az özvegy Margareta Ivultól a „Țărmuranilor utcai házat és telket”²⁵⁶. Egyes információk szerint a Zăcan család hátszegi származású és nemesi eredetű volt²⁵⁷. Bizonyos, hogy a Zăcan család a helyi elit tagja, ezt igazolja nőülési stratégiája is: a híres Ivul családdal való rokonság a bánsági autonóm, közelebbi a karánsebesi kerületi elithez való tartozás biztosítója.

Valamennyi fentebb említett Zăcan katolikus, Efrem Zăcan viszont kálvinista hatás alá tartozó irodalmár csoport tagja. Ebből arra következtethetünk, hogy vagy a felekezeti elhatároltságok voltak kevésbé szigorúak, vagy a bánsági nemesség egyes tagjai felekezetet váltottak. Mindenesetre, a Palia fordítása olyan kulturális tett, amely a román világhoz való szellemi kötöttségüket bizonyítja, ragaszkodásukat a hagyományos – felekezeti határokat meghaladó - román kultúrához.

Egyes történészek Efrem Zăcanban - abból kiindulva, hogy egy tanítókat és papokat képző iskola vezetője - a felsőfokú pedagógiai oktatás előfutárát látják²⁵⁸, mások számára viszont egy „egyszerű, tanítókat képző jól felkészült tanító, komoly kultúrával rendelkező, aki latin betűket használt az oktatásban”²⁵⁹.

Moise Pestișel a lugosi „Kis templom” lelkésze, aki megkapja a hunyadi ortodox esperességet, Nicolae Iorga szerint, azzal a megbízatással: „hogy vezesse, ellenőrizze és szükség szerint megrója a város hatáskörébe tartozó román papokat”²⁶⁰. A Hunyad megyei Almásból (Pestiș) származik, írástudó elődei a 15-16. században olyan erdélyi nemesek diplomáciai szolgálatában álltak, akik a havasalföldi és moldvai uralkodókkal, vajdákkal tartottak kapcsolatokat²⁶¹.

Ami a Palia fordításának modelljét illeti, itt a vélemények megoszlanak. Nicolae Iorga igazi kritikai kiadásként látja: „nehéz munkával, zsidó, görög és szerb nyelvből fordították”²⁶². Mások szerint, a fordítást a Biblia 1559-ben, Kolozsváron, Heltai Gáspár által nyomtatott magyar nyelvű Pentateuchusa után készítették²⁶³. M. Roques szerint, a fordítók a „fordítás ellenőrzésére” Tübingenben, 1573-ban, Lucas Osiander által kiadott Vulgata egyik példányát hasz-

256 A. Ghidiu, I. Bălan, *i. m.*, p. 393-394.

257 P. Binder, *Contribuții la geneza Paliei de la Orăștie...*, p. 427.

258 N. Albu, *Istoria învățământului din Transilvania*, Blaj, 1944, p. 27-28.

259 G. Joandrea, *Influența bănățenilor la organizarea primei preparandii române ortodoxe*, Lugoj, 1906, p. 10.

260 P. Binder, *Contribuții la geneza Paliei de la Orăștie...*, p. 422; vö. még: N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915, p. 183.

261 N. Iorga, *Istoria românilor...*, p. 424. egy bizonyos Ladislau Pesteni, 1506-ban diplomáciai küldöttségben volt Havasalföldön.

262 N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, p. 33.

263 I. Popovici, *Palia de la Orăștie. 1582*, In „Analele Academiei Române”, S. II, tom XXXIII, Mem. Secț. Lit., București, 1921, p. 517-538; H. Sztripszky és G. Alexics, *i. m.*, p. 98-224; N. Drăganu, *Mario Roques...*, p. 1107-1113; V. Pamfil, *i. m.*, p. VI-VIII.

nálhatták, és bizonyos fejezetek egy szlavón verzió²⁶⁴ felhasználásával készültek. M. Gaster rámutat, hogy a Mózes két könyvének a fordításban szereplő címe, a „Bitia” és „Ishodul” azt bizonyítja, hogy a fordítás szlavón nyelvből készült²⁶⁵.

A hipotézisoktól eltekintve, a fordítás igazi értéke abban van, hogy készítőinek sikerült a román fonetika értékeinek cirill betűkkel való visszaadása. A román nyelv történetének szempontjából, a *Palia de la Orăștie* a román irodalmi nyelv fejlődésének egyik fontos momentuma, hiszen a felhasznált neologizmusok (szavak és kifejezések) gazdagították azt, ugyanúgy, mint ahogyan a földrajzi zóna dialektusának használata is²⁶⁶.

Másrészt, a 16. századi román nyelv fejlődésének egészét tekintve, a *Palia de la Orăștie* „a szintaxist hajlékonyabbá tette, a kifejezések is meggondoltabbak”, nyilvánvaló „a helyesírás, a fonetika és morfológia egyneműsítésére való következetes törekvés. Ennél is több hogy...(a *Palia de la Orăștie*) bizonyos szövegeiben a nyelvi egyesítésre való félnk tendencia is felfedezhető”²⁶⁷. Szemmel láthatók ezek a szándékok, a Coresi nyomdák nyomdászai által áthozott munténiai dialektus egyes elemeinek „a szöveg normáival” való egyeztetése, a művelt, dialektusok fölötti nyelvnek megfelelő használata. A *Palia de la Orăștie* a román irodalmi nyelv bászai-hunyadi változatát rögzíti, és ekként fontos szerepet játszik „a román irodalmi nyelv 16. századi kezdeteiben”²⁶⁸.

A tájnyelv és a művelt, szupradialektális nyelv összehangolása az a gerinc, amelyre épül a román irodalmi nyelv, amelyben a román nép szellemi és érzelmi sajátosságai áttevéődnek az írott román nyelvbe.

A keresztény üzenet közlésében, a vernakuláris nyelvek használatán át, megnyilvánul azoknak a közösségeknek a szelleme, amelyek ezeket a nyelveket használják. Andrei Șaguna ilyen értelemben állítja, hogy a *Palia de la Orăștie* fordításának nyelve „nem mesterséges, hanem a nép szájából származik, a fordítót nem csak egy nyelv szókincsének összegzése jellemzi, hanem a nyelvet beszélő nép érzelmei, és gondolkodásmódja által ihletetten dolgozik”²⁶⁹. Egy nép nyelve és szelleme szervesen összetartozik, viszonyuk elpusztíthatatlan. Egy közösség szellemének, ethosának közvetlen tükrözése az írott kultúra; a közöttük levő köteléket az etnopszichológia és a nyelvészet kutatásai vizsgálják²⁷⁰.

A *Palia de la Orăștie* Előszava tartalmazza azokat a szándékokat, és lehetőségeket, amelyeket elemezve és értelmezve, elhelyezhetjük ezt a művet korának kultú-

264 M. Roques, *i. m.*, p. XXXIII-XXXIV.

265 M. Gaster, *op. cit.*, p. XLVII.

266 I. Gheție, *Introducerea în studiul limbii române literare*; idem, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 228.

267 *Ibidem*, p. 52-70.

268 *Ibidem*

269 A. Șaguna, *Prefață la Biblie adecă Dumnezeasca Scriptură*, Arad, 1856-1858, p. VII.

270 Cf. N. Steinthal, *Etnopsihologie și lingvistică* (1877) apud Th. Capidan, *Limbă și cultură*, București, 1943, p. 31.

rájában. Az előszó szövegének narratívájában már az elején feltűnik az a szándék, amely a fordítást motiválja: „a románok szent egyházának megerősítése” mert a megváltás, a „román keresztények vezeklése”, ehhez kötődik. A Palia teológiai, felekezeti szándéka a „renovatio ecclesiae”, a „salus animarum” viszonyában. Ezt a célkitűzést a katolikus és kálvinista felekezet egyaránt elfogadja. Hasonló programot jelent a Matei Basarab korában kezdeményezett „restauratio orthodoxa” politikája, a „szent könyvek hiánya” által kiváltott „lelki szomj és éhség ... a lélek éhségének és szomjának”²⁷¹ csillapítása iránti igény.

A Palia de la Orăștie Előszavának másik, fontos témája, a fordítás „munkálatának” menete, amely jelzi nyelvészeti mélységét, előfutár jellegét: „a zsidó nyelvből görögre, görögből szerbre és más nyelvekre, végül pedig románra”. A Biblia nyelvészeti rétegei jelennek meg itt, a román fordítás „más nyelvek” szomszédságába kerül (héber, görög és szlávón, majd „más nyelvek”), a negyedik szintre. Ez a tény minden kétséget eloszlat a fordítás modelljét illetően, megkímél minket minden olyan erőfeszítéstől, amelynek az lenne a célja, hogy megkeressük az eredetit, ami után a fordítás készült. A fordítás kutatói, amikor a munka eredetét kívánják felmutatni, „hamis” kihívás elé kerülnek, hiszen ebben az előszó-részben megtaláljuk azt a nyelvészeti filogenezist, vagy filológiai genealógiát, amely a Szentírás terjesztését 2000 éve vezérli. Ez összegezhető egy olyan mintában, amely a Biblia terjedésének több szintjét és folytatólagos rétegét tartalmazza: a Bibliai üzenet eredeti (héber) nyelvét, majd a görög, latin és szlávón (hieratikus nyelvű változatokat), végül a „más”, (vernakuláris) nyelveket. A Bibliának ez a nyelvészeti dekonstrukciója, melyet a Palia fordítói alkalmaznak, a filológiának, mint „a kor kritikai lelkiismeretének” már említett, humanista paradigmájából ered.

Az Előszó szövegének harmadik problémája, az értelmiségi szolidaritás „sodalitas litteraria” és a hozzá szorosan kapcsolódó sajátosan humanista öntudat, amely az értelmiség erőinek egy közös munkában való egyesítését szolgálja. Ennek a közös erőfeszítésnek a motivációját a Szentírás román nyelvű változatának hiánya szolgáltatja, ez a hiány pedig mozgósítja a kötelességtudatot: „valamennyien láttuk, ahogyan a Szentírás kivirágzik valamennyi nyelven, és keseregtünk, hogy csak nekünk, románoknak nincs és kívántuk, hogy legyen”.

A Palia de la Orăștie 1582-es fordítása, egy kulturális, szellemi eredményekben gazdag, humanista jegyeket hordozó századot vetít előre a bánági és elő-erdélyi láthatárokon, a 17. századot, mely példás kornak tekinthető a román kultúra fejlődésének követésében.

A 17. században, az írástudók, művelt emberek, papok, műfordítók hadát vonzotta magához ez a jelenség, amely az írott kultúra vernakuláris nyelveken való terjesztését tűzi ki célként. Eme lelkes emberek egyike **Ștefan Fogarasi**, aki a román nyelv latin betűkkel való írásának elterjesztője. Már csak ez is külön fejezetét képezhetné a román kultúrtörténetnek, mert, ha nem is volt nagy visszhangja

271 V. Căndea, i. m. cit., p. 37-41.

az ország más területein, de „másképpen igaz ez a bánági és hunyadi írástudók esetében. Itt, a 17. század folyamán, megsokasodnak ezek a kísérletek, melyeknek során már egy egész irodalom születik”²⁷².

A román kultúrtörténetnek ezt a 17. századi szakaszát, egy sor olyan kulturális és nyelvészeti erőfeszítés előzte meg, amely lehetővé tette azoknak a román nyelvű fordításoknak a megjelenését, melyek aláhúzzák a „Szászváros, Karánsebes, Lugos” térség jelentőségét²⁷³.

A 17. század folyamán, a román nyelvű szövegek latin betűkkel való írásának terjesztését megelőzte a 16. század néhány eredménye. A filológusok szerint a legrégebbi, román nyelven, latin betűkkel írott szöveg a „Carte de cântece”, amely Kolozsváron, 1571. és 1575. között jelent meg Heltai Gáspár kiadásában, „a bánági és hunyadi román református mozgalomnak köszönhetően”²⁷⁴, egy olyan fordító munkájaként, aki ebből a térségből származott és „a magyar nyelv mellett latinul is tudott”²⁷⁵.

A román nyelvű, latin betűkkel írott szövegek másik támpontja az „Orațiunea dominicală” (1593), a Miatyánk, amit Luca Stoici bojár írt és Krakóban, és 1554-ben Stanislav Sarnicki jelentetett meg, a „Statua y Matrica Przywigelow Koronych” című könyvben. Lengyel ortográfiával íródott. Jelentősége nagyobb egy egyszerű írásgyakorlatnál: ez az ima egy olyan folyamatba helyezhető, amely Európa lakosainak kulturális identitását és sokféleségét próbálta megmenteni, annak a humanista kulturális alapelvnek megfelelően, amely „a nyelvek sokféleségét és rokonságát” akarta bizonyítani.

A 16. században, német és svájci területeken, egy sor olyan munka jelenik meg, mely a többnyelvű írásokat népszerűsítette. Ilyen volt Bibliander munkája, a „De ratione communi omnium linguarum” (1548), vagy Gessner „Mithridates, de differentiis linguarum” (1555) című műve. Ugyancsak ebbe a sorba tartozik egy 1593-ban, Németországban megjelent könyv, „amelyben az összehasonlítás lehetőségeként, 50 nyelven szerepel a Pater Noster”²⁷⁶.

Kultúra-választásukhoz következetesen, ebben a bánági-hunyadi térségben tovább folyik a latin betűs filológiai, nyelvészeti munkák sorozatos közlése: 1642-ben megjelenik Agyagfalvi Gergely Sándor másolatában a „Cărțile de cântece”(Énekeskönyv); Mihail Halici (az apa) Psaltirea (1640, Zsoltárok), majd I. Viski ugyancsak „Psaltirea”(Zsoltárok) című nyomtatványa, 1697-ben. Ebben a latin betűs írás iránt befogadónak bizonyult, közös kulturális opciók által mozgósított térségben jelenik meg G. Buitul 1635-ben kiadott, „Catehismul” című köny-

272 I. Gheție, Al. Mareș, *De când se scrie românește*, București, Univers Enciclopedic, 2001, p. 21-22.

273 *Ibidem*, p. 99-100. „Orăștie, Caransebeș, Lugoj” alféjezetcímként jelzi a térség jelentőségét a román nyelven írott szövegek fejlődésében. vö. még: G. Țepelea, *Opțiuni și retrospective*, București, Eminescu, 1989, p. 78-130.

274 *Ibidem*, p. 21.

275 *Ibidem*, p. 22.

276 B. P. Hasdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, vol. I, București, Minerva, 1988, p. 39-40.

ve²⁷⁷ is, majd a Ștefan Fogarasi által 1648-ban közölt, azonos című kiadvány. A „Cartea de cântece” 1571-1574-es kiadásával, vagy Mihail Halici (az apa) által 1640-ben fordított zsolttáraival szemben, amelyekből csak néhány részlet²⁷⁸ maradt fenn, Ștefan Fogarasi katekizmusát tekinthetjük a legrégebbi, latin betűkkel nyomtatott román könyvnek²⁷⁹.

A vallási szövegek román nyelvre való lefordításának jelenségére visszapillantva, azt mondhatjuk, hogy Ștefan Fogarasi 1648-as katekizmusa „epilógusként” jellemzi „a reformáció és ellenreformáció által kiváltott forrongást”, melynek keretében megjelennek ezek a latin betűs szövegek. Azt mondhatjuk tehát, hogy a 1648-as Katekizmus „híven tükrözi az adott kor törekvéseit”²⁸⁰.

Ștefan Fogarasi, egy olyan Lugos környéki nemes család sarja, amely a 17. századtól egészen a 19. századig, vezető pozíciókat tölt be a Bánság eme zónájának politikai, vallási és közigazgatási életében. A család felekezeti hovatartozása - a politikai és vallási kontextus változásaitól függően - megoszlik a kálvinizmus és az ortodoxia között. Ez a tény viszonylagossá teszi azt, hogy mely felekezet tulajdonítja magának vallási hovatartozásukat, valamint azt a érvelést is kérdésessé teszi, hogy bizonyos kulturális jelenségek kizárólagos módon egyik, vagy másik felekezeti kerethez köthetők. Az etnikai identitás megőrzése, ugyancsak nem köthető kizárólagosan egyik vagy másik felekezethez, hiszen ugyanazon család tagjai kálvinisták a 17. században – következésképpen kiszolgáltatottabbak a magyarosításnak - ennek ellenére, a 18-19. században már a nemzeti ortodox egyházért folyó harc élvonalában találjuk őket.

Valószínű, hogy a Fogarasi család tagjai, református papokként, Bethlen Gábornótól kapták a nemességet²⁸¹. A havasalföldi Leon vajda által 1631. április 20-án kiadott iratban megemlítenek egy Istfan Fogarasit, aki birtokokkal rendelkezik az Olténiai Bánságban, tulajdonosa Porceni és Sâmbotin falvaknak és a Zsil melletti Jupânești határának²⁸². Egyes történészek ezt az Istfan Fogarasit azonosítják Ștefan Fogarasival²⁸³.

277 Gheție, Al. Mareș, *i. m.*, p. 21-22 (Latin betűs írás című alfejezettel. Más példa, amely nyelvészetiileg bizonyítja a bánsági térségben elterjedt latin betűs írás gyakoriságát: Lovas Francisc 1608-ban Rómában tartott román nyelvű prédikációja. Ortográfiai, fonetikai valamint morfológiai érvek szólnak Lovas bánsági eredete mellett: I. Gheție, *În legătură cu predica românească din 1608, a lui Francisc Lovas*, In: „Studii și cercetări lingvistice”, XXXII, nr. 6/1981, p. 651-652; G. Piccillo, *Despre predica românească ținută la Roma în 1608 de Franciscus Lovas. Note lingvistice*, In: „Studii și cercetări lingvistice”, XXXII, nr. 2/1981, p. 173-177; C. Isopescu, *O predică românească ținută la Roma în 1608*, In: „Codrul Cosminului”, II-III, Cernăuți, 1927, p. 277-283. A latin betűs írásmóddal kapcsolatban vö.; M. Gherman, *Scrierea cu litere latine și literatura română (secolul XVII)*, în „Biblioteca și cercetarea”, IX, Cluj-Napoca, 1985, p. 155-163.

278 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 87-90.

279 B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, tom I, 1550-1660, București, 1879, p. 725-727; vö. még: I. Bianu, *Documente inedite din Arhivele propagandei*, In: „Columna lui Traian”, martie-iunie 1883, p. 145; A. Mózes, *Az erdélyi román reformáció katekérodalom*, Kolozsvár, 1942, p. 81.

280 L. Tamás, *Fogarasi István kátéja*, Kolozsvár, 1942, p. 127.

281 *Ibidem*, p. 17.

282 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XII, București, 1906, p. XXVII.

283 Șt. Meteș, *Istoria bisericii românești din Transilvania*, I, Sibiu, 1935, p. 264.

A 17. század folyamán, a Fogarasi család több tagja is a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumok diákjaként azonosítható. Az enyedi Kollégium „Nomina studiosiorum” listáin, 1662-ben, szerepel egy Georgius Fogarasi „Szent Anna Pastor”; 1663-ban feljegyzés történik a Debrecenbe távozó („Debrezinum ivit”) Iohannes Fogarasiról; 1666-ban, Georgius Fogarasi az udvarhelyi iskolába távozik: „ivit Udvarhelyinum”; 1669-ben megemlítik Georgius és Stephanus Fogarasit; 1679-ben a Debrecenben tanuló Andreas Fogarasi engedéllyel „Disc. Debrezinum cum venia” Nagyenyedre jött; 1675-ben Martinus Fogarasi, majd 1689-ben Samuel Fogarasi említetik, aki „senior Coll. N. Enyediensis” és rektora a „M. Vásárhelyi acad.”. A Máramarosban megnősült David P. Fogarasi Visk lakosa: Uxoratus est in Marmatia, civis civitatis Visk” stb²⁸⁴.

A 18. századtól kezdve, a Fogarasi család Lugos környéki ortodox ága a bánági térség elitjének vezetői köréhez tartozik. 1777-ben, „Domokos Fogarasi oberkenéz, egy sor település vezetőinek főnöke”, egy, Balázsfalván, 1769-ben nyomtatott Evangéliumot ajándékoz a Lippa melletti Buzád falu templomának²⁸⁵. 1838-ban „Nicolae Fogarasi vagy Iminovici, kegyes öreg” jelenik meg egy „Minei” könyv (Balázsfalva, 1838) bejegyzéseként, a Lugos melletti Alsó-Krvinában²⁸⁶.

1790-től, a Fogarasi család tagjai, a nemzeti ortodox egyházért küzdő román közösségek vezetői között vannak. A temesvári illír kongresszus (1790) román küldöttei között, akik a négy társadalmi réteget képviselték (papság, nemesség, katonák, polgárok), egy „bizonyos Toma de Fogarasi, Krassó főbírája” is ott van, „a körzet nem unitus földesurai”²⁸⁷ képviselőjében. 1864-ben, a karlócai egyházi kongresszus küldöttei között van „a derék lippai román, George Fogarasi”²⁸⁸. Ezen a kongresszuson a lippai ügyvéd, George Fogarasi, A. Mocionival és Vicențiu Babeșsal együtt, átadja a császár megbízottjának, Philippovicinak, „a temesvári román püspökség megalapításának kérvényét”²⁸⁹.

Az 1848. április 16-án tartott lugosi gyűlés elnöke Vasile de Fogarasi. Ezen a gyűlésen, ahol Vasile de Fogarasi mellett ott van még George Fogarasi és Teodor Fogarasi is, a térségbeli románok egyházi autonómiájának kivívását vitatják meg.

A család tagjai szerepének genealógiai sorrendben való feltárása, hozzásegít annak körvonalazásához, hogy mi volt – különböző történelmi korokban – az elit rétegek szerepe a román kultúra, valamint a politikai és nemzeti identitás felekezeti fölötti megőrzésében és fejlesztésében. Hosszú távon, ennek a családnak az útja, fedi egyes román közösségek és elitek 17-19. századi politika- és kultúrtörténeti pályáját.

284 S. Jakó, I. Juhász, *i. m.*, p. 95-120.

285 I. B. Mureșanu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, Editura Mitropoliei Banatului, 1985, p. 62.

286 *Ibidem*, p. 167.

287 I. D. Suci, R. Constantinescu, *i. m.*, p. 470.

288 I. D. Suci, *i. m.*, p. 184.

289 *Ibidem*, p. 217-218

Ştefan Fogarasi, a román káté 1648-as fordítója az, aki megnyitja az utat eme nemesi család személyiségeinek hosszú távú, kulturális, politikai és nemzeti szerepvállalása előtt. A káté fordítása latin és magyar nyelvből történik, és ahogyan az a címben is szerepel, a fordító Ştefan Fogarasi, „konfráter” a „lugosi magyar-román templom” lelkipásztora²⁹⁰.

A fordítás Lugos és Karánszebes bánjának, Barcsay Ákosnak ajánlott. Előszavában a káté fordításának szükségességét indokolva, a vallás elveinek és diskurzusának a Szentírásra alapozott megújítását említi, amit elsősorban a reformáció szorgalmazott. A keresztény hit alapszövegeit, melyekre a vallás támaszkodik, elhanyagolták az egyház emberei, helyettük „a saját fejük után menve, emberi tanításokat találtak ki és ezeket azután többre becsülték, mint a Szentírást”²⁹¹.

Az előszóban, Ştefan Fogarasi a reformáció szellemében, meggyőzően és hatásosan érvel, vitatkozik és meg nem alkuvó prédikátor módján, bírálja a katolikus egyház kétszeresen közvetítő szerepét : azt, hogy a hívők, valamint a szent szövegek és a szentek közé állva, a katolikus egyház zavarja a hívők és az istenség közötti közvetlen kapcsolatot. A szent szövegekhez, az evangélium igazságaihoz való közeledést mesterkélt elaborátumok, vulgata kiadása és legendák árnyékolják, következésképpen a keresztények élete célt tévesztve, felemelkedés helyett a pokol irányába halad. Az alapvető szövegek értelmezése kívülről, a legendák vagy legendák alatti területekről érkezik. A szent szövegek legendákra és „ablegendákra” való „rövidítésének” ténye, a reformáció katolicizmus ellenes vitájának legerősebb érveként, Fogarasi Előszavában is nagy szerephez jut: „Az igazi keresztény tanítás helyett, ahelyett, hogy megerősödne a Szentírás példabeszédei által, Rosariumok sokaságával, vagy jobban mondva Spinatumokkal élnek, breviáriumokkal, mert az út rövid <brevis via>, de kérdezem én: hova? Nem az egekbe, hanem a pokolba, legendák avagy, jobban mondva, ablegendák segedelmével”.

A második közvetítés, amit a katolikusok igénybe vesznek, a szentek közbenjárása, teljesen álságos és céltévesztett, mert igazi közbenjáró csakis maga Jézus Krisztus, mert ő „az út, az élet és az igazság”. A szentek nem helyettesíthetik Jézust, ahogyan a breviáriumok sem a kátét, hiszen a káté „a hit gerince, amely kérdésekből és válaszokból, a Szentírás által megerősítet, igazságokból áll”²⁹². A közvetítő szerepet a Szentírásból vett idézettel is cáfolja: „Hol van itt a Katekhizmus? Nincs! Csak a szentek imáit tartalmazó Breviáriumok, de a szentek sem jelentik az utat a mennyországba, hanem egyedül csak Krisztus. János, 10.v. 9. Én vagyok az út stb. Elhagyják a forrást és kutat ásnak, amiben nincs víz. Jeremiás 2. v. 13”²⁹³.

Amint láttuk, a Katekizmus fordításának indoklásában a doktrinális, dogmatikus érvek uralkodnak, a második cél viszont annak indoklása, hogy a fiatalokat a

290 L. Tamás, *i.m.*, p. 45.

291 I. Bianu, N. Hodoş, *i. m.*, p. 162

292 L. Tamás, *op. cit.*, p. 45.

293 I. Bianu, N. Hodoş, *i. m.*, p. 163.

Szentírás szellemében kell neveljék. Ennek a törekvésnek, a „nevelés tekintetében mutatott atyai gondoskodásnak” megszemélyesítője Barcsay Ákos, aki „különösen Lugosban és Karánsebesben sokat tett ezért, a keresztény vallási iskolákért és az itteni fiatalság hitben való megerősítéséért”. A fordításnak ezt a második, paideikus célját Fogarasinál nem a keresztény népek „más nyelveivel” való összehasonlítás képezi, hanem éppen a kereszténységgel gyökeresen ellenkező másság – a judaizmus - felé való komparatív nyitás: „Meg kell vallanom az igazságban, hogy a sötétségben élő zsidóság megelőz minket, mivel tanulóik elsőként a Szentírást tanulják, úgy, hogy az öt-hat éves gyerek is olvassa már a Szentírást”.

Fogarasi, a gyerekeknek a Szentírás irányába mutatott optimális nyitottságából kiindulva mutat rá a Katekizmus románra való fordításának szükségességére, hangsúlyozva, hogy a fordítás nem önmagában álló cél, hanem doktrinális, teológikus, paideikus indokai vannak. A nyelv közelsége és érthetősége csak a vallási és pedagógikus célok elérésének eszköze: „Ezeket gondolván, de főleg látván ezt a kis Bibliát, vagyis a Katekizmust, ami megfelel a gyermekek még friss eszének, nem kis munkával, képességeim szerint saját szavaimat használva, lefordítottam magyarból oláh nyelvre”²⁹⁴.

Az 1648-as fordítás modellje egy „Lucidarius”, a 17. századi Erdély és Magyarország részein elterjedt Heidelbergi Katekizmus, amelyet a Magyarországi és Erdélyi Református Egyház Szatmáron, 1648-ban tartott szinódusa hivatalosan elismert. Fogarasi Katekizmusának szövege a kálvinista, cirill betűs, 1640-ben nyomtatott Katekizmussal egyezik meg, ez viszont a Heidelbergi Katekizmus mintájára készült. Pontosabban : Ștefan Fogarasi a Katekizmus román-magyar, „Catechismus Religionis Christianae” Gyulafehérváron több kiadást megért (1636, 1639, 1643, 1647) példányait használva dolgozott. Az általa használt munkapéldányt a Nagyenyedi református Kollégium professzora, Alstedius készítette²⁹⁵.

A Heidelbergben kiadottnak megfelelően, Fogarasi Katekizmusa is 77 kérdést és feleletet tartalmaz²⁹⁶. Három részre oszlik: „De pre nevoia sau dosada omului” (p. 10) ; Despre slobozirea omului (p. 11); „ De datătura de har către Dumnezeu a omului slobozit den nevoi” (p. 31).

A kereszténység alapigazságait megfogalmazó Katekizmus a moralizálás jegeit hordozza²⁹⁷, azt a moralizálást, ami rányomja bélyegét az egész református

294 *Ibidem*.

295 N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, București, 1938, p. 45.

296 Șt. Fogarasi Katekizmusának román címe: „Catechismus aceea e aceea: summa sau măduva a uluitei și credinței creștinești, cuprinsă în întrebări și răspunsuri scurte; și cu adevăraturi din scriptura sfântă întărită” (Katekizmus, ami nem más, mint a csodálatos keresztény hit veleje, rövid kérdésekbe és válaszokba foglalva, a Szentírás igazságaival megerősítve).

297 K. Gorski, *Les courants religieux en Pologne et en Europe Orientale de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècles*, in *Poland at the 15th International Congress of Historical Sciences in Bucharest*, Ossolineum, 1980, p. 208; vö. még: M. Crăciun, *Building a Romanian Reformed Community in Seventeenth Century Transylvania*, In: *Confessional Identity in East-Central Europe*, Ashgate, 2002.

kegyességre. Bizonyos vélemények szerint, a Katekizmus szövegének fordítója egyeztetni a latin-magyar szöveget azzal a nyelvi világgal, amelyből származik, olyan értelemben, hogy a szülőföld térsége sajátos nyelvének, valamint a szlavón-román könyvek nyelvének jellegzetességei egyaránt hatottak a fordítás szövegére²⁹⁸. Más nyelvészek szerint, a Fogarasi által használt nyelv nagyon is eltávolodott attól az 1640-es kátéban használt szlavón-román nyelvtől, amelyet „a görög ortodox hagyomány” határoz meg. A reformáció és katolicizmus prozelitizmusa által meghatározott bányászati kulturális környezet, ettől a hagyománytól eltérően, a magyar nyelv és kultúra hatása alatt állt²⁹⁹.

A nyelvészeti eszmefuttatások után, a Katekizmust lefordító Ștefan Fogarasi fogadalmat tesz arra, hogy a továbbiakban románra fordítja a Zsoltárokat is. A fordítás kötelességként való feltüntetése annak a vernakuláris paradigmának felel meg, amely rányomja bélyegét a neo-humanizmusra és a reformáció, valamint a katolicizmus egész hitrendszerére. A Zsoltárok fordításának ígérete annak az igénynek a megfogalmazása, ami megköveteli a keresztény vallási szövegek anyanyelvű terjesztésének elkerülhetetlen szükségességét. Voltaképpen ez előzi meg Katekizmus Előszavában a doktrinális és paideikus érveket. Barcsaynak írja: „Tovább is ösztönözzön arra, hogy oláhra fordítsam Dávid Zsoltárait, amit tulajdonképpen el is kezdtem már, de más elfoglaltságaim által elfoglalva megszakítottam, de utána, az Isten és Nagyságod segedelmével, az eljövendőkből oláh nyelven napvilágra hozhatom azt, aminek megjelenése eddig elmaradt”³⁰⁰.

A fordítás, azon kívül, hogy elhárítja a keresztény tanok megértése elől az akadályokat és hozzáférhetővé teszi azokat, a vallás üzenetét a nép kifejezőképességének színvonalán fogalmazza meg. Összehangolja a szöveget azok beszélt nyelvvel, akik egy közösséget alkotnak. A „népi nyelvhasználat” követése a 17. századi kálvinista tanok lényegi követelményévé vált³⁰¹. Ennek bizonyítéka az is, hogy a népi nyelv használata a románra fordított protestáns szövegekben, magas irodalmi értékre tesz szert³⁰². Az 1648-as Katekizmus végén szereplő két imádság jó példa erre. Az első, amelynek címe „Alduirea mesei”(Asztali áldás) a 145. Zsoltár 15. és 16. versét tartalmazza: „Ochii Tutoror pe Tine Te caută Doamne si Tu dai hrană acelora în vreme destoinică” („Mindenki várakozva néz rád, és Te idejében adsz nekik eledelt. Kinyitod kezedet és kielégítesz minden élőlényt kegyelmesen”). A második ima címe „Alta, după mâncare”(Más, az étel után), a következő hangzik: „Doamne Dumnezeu, Părintele Sfânt al nostru din cer, hrană-ți dăm noi înălțimi Sfinte a Tale ca unui milostivnic purtător de grijă...rugămu-ne Ție cu mâncarea și hrana ce luăm acum să ne slujească spre rămaștură sănătății noastre

298 B. P. Hasdeu, *i. m.*, p. 725. A „pekura” (szurok) szót, amit „pokol” értelemben használnak, a szlavón „peco” szóból eredeztetik.

299 L. Tamás, *op. cit.*, p. 130.

300 I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, p. 163.

301 G. Lanson, *Histoire de la littérature française*, Paris, 1912, p. 355.

302 L. Galdi, *La Transilvania come mediatrice...*, p. 17.

și pre hrana trupului nostru” (Istenem Uram, Szentatyánk a mennyekből, eledellel áldozunk Szent Magasságodnak, aki kegyesen ügyel ránk...imádkozunk hozzád az eledelért, amit elfogyasztottunk, hogy szolgáljon az egészségünk megőrzésére és testünk táplálására)³⁰³.

Túl azon, hogy néhány lexikális összetevő a bánási-hunyadi zóna román nyelvének magyar befolyásoltságára utal, az imák nyelve nyilvánvalóan román, szókincse a részben a cirill betűs, román vallásos könyvek nyelvéből ered, az élő, beszélt román népi nyelv ritmusát hordozza, megfelel annak a kódrendszernek, ami jellemzi a vallásos és egyházi megnyilvánulásokat.

Egy másik fordító **Francisc Fogarasi**. Valószínűleg ugyanazon bánási-hunyadi művelt papcsalád tagja, ő az, aki „nehézségek árán” lefordít egy kiskátét angolról románra. Ez a „Kis-keresztyén” címet viselő káté, Bogárfalvi Sebesi György megrendelésére készült, aki ki is adja Gyulafehérváron, 1654-ben³⁰⁴. Fogarasi minden valószínűség szerint Leydenben tanult, hiszen nevét az „Album studiosorum academiae Lugdono Bataviae” 1648. május 6-ai bejegyzése tartalmazza. Itt tanult teológiát, 28 éves korában, „Franciscus de Fogarasi hunc Transylvanus 28 T.”³⁰⁵.

Francisc Fogarasi karánsebesi lelkész volt, utána Vizaknán teljesít szolgálatot, majd 1658-ban, Nagyenyeden főlelkész: „Fran. Fogarasi pastor Caransebesiensis, deinde Vizaknensis, Cathecismum mole exiquum ex lingua anglica in Hungariam transtulit...Fehérvár 1654. 8. A, 1658 Pastorem Senioreem Enyedentsen agit”³⁰⁶.

Kiemelendő, hogy az angol káté fordításával, Fogarasi közvetett kapcsolatot épít, az erdélyi református világ és az angliai református egyház között. Angol nyelvtudása arra készíteti Benkő Józsefet, hogy könyvének „De eruditibus Transilvaniae” című fejezetében Erdély művelt emberei között említse³⁰⁷.

Ahogy a marosvásárhelyi Teleki-téka néhány könyvében található ex-libris bejegyzés is tanúsítja, bizonyos Francisc Fogarasi könyveket is tulajdonolt: M. Borrhaus : „In Iesae profetae oracula” Basilae, 1551. c. művének tulajdonosai között szerepel „Iohannes de Keserwy” gyulafehérvári református püspök, majd ugyanez a könyv 1672-től Franciscus K. Fogarasié; ugyanazon szerző „In Mosem divinum legislatorem” Basilae, 1555. c. művének tulajdonosai között szerepel „Stephanus Fogarasi és Franciscus K. Fogarasi, pro tempore pastor Ecclesiae Devensis 1659”. Ez a bejegyzés esetleg a két Fogarasi rokoni kapcsolatát bizonyíthatja. L. Daneau „Christina sive Christiana de rerum creaturarum”

303 L. Tamás, *i. m.*, p. 64-65.

304 P. Bod, *Magyar Athenas*, 1766, p. 80; vö. még: A. Enyedi, *Magyar református káteisrodalom*, Debrecen, 1928, p. 18.

305 Fr. Teutsch, *Die Studienrenden aus Ungan und Siebenbürgen an der Universität Leyden. 1572-1575*, In: „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, vol. XVI, Braşov, 1881, p. 212

306 I. Benkő, *Transilvania sive Magnus Transilvania Principatus*, t. II, Claudiopoli, 1778, p. 389; vö. még: St. Katona, *Historia critica regnum hungarorum*, tom XXVI, Budaë, 1805, p. 907.

307 *Ibidem*.

Genevae, 1580. könyvében is tulajdonosként jegyzik Franciscus Fogarasit, 1654-ben³⁰⁸.

Bár román nyelvre nem fordít, Francisc Fogarasi ugyanahoz a kulturális és felekezeti körhöz tartozik, amely ösztönözte a szellemi munkát, valamint azt a nyelvészeti pezsgést, ami a keresztény szövegek fordításait meghatározta. Munkásságát a kálvinista hit bánsági területen való elterjedéséhez köthetjük. Több bánsági írástudóval és pappal együtt, 1658 után, a délbánsági zóna török megszállása után, az erdélyi térségbe, Vízaknára, Dévára és Nagyenyedre menekül. Szellemi pályafutása, felekezeti szerepe, a 17. századi bánsági humanista kultúra szellemiségének képviselői közé sorolja.

A műfordító munkának az alkotás felé való eltolódása kezdetét jelzi a legjelentősebb bánsági humanista apjának munkássága, aki már egy lexikográfiai mű, a „Dictionarium valachico-latinum” szerzője. Életrajzának, a 17. századi bánsági írástudók életét leíró prosopográfia módszerei szerint való rekonstruálása, egyben a kor kulturális, politikai, felekezeti jellegzetességeinek elemzése is. Mihail Halici apjáról beszélünk. Életútja – ha közvetve is – de egy jellegzetes román értelmiségi típus megjelenésének igazolása: ilyen értelemben a román hagyományok követéséről, felekezeti, majd kulturális és politikai szinten követhetjük életének eseményeit.

Mihail Halici-tatál (az apa), akárcsak a többi karánsebes-lugosi művelt írástudó, olyan nemesi családból származott, mely több „szénátort és esküdtet” küldött a városi tanácsba. 1614-ben, egy testvérek közötti birtokelosztási perben, amely Kun István (főbíró) és Kun Gábor között zajlott³⁰⁹ Karánsebesben, megemlítik az elosztásra kerülő birtok „Potoc patak parti” szomszédságaként Mihail Halici egyik telkét is³¹⁰. Egy másik birtokelosztás során (amely az előző folytatásának tűnik), Mihail Halici 1617-ben már Karánsebes „esküdt-bírájaként” említetik³¹¹. Ez az „esküdt-bíró” a Halici család tagja ugyan, de nincs egyenes ági rokonságban az id. Mihail Halici (az apa)-val. A bíró apjaként Ioan Halici szerepel, aki „1626. május 12-én hunyt el, hatvanéves kora körül”³¹². Idősebb Mihail Halici, (az apa), 1615-ben született és „komoly teológiai képzésben részesült”³¹³. Egyes – nem ellenőrzött – adatok szerint, id. Mihail Halici (az apa), 20 éven át a karánsebesi kálvinista iskola rektora volt³¹⁴.

308 *Catalogus librorum sedecimo saeculor impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai*, Novum Forum Siculorum, t. 1, Târgu-Mureș, 2001, B. 233, B. 234, D. 9.

309 C. Feneșan, *i. m.*, p. 145.

310 A. Ghidiu, I. Bălan, *op. cit.*, p. 304-305.

311 C. Feneșan, *Documente...*, p. 145.

312 P. Keresztúri, *Csecsemő Keresztyén*, Alba Iulia, 1638 (Biblioteca Institutului Teologic Reformat din Cluj, R.M.K. 257), p. 2. A továbbiakban: Mss. Halici, mivel kolligátum.

313 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 78.

314 F. Moldovan, *Familia Halici din Caransebeș (secolul XVII)*, în „Studii și comunicări de etnografie și istorie locală”, III, Caransebeș, 1979, p. 308-309.

1642-ben eljegyzzi Ana Magiart, majd 1643-ban összeházasodnak³¹⁵. A Magyar család, egy 1537-es dokumentum szerint, karánsebesi birtokos,³¹⁶ majd egy másikban, 1616-ban újra így említik³¹⁷. Ez is igazolja azt a megállítást, mely érvényes a Karánsebes környéki nemesekre: házassági stratégiájuk az elit belső köreire korlátozódik.

Ana Magyar, id. Mihail Halici felesége, ifj. Mihail Halici anyja, 33 éves korában Hátszegen, háromhetes betegség után halt meg (morboque post tres septimanas), „ad coelum migravit”, majd a helyi református temetőben hantolták el („corpus in Refractorum dormitorio soporat, usque Isus Hristos suscitatoris...”)³¹⁸.

Ifj. Mihail Halici a következőket mondja egy – az anyja halálának körülményeit taglaló jegyzetben: „gondos és nagyon vallásos volt” (provida et religiosa), majd a férjéhez való, önfeláldozásig menő hűségéért Polixeniához hasonlítja (illud Polyxenia).

Egy másik, most már id. Mihail Halici által készített családi feljegyzésben az szerepel, hogy 1642. augusztus 3-án meghalt anyja, Ana Kusztras³¹⁹. A szülővárostól, Karánsebestől, 1658. szeptember 17-én válik meg a Halici család, ez száműzetésük kezdete. Barcsay Ákos, Karánsebes és Lugos környékét átadja a töröknek, annak fejében, hogy Erdély fejedelmévé nevezzék ki. Az ifj. Mihail Halici, kiábrándulva, keserűen jegyzi meg: „Patriam nostram Caransebes Hristianis ablata, gentibus oblata” (Hazánkat, Karánsebest a keresztények átadták a pogányságnak)³²⁰. Ez a esemény megváltoztatta az egész Halici család sorsát, hiszen száműzetésbe vonultak, de egyben ez volt, ami végleg a művelődés útjára terelte őket. Nem véletlen, hogy id. Mihail Halici, az események előtt Fordította le a 12. zsoltárt, amely Dávidnak Isten által való elhagyását említi: „Sventul David, Kary assa dzice en plensura a sza – pene kend Doamne vei ameri de mine/ pene kend fatza aszcundei de mine”³²¹ (Szent Dávid imígyen mondá panaszaiban: Meddig lesz még Uram, hogy nem törődöl velem/Meddig, hogy elfordítod tőlem arcodat?). Ugyancsak nem véletlen, hogy eme reménytelenséget és elkeseredést sugalmazó zsoltár alá jegyzi az ifj. Halici apja halálát, az idegen, enyedi földön: „szegény Attyám Halits Mihály megh halt Domenicam Palmarum... 22 martie circa horam nonam vespertinam, anno aetatis 56...temettetett 24 martie az Varczgasí Temetőből Enyeden”³²².

A család száműzetése 1688-ban ér véget, a térség osztrák megszállásával. Karánsebes nemesei és polgárai az 1658-ban, a török foglalkor elhagyott vagy elveszett tulajdonok „restitutio in integrum”-át kérik. Ahogyan már említettük,

315 Mss. Halici, p. 2.

316 A. Ghidiu, I. Bălan, *i. m.*, p. 291.

317 A. Ghidiu, I. Bălan, *i. m.*, p. 291.

318 Mss. Halici, p. 3.

319 *Ibidem*, p. 2.

320 *Ibidem*.

321 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 86

322 Mss. Halici, p. 3.

ez alkalommal conscriptio készül, amelyben megjelennek az 1658-ban tulajdonvesztett családok leszármazottjai, örökösei vagy jogi megbízottai. Az összeírás egyes helyein a Halici család tagjait és rokonaikat is megemlíti. A Halici család vagyonának visszaigénylésekor, már nem jelennek meg egyenes ági örökösök. Bizonyos Ioanes Marin, igényt tart Mihail Halic malom melletti tulajdonaira (appertinentias praeter molendinum)³²³. Ugyanez a Ioanes Marin kér még „duas curias cum appertientiis et molendinum”, melyek Volphangus Macsovan tulajdonát képezték. Ezek a követelések - közvetve - a karánsebesi családok közötti rokoni és tulajdonjogi kötelékekre utalnak, ez pedig hozzásegít a város ellátásadalmának rekonstituálásához. Így, egy bizonyos Stephanus Marin egyenesági örökösök nélküli (sine haereditate interna) tulajdonos vagyonát, a Macskási család egy tagja követeli³²⁴. Közvetve, a Marin-családon át, rokoni és tulajdonjogi kapcsolatokra következtethetünk a Halici és a befolyásos Macskási család között. Egy bizonyos Ioannes Kusztras - valószínűleg Mihail Halic nagyszülei részéről - követeli Ioanes Gondor tulajdonát³²⁵.

Egy Mihail Marko nevű egyén Ioannes Krécz vagyonára tart igényt „cum appertinentiis sine molendino”. Ez a Ioan Krécz az ifj. Mihail Halici 1674-es testamentumában is szerepel, bizonyos tárgyak örököséként: „Az mostani fejevári páter Sebsi Miklós uram gondviselése alatt lévő karánsebesi Kretzul Jánosnak (kivel atyafi gyermek vagyok) hagyom az Luts János uramnál álló egyetmásas nagy ládában lévő ládában való bársonyos lodingomat; item a szép szkofiumos kanitza övet; item egy drágakövekből csinált olvasót; item egy vetnetzi viaszgyertyát³²⁶”.

Az id. Mihail Halici, az irodalomban mint a zsoltárok, latin betűs román fordításának készítője maradt fenn. Valószínűleg 1658. és 1671. között, megpróbálja a Zsoltárok Könyvének verses fordítását, követve ezzel az ismert példákat : Coresi 16. századi Tetraevanghelul és Psaltirea slavo-română c fordításait, és a hátszegi Agyagfalvi Gergely Sándor ének-másolatait 1645-ből. Ide sorolhatjuk még 1697-ből Ioan Viski, Őraljaboldogfalvi lelkész - akit Hașdeu bánátnak eredetűnek tart - Zsoltárok Könyve fordítását is³²⁷.

Prozódiai szempontból, az id. Halici Zsoltárjai a saphói strófa hangsúlyos formáját követik³²⁸, akárcsak Viski Ioan zsoltáros könyve. A zsoltárok fordításának modelljeként Szegedi Gergely 1569-es énekeskönyve, Dávid Ferenc zsoltárai és egy Nagyváradon, 1556-ban kiadott Graduale szolgál, valamint Szenczi Molnár Albert 1607-ben Herbornban kiadott Psalterium Hungaricumja, amely a 17. szá-

323 C. Feneșan, *Caransebeșul la 1688...*, p. 78.

324 *Ibidem*, p. 79

325 *Ibidem*, p. 81.

326 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 166.

327 B.P. Hasdeu, *Anonymus lugosiensis*, In: „Columna lui Traian”, iulie-oct. 1883, p. 6; vö. még: G. Silași, *Psaltirea calviniano-romano versificată, un document literariu-istoricu din seclul XVII*, în „Transilvania”, VIII, nr. 12, 1875, p. 141-142

328 L. Gáldi, *Introducere în istoria versului românesc*, București, Minerva, 1971, p. 91.

zad folyamán 30 kiadást ért meg³²⁹. A Psalterium Hungaricum lehetővé tette, hogy a román fordító kapcsolatba kerüljön a francia irodalommal, mivel Szenczi Molnár Albert szövegeiben „a genfi Clement Marot és Théodor Beza parafrázisok bukkanak fel, lehetőséget teremtve Halici és főleg Ioan Viski számára, hogy összekapcsolják a francia és a román szellemiséget”³³⁰.

A Th. Beza zsoltárainak latin változatát id. Halici verseivel összevetve, világossá válik a két tartalom közötti hasonlóság: *Beatus ille qui nec libens malis malorum coetibus*³³¹ románul: „kare nu emblen svvatul reylor... om ka csesztai ferikat adevor” („Boldog ember az, aki nem jár gonoszok tanácsán...” mert megvédelmezi őt az igazság”).

Az erdélyi kultúra találkozását Th Beza zsoltáraival, irodalmi, költészeti alkotásaival, megkönnyítette és megerősítette a genfi kálvinista egyház és az erdélyi református felekezetek közötti közvetlen kapcsolat. 1593-ban, a genfi egyházi tanács Erdélybe küldi Charles Liffortot, azzal a megbizatással, hogy segélyeket gyűjtson a szász evangélikus egyháztól. Küldetése teljesítésében az Erdélyben lakó, svájci származású Ionnah Muraltus, Báthory Zsigmond fejedelem udvari orvosa segíti. A segélygyűjtés sikeres, ennek során Charles Liffort részt vesz Muzsnán, Iohannis Rodnerus helybeli lakós lakodalman is. A siker elismeréseként, Th. Beza, a genfi kálvinista egyház fejeként, köszönő levelet küld Oltardnak, a szebeni evangélikus egyház lelkészének és a főintendánsnak: *Genuenses et Theodorus Beza, a pontificiorum exercitu male habiti: Doctorem quemdam pro subsidio et elemosyna petenda expediunt in Transilvaniam quam et benigne multi pastores et cives contulerunt. Interfuit Legatus Geneviensium (Charles Liffort) nuptiis etiam filii Domini Iohannis Rodneri Musnae d. 18 Decembris. Celebratis Gratias deinde litteris suis dr. Theodorus Beza specialibus egit, quam maximas, Domino superintendenti et pastori Cibiniensium (Oltard)*³³².

A zsoltárok, a vallásos irodalom eme változatai, lehetőséget és alkalmat adtak a fordítóknak arra, hogy saját érzékenységüket és alkotói tehetségüket bizonyítsák. A zsoltárok és a Zsoltárok Könyve fordítása erősítette a fordítók „költői buzgalmat”³³³, következésképpen ez az irodalmi gyakorlat, amennyiben nem egyszerű szövegátültetés, olyan irodalmi szövegek alkotását eredményezte, mint például - a moldvai metropolita, Dosoftei versei. Dosoftei zsoltárfordításai az első igazi román versek, melyekben együtt hatnak az intellektuális verselés poétikai szabályai,

329 J. Vásárhelyi, *Adalék Molnár Albert Imádságos Könyvecskéjének nyomtatásához*, in „Magyar Könyvszemle”, 93/1977, nr. 4, p. 275 sq.

330 L. Gáldi, *Introducere...*, p. 91.

331 vö. Th. Beza, *Poematum*, ed. de Henricus Stephanus, 1569, f. 1.

332 P. Binder, *Sur les liens des l'Église évangélique saxonne de Transylvanie avec Genève*, In: „Revue roumaine d'histoire”, XV, nr. 2/1976, p. 323-324.

333 Aug. Z. N. Pop, *Glosă la opera Mitropolitului Dosoftei*, Cernăuți, 1943. După ce se realizează o temeinică incursiune în problematica Psalmilor și Psaltirilor versificate, autorul dezbate asupra originalității Psalmilor lui Dosoftei în comparație cu modelul de Psalmi ai polonezului Kochanowski, utilizat de mitropolitul moldovean.

„a népi verselés ősi, nemzeti hagyományaival”³³⁴. Az id. Mihail Halici fordítási munkái, verselei is ebbe a vonulatba helyezhetőek.

Az id. Mihail Halici „irodalmi alkotásai” között más, vallásos tematikájú versek is vannak. Ezeket, az ifj. Mihail Halici könyvtárának kézirat-listájában apja kézírataiként említi: *Cantiones Paschales paterna manuscriptae*; *Cantiones Nativitatis et Pentecostales paterna manuscriptae*³³⁵.

Az id. Mihail Halici irodalmi foglalatosságait, verseleit - azonos tematikával – fia is folytatja. Ezeket a verseket a Halici-kézirat „*Materiae Carminum cum elaborationibus vice praxeos Poeticae*” című fejezetében találjuk: „*Carmina gloriosa Christi Ressurrectionem celebrantiam*”; „*Poema de opulentissima Oeconomy Filii Dei Homini Ascensione*”; „*Carmine... praecipue Domini Jesu Hristi Passione continentia*”; „*Praerogativa Solemnitatis primae Pentecostes N. Testamenti in Effuzione Spiritus S.*” stb. címekkel tartalmazza³³⁶.

Az id. Mihail Halici kézíratait tartalmazó repertóriumban találhatjuk a latin-román szótárt „*Vocabularium pater manuscripta*” valamint a „*Phrases Ciceronis paterna manuscriptae*” címűt is³³⁷. A kéziratok mellett, az ifj. Mihail Halici könyvtárában olyan könyvek is vannak, melyek az apa tulajdonát képezték. Felsorolásuk pontosabb képet ad az id. Mihail Halici intellektuális érdeklődési köréről, olvasmányairól: „*Explicatio quaedam gramatica, parentis*”, „*Praecepta quedam morum parentis*”, „*Liber Carminarum Domini Parentis scriptores*”, „*Theses variae circiter 30, parentis*”.

Újabb kutatások más, id. Mihail Halici tulajdonában lévő könyvekre bukkantak. Neve „*Michaelis Halicz anno 1630*” megjelenik egy Anversben, 1569-ben kiadott „*Biblia Sacra*” lapján. Valószínű, hogy a Biblia akkor került tulajdonába, mikor a bánági írástudó a gyulafehérvári fejedelmi Református Kollégium diákja volt. Egy másik kötet - valójában egy kolligátum – amely a „*Michaelis Halicz Albae Iuliae*” bejegyzést tartalmazza, tankönyv, „*in usum scholae Albensis*”. A kolligátum gyulafehérvári, európai hírnévnek örvendő filozófus tanárai munkáit tartalmazza: I. H. Alstedius: *Latium in luce. Id est Rudimenta Lexici Latini, Alba Iulia, 1635.*; I.H. Bisterfeld: *Elementa logica in usum illustris scholae Albensis, Alba Iulia, 1659.*; I, Ph. Piscator: *Rudimenta Rhetoricae in usum... scholae Albensis, Alba Iulia, 1585.*³³⁸. Az ex-librisek alapján, az id. Mihail Halicinak tulajdoníthatóak még más könyvek is: Medgyesi Pál egyik széles körben ismert, a református kegyességet leíró munkája, a *Praxis pietatis* (1638); és Seneca: *Tragoediae pristinae integritate restituta per... D. Erasmus de Rotterdam, Paris, 1514.*, ami újra igazolja a humanizmusra jellemző, nevelői célzatú használatát a latin klasszikusok műveinek.

334 L. Gáldi, *Introducere...*, p. 82.

335 L. Musnai, I. Dani, K. Engel, *Date noi privitoare la Mihail Halici*, In: *Studii de istorie literară și folclor*, Cluj, Editura Academiei R.P.R., 1964, p. 104.

336 Mss. Halici, p. 5-30.

337 L. Musnai, I. Dani, K. Engel, *op. cit.*, p. 103-104.

338 M. Ursuțiu, *Din nou despre biblioteca lui Halici (1674)*, In: „*Biblioteca și cercetarea*”, XII, Cluj-Napoca, 1988, p. 268 sq.

Főműve a jelentős újításokat tartalmazó, érdemleges, a román lexikográfia előfutáraként tekintett „*Dictionarium Valachico-Latinum*”. A filológusok által id. Mihail Halici művének tartott szótár, 5500 román szót és latin megfelelőjét foglalja magába, „ami meglepő teljesítmény, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy sem azelőtt, sem pedig sokáig utána, nem jelenik meg még csak megközelítően hasonló értékkel bíró lexikográfiai munka”³³⁹. „A szótár nagy érdeme, hogy kiválasztotta és összegyűjtötte a legfontosabb román szavakat, többé-kevésbé egy-egy kritériumok szerint rendszerezte, alfabetikus sorrendbe helyezte azokat”³⁴⁰.

Bizonyos, hogy Mihail Halici, (az apa), modellként más nyelvek szótárait használta (latint, magyart, szlávot)³⁴¹.

A szótár lexikográfiai tartalma köznevekből, hely- és víznevekből, omonímiákból, szinonímákból, kifejezésekből stb. tevődik össze. De ami ennél fontosabb – a szótár szintagmákat, olyan kifejezéseket tartalmaz, amelyek – nyelvészeti aspektusokon túl, rálátást engednek a kor szellemi arculatára, a vernakuláris kommunikáció jellegzetességeire és etikai sajátosságaira. A szótár alkotójának arculatlemzése arra enged következtetni, hogy ez nem más, mint az id. Mihail Halici. A fia által összeállított *Regestrum Librorum* állításán kívül: „*vocabularium paterna manu scriptum*”, erre enged következtetni az is, hogy szótárban szereplő „nyelvi tényezők” Karánsebes térségéből származnak. Id. Mihail Halici pedig karánsebesi nemes, a városi tanács tagja és 1643-tól, karánsebesi és gyulafehérvári tanulmányai végeztével, a városi iskola rektora. Ismerte a szótárban használt magyar ortográfiai szabályokat, jól tudott latinul is, hiszen ez a nyelv alaptantárgy volt az általa végzett iskolákban, uralta a magyar nyelvet is. A szótár elsődleges, vitán felüli érdeme az, hogy „a humanizmus eszméivel összhangban az anyanyelvet állította foglalatosságainak központjába, ugyanakkor, ennek szókinsét latin magyarázatokkal ellátva, anyanyelvét a kor nemzetközi nyelvének segítségével emeli a figyelem előterébe”³⁴².

Mihail Halici (az apa) életútja, bizonyos mértékig képviseli mindazt, ami jellemzőnek tekinthető a bánsági nemesség kulturális fejlődésére. Egyrészt, ez a román kisnemesség, a városi lakossághoz, a középosztályhoz hasonlóan, politikai, társadalmi és kulturális megnyilvánulásaiban a 17. század felekezeti körülményei, a katolikus és református prozelitizmus által meghatározott. Eme meghatározottságon belül adódó vallási és kulturális opciók, a késői humanizmus erőterébe vonzzák ezt a társadalmi réteget. Másrészt, a politikai körülmények meghatározzák személyi és családi státusukat, olyan értelemben, hogy bizonytalan, feszült-

339 M. Halici-tatál, *Dictionarium Valachico-Latinum (Anonymus Caransebesiensis)*, ed. Fr. Király, Timișoara, First, 2003, p. 9-10.

340 *Ibidem*, p. 14.

341 vö.: Al. Belu, *Câteva considerații cu privire la autorul primului „Dictionarium valachico-latinum”*, în „*Orizont*”, XX, nr. 5, Timișoara, 1969, p. 78.

342 M. Halici-tatál, *i. m.*; vö. még: B.P. Hasdeu, *Anonymus lugosiensis*, p. 406-429; Gr. Crețu, *Anonymus Caransebesiensis*, In: „*Tinerimea română*”, serie nouă, vol. I, București, 1898, p. 320-338; D. Grecu, *Anonymus Caransebesiensis*, In: „*Cercetări de lingvistică*”, XIX (1974), nr. 1, p. 77-80.

ségektől terhes térségben élnek, ahol felváltva uralkodik az Ottomán Birodalom, a Habsburgok, vagy az Erdélyi Fejedelemség. Sorsszerűként élik meg a humanizmus utolsó fázisát jelentő barokk kor egyik központi paradigmáját: „fortuna labilis”. A mélyen vallásos, zsoltárfordító id. Mihail Halici átvitt értemben, de a valóságban is a Zsoltárok Könyve szerint éli egész életét.

III. FEJEZET

„LIBER AMICORUM”

3.1. MIHAIL HALICI: AZ „IRODALMI KÖZTÁRSASÁG” ELŐZMÉNYEI

Az ifjú Mihail Halici, a 17. századi bánági humanista kultúra művelőinek kétségkívül legmarkánsabb alakja. Egy olyan kulturális és konfesszionális modell képviselője, mely képes volt a 17. századi humanizmus programjából eredő legmagasabb szintű követelményeket kielégítő elméket mozgósítani. Az erdélyi kálvinista kollégiumok légkörében nevelkedett, részt vett e kulturális közeg filozófiai és teológiai vitáiban, mégpedig olyan kiemelkedő módon, amely korának román kultúrtörténetében sajátos helyet biztosított számára.

A reformáció irányzatai és változatai befolyásolták az erdélyi térséget. A kor európai, református vallású régióinak szellemi hatása alatt, az ezekhez kapcsolódó kérdésektől, vitáktól áthatva, ez a térség egész sor felekezeti és kulturális opció által meghatározott. Ilyen a 16-17. századi, angol eredetű *puritanizmus* is, amely a református egyházszervezés, de a szellemi élet szintjén is racionális, önvizsgálatot és a „lectio divina” összekapcsolását követelő életet hirdet, alázatos odaadást és az istentiszteleteken való rendszeres részvételt követel. A presbiterianizmus mellett, ez az irányzat az erdélyi kollégiumokban tanító külföldi professzorok, Alstedius vagy Bisterfeld, valamint az angliai és hollandiai egyetemeken tanuló, Amesius és Perkins tanításaitól lelkesített erdélyi diákok közvetítésével terjedt. A puritanizmus legjelentősebb erdélyi hívei és terjesztői: Medgyesi Pál, Szenczi Molnár Albert, Tolnai Dali János, Bethlen Miklós stb. A hitélet megújítása és szigorítása mellett, a szellemi életben és az oktatásban megjelennek a teológiai tanokat és vallásos szellemet meghaladó, kartézianus eszmék. Forrásuk a már említett külföldi egyetemekben keresendő, erdélyi híveik pedig Apáczai Csere János, Szathmári Pap János, Szatmárnémeti Sámuel és mások. Ők voltak azok, akik bevezették a felekezeti iskolákba a „nova methodus” és a „systema dubitatio” mellett, a nemzeti sajátosságok jegyeit hordó descartesi filozófiát, amely végül is biztosítani hivatott a teológia és a ráció közötti egyensúlyt.

A református teológia másik, újító szellemű irányzata a *coccejánizmus*. Ez, Johannes Koch eszméinek megfelelően, a bibliai exegézis elsőbbiségét, és a szent szövegek magyarázatának szabadságát hangsúlyozza, azzal a céllal, hogy megbékítse a hitet a rációval. Az irányzat erdélyi képviselői: Dési Márton, Csernátoni Pál, és később, a 18. században Bod Péter.

Az európai, J. Arndt, J. Spencer és A. Francke által terjesztett *pietizmus* valószínű forradalomhoz vezetett a hitéletben, hiszen az egyház és hitélet egyénekre, azok személyes életére való összpontosítását hirdette. Ugyanakkor, egy lényeges újítás is innen ered: a vallás anyanyelvi tanulmányozásának, az anyanyelven való prédikálás szükségességének hangoztatása, ami végül a vernakuláris írásos kultúra kialakulásának alapjául szolgált. A pietisták által hangoztatott egyéni önvizsgálat, introspekció követelménye pedig, a memoár- és életrajz irodalom fejlődését bátorította. Az erdélyi szász elit pietista képviselői Andreas Teutsch, Lucas Graffius, míg a magyarok közül ide tartozik Bethlen Kata és Vargyasi Dávid, akik memorialisztikai és önéletrajzi írásaikban a pietista eszméket képviselték³⁴³.

Ahogy az szellemi életútja egészének elemzéséből kikövetkeztethető - de még inkább azokból az olvasmányaiából, melyek a felsorolt szellemi irányzatokhoz kötődtek, és amelyeket könyvtára leírásaiban követhetünk nyomon - ebben az intellektuális, felekezeti légkörben fejlődött és szerzett magának tekintélyt Mihail Halici.

A román kultúrában ő az első, aki bizonyíthatóan többgenerációs értelmiségi család sarja, egy egész kultúr-genealógia eredménye, akire nagyapja és főleg apja könyvtárat hagyományozott és – ez mindennél fontosabb – humanista szellemben nevelt. Ugyanakkor, bár magyar és német református felekezeti környezetben sikerült elismeréshez jutnia, soha nem rejtegette, vagy tagadta meg román származását (román költőnek „Rumanus Apollo”-nak nevezi magát). Szellemi nemességének, etnikai gyökereinek hangoztatásán kívül, régi karánsebesi származását is büszkén említi: *Nobilis rumanus Civis de Caransebes*³⁴⁴. A humanista és barokk kor jelképességnek ez a használata kijelöli helyét a román humanizmus eljövendő történetének megírásában. Az irodalomtörténet a román irodalom első ódájának megalkotójaként, „a régi román irodalom klasszikusaként” tartja számon.

Családi eredete és intellektuális adottságai arra készítetik, hogy a *respublica litteraria* polgárához méltó módon, „szellemi hazája” helyettesítse eredeti közösségi hovatartozását és ovidiusi („natalis humus”) értelemben vett szülőföldjét. Életének eseményei csak megerősítik és megkérdőjelezhetetlenné teszik a szimbolikus szellemi hazához való intellektuális kötődést, hiszen családjával együtt, 1658-ban,

343 M. Kovács, *Profilul unui intelectual din Transilvania: studiu de caz: Cserei Mihály (1667-1756)*, doktori tézis, Cluj-Napoca, 2012, p. 19-22; vö. még: D. Kosáry, *Művelődés a XVIII századi Magyarországon*, Bukarest, Akadémiai Kiadó, 1996; J. Bitskey, *i. m.*; a pietizmusról, puritanizmusról, janzenizmusról, a IV fejj., „Konfessionelle Reform und literaturische Erscheinungsveister”, p. 137-168.

344 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 106-107.

Karánsebes török megszállásának évében, ő maga is száműzetésbe vonul. Igazi humanistához méltó módon, áttételesen, Ovidius száműzetésben írott verseinek tónusában, *Verses invocációban* éneklí meg saját sorsát: „Această Muză a mea prin diferite cuvinte cântă/Deplângând adânc întâmplările nefericite, locurile și urmele casei pârintești părăsite/Până când, în timpul primului an de domnie a principelui Apafi,/Exilat și izgonit în Sibiul antic plin de monumente străvechi,/Se bucură să cânte din nou./În primul rând Dacia te plânge pe tine, cel îndurerat/Și în ultimul rând ești admirat de cel ce laudă/Aici și acum, la pământuri ajungând vasul/În anul 1662, înaintea nașterii Fecioarei,/La Sibiu Mihail Halici de Caransebeș”³⁴⁵. („Haec mea Musa domi vario sermone canebat/Multa gemens, patrios casus, sedesque relictas,/Principis Apafii primus dum curreret annus/Exul et extorris tali gaudebat avena/Cibinii antiquo sub marmore. Prima dolentem/Dacia te flevit, mirata est ultima laudans./ Hic terris proram adverti/Anno partus Virginialis 62 supra/Millesimum sextcentesimum. Cibinii/Michael Halits de Caransebes”). [Múzsám szavak garmadával, keservesen siratta életem szomorú eseményeit, az otthon elvesztését, elhagyott családi fészünk romjait, midőn Apafi fejedelem uralkodásának első évében elűzték minket, Szeben ókori romoktól díszes városába. Most ismét örömmel énekel, bár még szánja szomorúságod Dácia, de csodál is, hiszen vihartól hánykolódó hajód végre partot ért. Szebenben, 1662. évben, a Szűz ünnepe előtt, Michael Halits de Caransebes.]

Számunkra világos, hogy az ifj. Mihail Halici önéletrajzi jellegű „Verses invocációja” barokkos érzékenységtől áthatott, egyenlenségektől, ellentétektől és feszültségektől terhes. Mindez a barokk stílus jellegzetessége: „egy bizonyos nyugtalanság”, „az Én szellemi természete, a test és lélek között örök ellentmondás... az állandóság és változás”³⁴⁶ közötti feszültség a barokk verselés jellemző vonása. Mihail Halici múzsája „átéli” a költő vergődését a reménytelenség, tragédia és öröm között, az otthon elhagyásának fájdalma (Haec mea Musa... canebat/Multa gemens... sedesque relictas) és a Szebenben való letelepedés, a beteljesedések okozta öröm között: (...Tali gaudebat avena/Cibini antique...). A szülőföldként megszemélyesített Dácia, a lélek nyugtalanságának és ellentmondásos érzelmeinek kontextusában, kezdetben siratja fájdalmát: „Prima dolentem Dacia te flevit, majd csodálja és dicséri a költőt: „Mirata est ultima laudans:”³⁴⁷.

Lényegében ellentmondásos lelkiállapotok, a „panasz-sírás” és az „öröm-csodálat-dicséret” sarkított, költői megjelenítéséről van szó. Az 1662-ben írott „Verses invocációban” felidézett elrendeltetés, vagy a változékony sors, a „fortuna labilis”, amely a költő életét kíséri, olyan érzelmi állapotot okoz, amely a barokk egyik jellegzetes tematikájaként értékelhető. Nem hanyagolhatjuk el azt sem, hogy sorsának boldog megállapodottsága – a Szebenbe való költözés, amely a partot ért hajó nyugvásához hasonló - (Hic terris proram averti) – a lélek megnyugvását, a

345 Mss. Halici, f. 35.

346 R. Munteanu, *i.m.*, p. 385.

347 Mss. Halici, p. 35.

beteljesedést jelenti. Beteljesedést a kálvini értelemben vett, Isten áldását hordozó, gyümölcsöző munka által: „Quod labor hic placeat laus sit tibi Christe/Te suplex ora venias ubicumque laboro”³⁴⁸.

A száműzetés egyéni sorsot fölülíró körülményei között, a humanizmusra jellemző szomorúságok közepette, a költő lelkiállapota boldog beteljesülésre, a történelmi szülőföld, Dacia iránti lelkesedésre hangolódik. Mindez abban a meghatározott keretben, amelyet a - román kulturális térbe való kiterjesztése eredményeként, a történelmi genealógiák irányába forduló, a római-dák ókorból való nemes eredeztetést hirdető - humanista paradigma szolgáltat. Személyiségének ez az emblematisz képe a „respublica litteraria” berkeiben alakul ki, egy olyan korban, mely lázasan dolgozik az irodalmi közösség központi tereihez képest megmutató lemaradások és fáziseltolódások kiegyenlítéséért, a nyugat-európai kulturális modellekkel való szinkronizálásért.

A „respublica litteraria” kifejezésként és fogalomként való használata a 15. században kezdődött „societas bonarum litterarum”, a jó irodalom reneszánsz kori értelmében. Már a 17. században kiterjed az ismeretek és tudományok egészére; a „res litteraria” egészével foglalkozó, tudós, művelt közösség megjelölését szolgálta. A kifejezés földrajzi és szemantikai értelemben is tágította jelentését: „valamennyi kor és ország irodalmáira és irodalmára vonatkozott. Tagjai polgártársak, kortársak, a világ minden tájáról származó örök kollégák”³⁴⁹.

Mindazok, akik „irodalommal” foglalkoznak, bárhol és bármikor, megszerezhetik az irodalmi köztársaság tagságát. Tulajdonképpen egy „elit közösség” ez, amely a 17-18. században magába foglalja a szó szűkebb értelmében vett irodalmárokat, de a tudósokat és kultúra bármely más területének művelőit is. Ez a „societas eruditorum”, olyan jellegzetes belső értékek és magatartások körül szerveződik, mint a „jó ízlés” (les esprites de bon goût),³⁵⁰ amely - kifejezve a világ csodálatát eme szellemi közösség iránt - most már társadalmi modellként tétéleződik. A „jó ízlés szelleme” kiterjeszti a szociabilitás intellektuális kritériumait a magatartásformák, a disztinált, választékos viselkedés irányába. A „széplélek” és a „jóérzés” válik az értelmiségi közösség társadalmi megkülönböztető jegyév, vagyis a közösség szellemi arculatát olyan etikai-esztétikai értékek határozzák meg, mint a szépség és a (jó)ízlés.

A „respublica litterarum” elit-közösségét ugyanakkor, más, olyan alapelvek is erősítik, melyek most már fényt vetítenek ennek az elit szerveződésnek az alapelveire, valamint céljaira is. Eme alapelvek egyike a tagok „erkölcsi, szellemi és érzelmi” szolidaritása, mely a testvériség és bajtársiasság, a közös érdek és eszmény követésében nyilvánul meg. Következésképpen, az irodalmi köztársaság a „sodalitas litteraria” szinonimájává válik. A 17. században tágul az irodalmi köz-

348 *Ibidem*.

349 A. Marino, *Hermeneutica ideii de literatură*, Cluj-Napoca, Dacia, 1987, p. 289; vö. még: idem, *Literature and Ideology ...*, p. 214-215.

350 A. Marino, *Hermeneutica ideii de literatură*, p. 291.

társaság szinonimáinak szemantikai köre, olyan konnotációk kapcsolódnak hozzá, mint a „le monde littéraire”(írástudók világa”) avagy az „il mondo letterato”³⁵¹. Az irodalmi köztársaság szerveződésének és működésének másik alapelve az egység, olyan értelemben, hogy „határokon, nemzeti és nyelvi gátakon túllépve”³⁵², bárki a közösség tagja lehet. Ezek a vonások az új elit nyilvánvalóan kozmopolita, univerzalista tendenciáinak megjelenítései, főleg a 18. századtól kezdődően. Az irodalmi köztársaság erősítését, azonosságának megőrzését szolgáló szolidaritás követelménye mellett, egyik fontos funkciója és célja a tagok hírnevének és elismertségének, „sikerüknek és nevük és halhatatlanságának biztosítása”³⁵³.

Az írástudók közösségének ezt az egyetemességét fokozatosan felülírja azonban az irodalom nemzeti jellege, az „írástudók világának” nemzetiesítése. Ez főleg a 18. században, a német és olasz területeken jellemző, ahol az irodalmi köztársaság polgárai nemzeti terekben és nemzeti irodalmakban sáncolják el magukat.

Az alapelvekhez, az irodalmi köztársaság szerveződéséhez és működéséhez kapcsolható módon, megjelentek azok a részletes gyakorlati elvárások is, melyek a közösség „savoir et éthique”-jét meghatározták. Ennek alapján, az irodalmi köztársaság gyakorlatilag az „irodalom és tudományok, a műveltség fejlesztését célzó kötelességek és szolgáltatások” közössége. Alapelve az egyenlőség, a tudós magasztalások célja pedig magatartás-modellek szolgáltatása és terjesztése. A tagok széleskörű levelezési hálózatot alkottak, fenntartva a művelődés „szimbolikus piacát”, míg a donációk, az információcserék, a „kéziratok, könyvek, tárgyak” kölcsönösségen alapuló cseréje, *gyakorlatilag* szilárdítja meg ezt a szimbolikus hálózatot³⁵⁴.

Az „irodalmi köztársaságjak” a becsület megőrzését szolgáló etikai kódexet, erkölcsi magatartás-normákat is kidolgoztak. Megkövetelték a kritika tárgyilagosságát, az udvariasságot a személyes kapcsolatokban, a konfliktusok megegyezéssel való megoldását, civilizált viselkedést, mindazt, ami a l’honette homme” eszményét alkotta. Alapelveik és követelményeik, az adott kor példaadó erejű szocializációs modelljévé emelte őket.

A respublica litteraria polgárainak alkotó élete a társadalmi, erkölcsi, kulturális fegyelem, önuralom elvei által kormányzott. A tanulás és gyakorlás, a szellemi elfoglaltságok művelése, az irodalmi köztársaság „állampolgársága” elnyerésének kezdő, nevelést szolgáló szakasza. Anélkül, hogy az értelmiségi társaságok közösségeiben meglevő hierarchiák és megosztottságok tagadásával kezdenénk, meg kell jegyeznünk, hogy az „universitas litterarum” oktatókat és tanulókat is egyaránt magába foglalt. Az irodalmi köztársaságnak ebben a nevelő, paideikus szegmensében, a professzorok és diákok „societas magistrorum et discipulorum”³⁵⁵ értelemben, egységes korpuszt alkottak.

351 *Ibidem*, p. 292.

352 *Ibidem*, p. 292-293

353 *Ibidem*, p. 295.

354 D. Roche, *i. m.*, p. 300;vö. még: A. Goldgar, *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters. 1680-1750*, Yale University Press, 1995, p. 15-53.

355 A. Marino, *Hermeneutica ideii de literatură*, p. 291.

A szocializációnak azt a modelljét, amely az irodalmi köztársaság összetartó erejét alkotta, már az iskolában építik, az erkölcsi és intellektuális nevelés folyamataiban. Az iskola a *respublica litteraria* modelljének alkalmazása, az értelmiségi testvériség bizonyos szempontból korporativistának tekinthető gyakorlótere, a mélyen átélt, „intézményesített szocializáció”³⁵⁶ helye. A professzorok és diákok iskolán belüli korpusza az irodalmi köztársaság eszmei felépítése előzményének tekinthető. Itt minden a vágyott eszmeiség sodrásában, „a hatalom és tudás közötti szakadás”, a „társadalmat jellemző hierarchiák, rendi meghatározottságok és összefonódások hálója fölött”³⁵⁷ zajlik.

Az ifjú Mihail Halici alkotói életútja az irodalmi köztársaság jellegzetes szellemi és szocializációs modelljeinek keretébe írható, már akkor is, ha érvként csak a nevelésében fontos szerepet betöltő, az irodalmi köztársaság csiráiként kezelhető iskoláira hivatkozunk. Az iskolát jellemző testvériség, a társadalmi kényszerektől és nemzeti gátaktól mentes környezet, meghatározza az iskola és iskola utáni évek választásainak szabadságát és alternatíváit is. Az iskola szerepének akként való leírása, hogy az „a tudás és karrierépítés szigete”³⁵⁸, vagy „az akadémiai és nagyvilági kultúra tere”, természetesen nem kisebbíti a *respublica litteraria* tagjainak érdemeit³⁵⁹.

Bánsági írástudónk, Mihail Halici, Karánsebesben járt iskolába, 1651 és 1659 között. Iskolába adását a majdani humanista – ahogyan azt egyik jegyzetében írja³⁶⁰ - apja tudatos döntésének köszönheti, aki a taníttatást családi-értelmiségi kötelességeként fogja fel: „Domenica quasimodo geniti...fungente officio”. Az ifjú Halici 1661. és 1664. között a szebeni református kollégiumban tanul, majd, az 1664-es évtől kezdve, az enyedi református kollégiumba iratkozik³⁶¹.

Tanulmányai intervallumában összeállított enyedi, kollégiumi diáklisák („nomina studiosorum”) futólagos tanulmányozása is olyan értelmiségi közösség képét mutatja, amely az irodalmi köztársaság normáinak és előírásainak megfelelően szervezett. Eme „societas discipulorum” etnikai sokszínűsége, diverzitása pontos bejegyzésének háttérében – a bejegyzések valóságosságának hivatali követelményén kívül - az iskola presztízsének büszkeségtől dagadó kihangsúlyozása is tetten érhető. Az etnikai hovatartozás pontos bejegyzése annak a ténynek aláhúzására is szolgál, hogy az iskola valamennyi etnikum számára vonzónak bizonyul. 1665-ben, a román Mihail Halici mellett, szászként bejegyzett kollégái: Petrus Messendorfensis „saxo”, Mathias Guttschaf „saxo”, Paulus Kereszt-

356 D. Roche, *i. m.*, p. 294.

357 *Ibidem*, p. 300.

358 P. Briosit, *Écoles, libraires, tavernes et arsenaux: les lieux de sociabilité des mathématiciens anglais au XVIe et XVIIe siècles*, In: „Bulletin de la Société d'Histoire Moderne et Contemporaine”, 3-4, 1997, p. 27.

359 vö.: F. Wacquet, *L'espace de la République des Lettres*, in *Commercium Litterarium. La Communication dans la République de Lettres. 1600-1730*, Amsterdam, Maarsen, 1994, p. 175-189.

360 Mss. Halici, p. 2.

361 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 79.

úri „saxo”, mellettük szlávok (ukránok, ruténok): Stephanus Szikra „sclavus”; Stephanus Faszenski „sclavus”; Stephanus Visnyai „sclavus-Ungarus”; 1668-ban a szász Benedictus Haschagi, „rector saxonicus Szasvarosini” (a szászvárosi iskola rektora); 1675-ben jegyzik a román Nicolaus Bethleni nevét, aki végül visszatér hazájába „valachus in patriam ivit” (valószínűleg Havasalföldre); 1687-ben feljegyzik David Grauser, alias Vaskolni nevét, aki „Natione Ciganus” stb.

1662 után, az enyedi kollégium katalógusaiban más román nevek is szerepelnek: Bacs, Bagya, Balic, Barcsai, Banicz, Bocz, Bogdan, Borza, Brenesan, Bugyul, Ciucsk, Dancs, Dancz, Doka, Ficsor, Furka, Gocz, Gracza, Gramma, Hank, Hercza, Hodor, Katrin, Kende, Kendi, Mara, Mark, Mihalyi, Mihelyes, Nandra, Puy, Racz, Resvan, Sinka, Sorban, Vajda, Valya, Venter stb.

A társadalmi környezetben és hierarchiában elfoglalt hely, vagy a vagyoni helyzet nem képezte az iskolába való beiratkozás akadályát, nem korlátozta a beilleszkedést sem a diáktársadalom szerkezetébe. A diákok között találkozunk nemesekkel, mint például 1674-ben „Franciskus Matskásy nob. de Sz. Márton Matskása”; vagy a társadalom alsó rétegeiből származókkal, mint 1672-ben Samuel Csernátoni „In patria rusticus factus est”, vagy 1670-ben Nicolaus Nyíregyházi, akit szegénysége okából, egyik iskolából a másikba (Balázsfalvára, Kolozsvárra) küldenek: „movere... ob paupertatem coactus”.

Az ilyen és hasonló iskolai közösségekben nevelkedett diákok, olyan pályáveken haladnak, melyek az irodalmi köztársaság szimbolikus geográfiáját képezték, megrajzolva a kulturális kommunikáció vonalait is, az iskolai és egyetemi központok között. Ebben, az így képzett szimbolikus térben, a Nagyenyeden nevelt diákok állandó és lendületes mozgása, peregrinációja, bolyongása tapasztalható: 1665-ben „Georgius Valai, vagus, Andreas Vári, vagus, 1666-ban Georgius Heczei... ut vagus discesit in Hungariam”. Számos diák európai egyetemeken és akadémiákon tanul tovább: 1662-ben Johannes Dudai belga egyetemre megy és onnan származó lányt vesz feleségül („In acad. Belgicis uxoratus cum virgine Belgicas descendit”); 1668-ban Stephanus Ziladi „in acad. Belgicas ivit”; 1676-ban Laurentius Füsi „descendit in acad. Belgicas”; 1682-ben Gasparus Enyedi „prefectus ad acad. Belgicas factus linguarum orientalium doctor”; 1689-ben Thomas Krizsbai „allumnus juvenis modestus, eruditus, finitas scolastica messe salutavit exoticas acad. Foedarati Belgii”³⁶².

Az így kialakult értelmiségi testvériség informális világa, olyan eszmeközösségeket, érzelmi szinten is szilárd intellektuális barátságokat, szellemi affinitásokra alapozott csoportokat hozott létre, melyek fennmaradtak és megerősödtek az idők folyamán. Általában, ezek a csoportok a respublica litterariához tartozó értelmiségi elit csúcsait képviselték. Például: az ifjú Mihail Halici, a magyar humanista írástudó Pápai Páriz Ferencnek, a latin-magyar szótár és orvosi munkák (Pax Corporis”, 1690.) írójának barátja. Barátságuk az enyedi kollégiumi években szövődött. Pápai

362 S. Jakó, I. Juhász, *i. m.*, p. 95, sq.

Páriz Ferenc, naplójában kitér azokra a kivételes kapcsolatokra, amelyek Nagyenyeden a „comiliton” Mihail Halici-hoz fűzték: „Mense octo (1664) sum civibus scholae rethoricae eodem, praeceptore felix, comilitones, praecipui Mihael Halicz de Karansebes nobilis...”³⁶³. Úgy tűnik tehát, hogy Halici a retorikai osztály preceptora volt³⁶⁴.

Ugyanilyen, de most már nem explicit, hanem feltételezett barátság és testvériség köti össze Mihail Halici-ot és a hollandiai Leyden dákjait. Halici 1674. után, pontosabban 1679-ben iratkozott be a holland egyetemre. A Leydeni Egyetem könyveiben Mihail Halici névvel hatszor találkozunk, mégpedig a jogi fakultás diákjaként: „Michael Halicius Valachus (1679, 1681, 1683, 1684, 1685)” vagy „Michael Halicius Valachicus in Banatu quondam Severiniensi (1682)”. Halici mellett, szinte minden évben találkozunk filozófiai, teológiai vagy orvosi fakultásokra beiratkozott erdélyi diákok névvel³⁶⁵. Az említett egyetemet, ahol maga Ioan Cocceius (Koch) professzor tanított, az erdélyi, „ortodox” kálvinizmussal³⁶⁶ szemben, coccejánus, racionalista szellemű oktatás jellemezte. Padjaiból az erdélyi kultúra kiemelkedő személyiségei kerültek ki: 1629 és 1631 között itt tanult Medgyesi Pál, a coccejánizmus és puritanizmus híve, a „Praxis Pietatis”(1636) írója; 1648-ban Apáczai Csere János a Magyar Encyclopaedia (1653) szerzője; majd Köleséry Sámuel, az „Auraria Romano-Dacia”(1717) írója, aki itt hallgattott filozófiát, 1680-ban. Ugyanekkor, 1680. és 1681. között Leydenben volt Szatmári Páp János is, az első erdélyi kartézianus filozófiai szöveggyűjtemény, a „Philosophia prima seu metaphysica”(1682) szerzője, valamint Szatmárnémeti Sámuel, a coccejánizmus képviselője³⁶⁷.

Anélkül, hogy rendelkezni olyn adatokkal, melyek igazolnák, hogy Halici közvetlen kapcsolatba került volna a többi erdélyivel, aki a leydeni egyetemen tanult³⁶⁸, leszögezhetjük, hogy a „valachus” Halici, egy olyan közösség tagja, amely a kor egyik legfontosabb szellemi testvérisége. A többiekkel közös neveltetése, életútjának hasonlósága, lehetővé teszi számára – a saját könyvtárának leltárában megtalálható, volt kollégái könyveinek olvasásán át – a velük való virtuális találkozást. Ezek a könyvek biztosítják az irodalmi köztársaság szellemi értékeinek összehangolását, azt a „belső elismerést”, amely a „savoir et éthique” egyik követelménye. Halici könyvtárában megtalálhatóak azoknak a diáktársainak („comilitones”) könyvei, akikkel ugyanazokat az iskolákat és egyetemekeket látogatták: „Oratio Apacii” (Apáczai Csere János); „Paul Kereszturi Csecsemő Keresztyén”, „Praxis Pietatis Pauli Medgyessy”, „Explicationes Amesianae Johannis

363 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 79-80.

364 Vö.: Pápai Páriz Fr., *Békességet...*, p. 140 és A. Dörner, *Un umanist bănăţean din veacul al XVII-lea. Mihail Halici (1643-1712)*, In: „Mitropolia Banatului”, nr. 5/1987, p. 84.

365 K. Köllö, *Confluente literare. Studii de literatură comparată româno-maghiară*, Bucureşti, Kriterion, 1993, p. 12-14.

366 S. Jakó, *Philobiblon transilvan*, Bucureşti, Kriterion, 1977, p. 153.

367 Fr. Teutsch, *Die Studienrenden*, p. 205-212.

368 K. Köllö, i. m., p. 15.

Tolnai”stb. Nem utolsó sorban, jelezhetünk még egy lehetséges barátságot egy angol diákkal, Thomas Neale-vel, a leydeni egyetemi időszakból³⁶⁹.

Halici könyvtárának leírása megnyitja előttünk az utat, két, egymással szoros összefüggésben levő életrajzi esemény elemzéséhez. Ezek a könyvtárnak az 1674-ben kelt, Halici testamentumához mellékelt leltári listájához kötődnek. Az első életrajzi esemény a Szászvárosi Református Kollégiumban végzett didaktikai munkájához, rektori tevékenységéhez kapcsolódik, mivel Halici – egyebek mellett – az iskolának adományozta egész könyvtárát is³⁷⁰. Úgy tűnik, 1665-ben vagy 1666-ban válik a iskola rektorává, megtartva ezt a funkciót egészen 1669-ig. A Szászvárosban betöltött rektori funkció következtében, nem csak könyvtárát hagyja az iskolára, hanem 1400-1700 forintra becsült vagyonának nagy részét is³⁷¹. A szászvárosi iskolát 1560-ban alapították, majd Apafi Mihály fejedelem adománya nyomán - aki 1663. szeptember 25-én, az iskolának adja a Sebeshely falu utáni jövedelem (dézsmá) egészét - gyors fejlődésnek indul³⁷². Az iskola három osztályos volt, az elsőben (alphabetaria) az írást és olvasást tanították, a másodikban a klasszikus nyelveket (görögöt és latint), a harmadikban pedig matematikát és a katekizmust. A 17. század második felében az osztályok száma megkettőződött. Az előbb említett tantárgyak mellett, fokozatosan újak is megjelentek: a történelem, logika, metafizika, retorika stb. Az iskola rektorát a városi tanács nevezte ki, éves fizetése 20 forint³⁷³.

A második, szempontunkból fontos életrajzi esemény 1674-ben következik be, amikor összeállítja könyvtárának leltárját és megírja végrendeletét. Ez az az év, amikor Mihail Halici Nyugat-Európába távozik. Nyugat-európai utazása és peregrinációja 1674-1712. között zajlott, 1712. halálának feltételezett dátuma is. Mindenesetre, azt biztosan tudjuk, hogy 1679. és 1682. között a Leydeni egyetem diákja volt.

Németalföldi (hollandiai) tanulmányútja, peregrinációja a 17. század humanistáinak példáját követi. Az idegen földek és népek megismerésének vágya, a nyugtalanság, kíváncsiság és tudásvágy, az irodalmi köztársaság tagjai közötti kommunikáció szükséglete a 17. században az értelmiség új típusának megjelenésével és sorsközösségének felismerésével jár együtt. Halici életének nyugat-európai szakasza a „könyvnyomtatás világa” szimbolikus földrajzi tere, a művelt Európa, az irodalom és a könyv kultúrája iránti elragadtatás következménye és eredménye. Ezt bizonyítja barátjához, Pápai Páriz Ferenchez intézett ódája is. Ez a reneszánsz típusú nyughatatlanság³⁷⁴ és tudásvágy, amely a barokk meghatározó stílusjegye is,

369 *Ibidem*, p. 14.

370 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 164.

371 *Ibidem*, p. 82-83; vö. még: Mss. 2375, f. 109, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca; A. Dörner, *i. m.*

372 A. Dörner, *i. m.*, p. 84.

373 *Ibidem*, p. 85.

374 Cf. E. Papu, *Călătoriile Renașterii și noi structuri literare*, București, 1967.

a népek, szokások és nyelvek változatosságának tudatosításával és megismerésük iránti leküzdhetetlen kíváncsisággal, valamint utazásvágygyal jár. Halici számára az utazás egy álom beteljesülése, de egyben a végrendelet megírásának oka is: „... mivel Isten segítségéből az felső országokra igyekszem”. A végrendelet az utazással járó kockázatok maradéktalan vállalása („ittthon való dolgaimat jó karban hagyni akarván, hogyha holtom történnék is azon idegen országokban”), és egyben élete egy szakaszának tudatos lezárása is. Távozását az is motiválja, hogy mennie kell, menekülni szeretne egy olyan országba, ahol nem működnek a honi konzervatív kálvinizmus által előírt teológiai és ideológiai kényszerek. Egy olyan teret választ, amelyben az általa is elfogadott coccejánizmus és puritanizmus eszméi szólásszabadságnak örvendhetnek. Indokoltnak tűnik az a véleményünk, hogy a híres nyomdász és doctus, Tóthfalusi Kiss Miklós Hollandiába való távozását is ez indokolja. 1670-ben neve még az enyedi diákok listáján³⁷⁵ szerepel ez utóbbinak is, tehát ő is Halici-csal azonos környezetben nevelkedett. Az egyházi álláspontokból és képviselőiből kiábrándulva, csalódását az egész magyar nemzetre kiterjeszti, hangsúlyozva, hogy amilyen hűség jellemezte eddig, pont olyan felháborodást érez most ellene. Lelkiállapotát hollandiai naplójából ismerjük, ahol – úgy tűnik – az azonos érzéseket tápláló Halici-csal is találkozott: „Sőt...ha ugyan exiliumban [száműzetésbe] kell mennem, egy apológiával [védőirattal] úgy elhíresítem Erdélyt egész Európában, és ahol járok-kelek, a hamis hitet úgy a fejekbe csapom... és mennél nagyobb devotióval [buzgalommal] voltam eleinten nemzetemhez, annál nagyobb averzióval [ellenérzéssel] lések ezután és a magyarnak még a hírétől is futok mint Karánsebesi, és ártok inkább, ha lehet, mint használnék. Amellett valamit annyi idő alatt készítettem e nemzetnek javára, mind összerontsam elébb”³⁷⁶.

1694-ben Mihail Halici Londonban tartózkodott, ahol gróf Bethlen Mihállyal találkozott. A gróf naplója szerint, január 21-én a „spanyol inkvizíció” érvelési módszereihez hasonló, heves vitába bocsátkozott az „oláh Halicius Karánsebesivel”³⁷⁷. Ugyanabban az évben, a gróf újra találkozott a román humanistával és együtt látogatnak a londoni városházba, a „Coffipolium” a „Regia Societas” és „Conventus” székhelyeire. Halici ez alkalommal felengedettebb és barátságosabb : „ Délután nézzük a londonumi tanácsházát, ismét Halicius Karánsebesi, a vad oláh természetét levetkeztvén, hozzám jő, és velem kezd magyarul beszélenni, a Coffipoliumba megyünk, azután a Regia Societasban a Conventusban, aholott azoknak az ő angliai discursusokat halljuk, és kofé ágat levelestől és gyümölcsével láttunk, más experimentumokat is”³⁷⁸. 1694 március 10-én, Bethlen gróf, Halici-csal megláto-

375 S. Jakó, J. Juhász, *op. cit.*, p. 101, 1670: „Nicolaus A. Mist. Tótfalusi, 4. nov., senior, post rector Fogarasinis scholae in Acad. ivit et redux cum tipographia, peritorum? Omnium enumeratorum meritissimis gratia Dei? Hujus opera sacrosanta Biblia tensa mitens”.

376 Misztótfalusi Kis Miklós, *Válogatott Művei. Tordai Zádor bevezetőjével*, București, Editura de Stat, 1954, p. 139.

377 *Bethlen Mihály útinaplója (1691-1695)*, Budapest, 1981, p. 87.

378 *Ibidem*, p. 91.

gatta azt a „bolondokházát”, ahol Mezőlaki meghalt³⁷⁹. Mezőlaki János, Comenius egyik elismert tanítványa, a franekrai, grönningeni, oxfordi és cambridgei egyetemek diákja volt. Kiadja az „Album Amicorum”-ot, amelyben az 1660-1670. közötti periódusról írva, megemlíti angol és magyar barátait³⁸⁰. Ez a barátság-album is tartalmazza, és eredeti módon leírja a nagy irodalmi köztársaság történetének egyik fejezetét.

1712-ben találkozunk az utolsó olyan bejegyzéssel, ami bizonyítja Halici londoni jelenlétét. Egy kéziratos - bizonyos Humphrey Wanly régiségkereskedő tulajdonában levő - többnyelvű szöveggyűjteményben (miscellanea) van egy szöveg, amelynek címe: *The Lord's Prayer in Hungarian Language*, (A Miatyánk, magyarul). A szöveg szószerinti magyar-latin sorközi fordítása végén, autográf jegyzet van: *Written in London by the hand of Michael Halicius a Transylvanian A. D. 1712*”(Íratott Londonban, az erdélyi Mihail Halici keze által, az Úr 1712. évében). A miscellanea hátlapján még egy román nyelvű bejegyzés; „Dăruit de domnul Thomas Grainger de la Casa Indiilor Răsăritene la 8 iunie 1715”³⁸¹. (Thomas Grainger, a Kelet-India Társaság tagjának ajándéka, 1715. június 15)

Bizonyos, hogy Mihail Halici látogatta az angol főváros értelmiségi és felekezeti köreit, aminthogy azt is tudjuk, hogy a magyar Miatyánkot tartalmazó egyes szöveggyűjtemény, egy adott időpontban T. Grainger, a Kelet-Indiai Társaság tisztviselőjének tulajdona volt. Ebből talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy a román humanista valamilyen módon kötődött ehhez az intézményhez, információkat adhatott és tanácsokkal szolgálhatott a török világról, amelyről közvetlen ismeretekkel rendelkezett. A közvetlen ismereteken kívül, könyvtára tanúbizonysága szerint, erről tematikus könyveket is birtokolt. Legalábbis a „De rebus turcicis” kifejezés erre enged következtetni.

Életének londoni periódusa lehetővé tette a román világnak, hogy – közvetve bár – de új területeket, kulturális és civilizációs valóságokat ismerjen meg. Mindez egy olyan időszakban, amikor Európa új világok megismerésével, új területek felfedezésével, a politikai és kulturális kapcsolatok megerősítésével, a földrajzi távolságokat csökkentő kommunikáció és utazások segítségével újra meghatározza önmagát.

A humanista „ifjúkori arcképe” nem lenne hiteles, ha nem vennénk figyelembe az 1674-ben, 32 éves korában megírt végakaratóból kihámozható információk és jelentések egészét. Meghatározása szerint, a testamentum tárgyakat és patrimoniális értékeket közvetít, rávilágítva a hagyakozó társadalmi és vagyoni helyzetére. Mihail Halici – végakaratóból eredő információink szerint – szilárd anyagi állapottal rendelkezett, készpénzzel, forintok és tallérok százaival, ezüst

379 *Ibidem*, p. 97.

380 K. Köllő, i. m., p. 16-17.

381 P. Cernovodeanu, *Contactele umanistului Mihail Halici cu literatura engleză*, In: „Orizont”, XX, nr. 12, Timișoara, 1969, p. 75; vö. még: E. D. Tappe, *A Contribution to the Biography of Mihail Halici*, In: „Revue des Études roumaines”, VII-VIII, Paris, 1961, p. 403-405, G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1972, p. 159.

és arany ékszerekkel, drágakövekkel. Kézpénzét a szászvárosi iskolára hagyta, azzal a rendelkezéssel, hogy „azt el ne költsék, hanem vagy interesre adattassanak ki jó helyre eső erős módjával... avagy inkább valami annyira való jószág vagy malom, vagy egyéb utánuk hasznot hajtó medium vétessék azokon bizonyos számu deákoknak táplálására, tartására az város öreg deákin vagy studiosusin kívül”³⁸². A Végrendeletben leírt öltözetének gazdagsága egy pedáns, változatos viseletű értelmiségi képét tárja elénk: „férfi és asszony köntösök”...”... bársonyos lodingomat”... „ezüst kapcsos dolmányomat” ”... fajlandis diák mentémet” ”... nagy bocskor papucsot”³⁸³ stb.

A végakarát ugyanakkor rávilágít családja, és más, velük azonos sorsú nemesi családok közötti kapcsolatokra is: ilyen a Peica, Simion, Crețul, Sebessi, vagy Horvath család. Ezeknek egy része végig Karánsebesben maradt, mások Marosillyére, Alvincre, Szászvárosba vagy Gyulafehérvárra menekültek. Családfájának nőülési stratégiákkal kiterjesztett ágai, vagy csak egyszerű területi eloszlása is, kiemeli azt a „kapcsolati tőkét”, amely Mihail Halici közvetlen környezetét, származását jellemzi. Nemességét szimbolikusan és formálisan is igazolja a családi pecsétnyomó használata: „régii, szarvasokat ábrázoló pecsétnyomó, amivel testamentumát hitelesíti”. Ahogyan a végakaratóból kiderül, a Halici család, rokoni kapcsolatainak át különböző felekezetekhez tartozott. Közeli rokona, anyai nagynénje, „a gyulafehérvári pópista Ioan Lengyel felesége”. Anyai nagybátyja, Nicolae Sebessi szintén katolikus, „fejérvári páter”. Következésképpen, humanistáinkat kálvinista vallása nem akadályozza és gátolja abban, hogy más felekezetekhez tartozó rokonaival tartson fenn kapcsolatokat.

Elemzésünket más szempontból folytatva, rámutathatunk arra, hogy a végakarát konkrét, anyagi vonatkozású megnyilvánulása annak a humanista, értelmiségi „sodalitásnak”, amelyről már említést tettünk. Halici tárgyakat és értékeket hagy értelmiségieknek – leginkább erdélyi iskolamestereknek. Ezekben az esetekben, a testamentum közvetlenül kitér az illetők és a humanista Halici közötti barátságára, valamint az adományozottak szerény vagyoni helyzetére: „Kézdivásárhelyi Kováts Mihály uramnak p.t. tordai scholamesternek mint kedves barátomnak hagyom az nagy... papucsot. „Csefeii benedek uramnak, p. t. borbereki scholamesternek mint szegény kedves barátomnak hagyom a szebeni Csizsár Ferenc urnál lévő jó paplanomat” „Kaposi Pál uramnak p. t. fejérvári pródikátornak hagyom az egy uj széles terhelő szijat egy varrott uj hevederrel egy ruhában.”

Ugyanezek az elvek működnek akkor is, amikor baráti érzésektől és kollegialitástól indítva, Valentin Franck von Frankenstein fiára hagyja „...az két réz kalamárist; item az nem szkofiumos kanitza övet”³⁸⁴ stb. Kiemelhetjük itt a szász humanistához kötődő családi barátságának folytonosságát, amit a humanista közösség etnikumfölötti jellege bizonyítékaként kezelhetünk.

382 A. Dörner, *op. cit.*, p. 87-88.

383 N. Dragan, *i. m.*, p. 166-168.

384 *Ibidem*, *passim*.

Mihail Halici élete és munkássága, nagyon jó példája a bánsági románság kulturális felemelkedésének a humanizmus keretében, amely lehetővé tette, hogy a kulturális és vallási identításra ráépüljön és azt megkettőzze a történelmi-etnikai identitás. A latin genealógia értékelése és az erre való hivatkozás egy évszázaddal megelőzi a 18-19. századi, bánsági és erdélyi román elit nemzeti kulturális programját.

3.2. MIHAIL HALICI ÉS BARÁTAI: „CONDISCIPULI, COMILITONES, AMICI DILECTISSIMI, FRATRES”

Az ifjú Mihail Halici barátaihoz címzett, igazi kézirat-könyvet alkotó ódái morfológiai szempontból túllépnek a „liber amicorum”, felirat-jellegű szűkszavúságán és más formai követelményein. Barátai és kollégái magasztalásában és megnevezésében rendszerszerű, szuggesztív szemantikai ragsort alkalmaz: *condiscipuli, comilitones, amici, dilectissimi, fratres*. Értelemszerű, szemantikus felsorolásukban megfigyelhető az interperszonális kapcsolatok intenzitásának növekedése, a *comilitoni*-tól a *fratres*-ig³⁸⁵. A gondosság, ami még erre is kiterjed, kiemeli Mihail Halici példás gesztusainak baráti elkötelezettséget sugalló jellegét, barátságának szinte *kultikus* természetét. Teszi ezt, egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen román etnikai tudatának szemszögéből, ódáit nem román, hanem magyar és szász értelmiségiekhez intézve. Egy román, aki az értelmiségiek közötti baráti kapcsolatot nevében magasztalja azokat, akiket szellemi szempontból oly közelinek érez, és akik, etnikai identitásukat tekintve, mégis oly távol állnak tőle. Az *értelmiségi testvériség* nevében, az európai irodalmi köztársaság „állampolgársága” felülírja és megelőzi az *etnikai közösséghez* való tartozást.

1661-1664. között, a Szebeni Evangélikus Líceum köreihez kötődő barátsága és kollegialitása, valamint a szebeni városi közösséghez való tartozása tudatában, egész sor ódát, alkalmi üdvözlőt és dedikációt ír Valentin Franck von Franckenstein, Georg Husler, Petrus Bayer, Daniel Fronius, Ioannes Kayser, Petrus Fabricius, Johannes Haasz, Andreas Henning, Ioannes Cekelius és Petrus Melas³⁸⁶ nevű társainak. 1674-ben, román nyelvű ódát ír Pápai Páriz Ferenchez, aki, mint tudjuk, enyedi iskolatársa volt 1664. után.

A *Liber amicorum*, vagy *Album amicorum* címet viselő írások műfaja, a 16. századtól kezdődően kezd elterjedni a humanista kulturális irányzatban belül. A „peregrinatio studiorum” folyamatában, a diákok, vagy más utazó írástudók, albumokban szeretnék megörökíteni találkozásait és barátaik magasztaló jegyzeteit.

385 L. Dézsi, *Pápai Páriz Ferenc*, Budapest, 1899; Pápai Páriz Ferenc, *Békességet...*

386 Mss.Halici, p. 248-293.

A találkozások és barátságok ilyenszerű gyűjtése és megőrkítése, végül is nem más, mint tiszteletreméltóságot sugalló önkép kialakítása, presztízsépítés, az értelmiségi gőg megnyilvánulása. Az albumokba a barátok jegyzeteket, jókívánságokat, szentencia és maxima-részleteket, rövid verseket írtak, vagy emblémákat, a tulajdonos vagy barátai nemesi címereit rajzolták be. Az említett típusú írások hagyománya a 17. században is folytatódott. Mivel illusztrálják a baráti és szakmai kapcsolatokat, valamint megőriztek eredeti irodalmi és képzőművészeti értékeket, ezek az emlékkönyvek és albumok fontos dokumentum-értékkel bírnak³⁸⁷. Később, a 19. és 20. században a „Liber amicorum” elnevezést a tudós személyiségek tiszteletére készített tisztelgő kötetek, „Melange offert” „Study in honor” és „Festsschrift” címmel vették át.

Perspektívát váltva, ezek a liber amicorumok, a barátság-fenomenológia vagy -kultúra magán írásbeliséghez tartoznak. A magán-írásbeliség eme gyakorlata, egyetlen könyv vagy írás készítését jelenti, amelyben magánjellegű viszonyokat, barátságokat rögzítenek, mégpedig úgy, hogy nagy számuk, vagy az (alá)írók híressége, közvetve a tulajdonos személy presztízsének emelését szolgálja. Ez, a barátság kultúrájához kapcsolódó és általa meghatározott 16. századi írásmód, a pre-modern szocializáció új formája. Emlékeztető funkciója *egyéni, magánjellegű időt* rögzít, a felidéző *öntudat* egyedisége következményeként.

A „liber amicorum”, vagy „album amicorum”-szerű írások eredete a protestáns oktatáshoz köthető. Fejlődése a Wittenbergi Egyetemen indult, majd gyorsan terjedt tovább Németországban, a Németalföldön és egész Nyugat-Európában. Az utókornak való megőrzés céljából való aláírás-gyűjtés „módija” a diákok között terjedt el, azzal a szándékkal, hogy egy tiszteletreméltó és kiváló embertípus példajellegű emlékével, „emlékük magánjellegű autográfokat tartalmazó albumokban való megőrzésével”, az egyetemek humanista jellegét bizonyítsák³⁸⁸. Ezeket a barátság- emlékalbumokat néha egybekötötték nyomtatott könyvekkel, úgy, ahogyan az egyik legkorábbival, Christoph von Teuffenbach (1548-1568) wittenbergi egyetemi polgár albumával megesett, amely a Ph. Melanchton: Loci communis theologici című könyvébe kötöttet³⁸⁹.

Az albumok bejegyzéseinek témája a barátsággal kapcsolatos, az idézetek a sors (Fortuna) forgandóságára és az élet hiábavalóságaira utalnak. Tartalmazhatnak a felfedezett másságról, furcsaságokról készített illusztrációkat is, képeket a diákok által megismert új helyekről és emberekről. Ezekben az idegenséget idéző, másságot hordozó terekben, fokozatosan kialakul a diákok eredet szerint való csoportosulása, úgy, ahogyan történt az itáliai egyetemeken tanuló „de natione

387 Cf. Al. Roersch, *Les „Albums amicorum” du XVIe et du XVIIe siècles*, In: „Revue belge de Philologie et d’Histoire”, nr. 7 (1928), p. 530 sq.

388 F. Rosenthal, *Fashions of Friendship in an Early Modern Illustrated Album Amicorum: British Library, Mss. Egerton 1191*, in „Journal of Medieval and Early Modern Studies”, 39/3, Fall 2009, Duke University Press, 2009, p. 625.

389 Ibidem, p. 625.

germanica” (német eredetű) diákokkal is. Ami megjelenik, az már egyfajta etnikai tömörülés, amely csírájában a modern nemzeti társadalmak kialakulását hordozza³⁹⁰. Az albumok másik tematikai szelete a peregrinációs helyek képének, ember-típusainak, viseleteinek rögzítése, vagy olyan autogrammok jegyzése, melyek a humanizmus vagy a hallhatatlan klasszikus ókor humanista mottóinak, idézeteinek tükrében az egyén életének fontos pillanatait őrzik,³⁹¹.

Az „Alba amicorum” tartalmán és tematikáján túlhaladva, ezekben az albumokban az időbeliség három típusa különböztethető meg: egy *közösségi* (etnikai) *idő*, egy *egyéni* (biográfiai) *idő*, és egy *történelmi* (régii) *idő*. Avagy, Braudel időperspektívájából nézve: a rövid idő, mint az *események ideje*, a *közepes távú konjunktúra ciklus* (az embertípusok), a *hosszú idő*, a *longue durée* (a klasszikus, ókori és humanista modellek történelmi ideje). Az egyéni, magán-időnek a múlttal, vagy jövővel való összekötését az album tulajdonosának ajánlott címer-illusztrációk, mesteralakok, címerpajzsok biztosítják, amelyek a barokk emblémák stilisztikai jeletőségét hivatottak erősíteni. Ugyanakkor, a jelképek a magasztalt album-tulajdonos személyét egy adott közösségbe, társadalmi hierarchiába helyezik.

A barátok köre, a tulajdonos presztízsének terjesztését biztosítja, megrajzolva annak az értelmiségi sodalitasnak kontúrjait, melyben a lojalitás, a tisztelet és a barátság az új szociabilitás összetartó ereje. A társadalmi pszichológia szemszögéből elemezve az „Alba amicorum”-szerű emlékkönyveket, egyesek arra a következtetésre jutottak, hogy készítésük a kitörléstől, elhalványulástól, a feledéstől való félelem olyan megnyilvánulása, amely szinte rögeszmésen foglalkoztatta az európai pre-modern kor társadalmát. A dicsőséges életnek elkötelezett embernek, az elmúlás elkerülhetetlen bekövetkeztére való emlékezésében feszülő félelme és nyugtalansága érthető, ebben a bizonytalanságotól terhes világban, melyben a kéziratok, könyvek létét is a pusztítás perspektívája fenyegeti³⁹². A barokk kor kollektív érzékenységre jellemző félelem a kitörléstől és megsemmisüléstől, az „Alba amicorumok” olyan idézeteiben rejlik, melyek az élet törekenységével - írásban vagy illusztrációkban, szentenciákban, maximákban, családi emblémákban – a hallhatatlanságot állítják szembe. A háttérben, a memória (történelem) és az írás, az emlék és a feledés, a fennmaradó írás és az író halandó „porhüvelye” közötti oly ellentét húzódik meg, ami már a román kézirat- másolók annotációiban, lapszéli jegyzeteiben is klisé számba megy, köznapinak tűnik. A baráti albumok magán-írásbeliség gyakorlata, a feledés, a kitörlés-elhalványulódás és megsemmisülés kivédésére hivatott. Jórészt a feledéstől és kitörléstől való félelem meghaladásaként jelentkező feszültségeket meghatározó módon váltja ki a barokk emblematikában megnyilvánuló öntudatosodás, az én kultusza. Az emblematikus rögzöttség és egyéniesítés - amelyben a dicsőség csábítása, az érdemek hangsúlyozása, és az

390 ö. még.: S. Brugi, *Atti della nazione germanica dei legisti nello studio di Padova*, I, Venezia, 1912.

391 F. Rosenthal, *i. m.*, p. 624.

392 Cf. R. Chartier, *Inscription and Erasure: Literature and Written Culture from the Eleventh to the Eighteenth Century*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2007, p. VIII.

egyéni gőg dekoratívizmusa nyilvánul meg - a barokk kultúra paradigmájából, a 17. század értelmiségijének meghatározott magatartásából ered.

Az oktatás és kultúra modelljei felől, szélesebb perspektívából ítélve, a barátság albumai a nevelés jelentős átalakulását jelzik. A 16. század végén és a 17. század elején a „humanista nevelés”³⁹³ eszményét az „udvarias ember”(Court Education), a nagyvilágias, disztigvált úriember (honnête homme) eszménye váltja fel³⁹³. Az egyetemi, klasszikus, latin kultúrára alapozott nevelést - részben – felváltja a katonai, lovagi akadémiák nevelési eszménye, amely most már a sport, lovaglás, vívás, tánc és versengés értékeire támaszkodik. Ezekhez kapcsolódnak a természettudományok, az idegen nyelvek (főleg a francia és olasz), majd, a harmincéves háború után, a földrajz, valamint a harcászat „művészete”³⁹⁴.

A barátság albumainak bejegyzései a *protestáns világi és vallási szimbolikus gondolkodás* autográfiákban, illusztrált és magyarázatokkal ellátott jelképekben, aforizmákban megjelenő tükrözései. A szövegek elrendezésében a kor társadalmi és kulturális konvenciói nyilvánulnak meg. Az albumok első oldalait a főnemesesség (dinasztikus családok, hercegek, grófok stb.) számára tartották fenn, utána az egyházi személyiségek, patríciusok, valamint az album tulajdonosa által látogatott iskolák és egyetemek professzorai következtek³⁹⁵.

A barátság jelenségének kontextusában, az ifj. Mihail Halici által is gyakorolt barátsággal írásban való megjelenésének egyik legjobb példája barátjának, Pápai Páriz Ferenc fiának „Album amicorum” emlékkönyve, amelyet 1711. és 1726. között, Kolozsvárról Londonba való peregrinációja idején készített. A barokk többnyelvűség szellemében, az album latin, német, héber, szír, arab, angol, francia, olasz, spanyol, provanszál nyelveken írott szövegeket, ajánlásokat, idézeteket, maximákat és szentenciákat tartalmaz. 447 lapból áll, 180 barát aláírásával: 5 magyarországi, 29 erdélyi, 31 német, 15 angol, 14 holland, 12 svájci, 3 francia, 3 lengyel, 1 dán és 2 - etnikai szempontból azonosítatlan személy kézjegyével. Az aláírók értelmiségi arculata eléggé sokszínű: teológusok, diákok; 6 püspök, 10 filozófia és filológia tanár, arisztokraták (Apafi Mihály fejedelem, Bethlen Miklós gróf), orvosprofesszorok, jogtudósok és olyan európai tudósok, mint Newton és Halley. Newton 1722. szeptember 11-kei bejegyzése egy maxima: „Isten mindent a rend, szám és mérték szerint teremtett”, majd egy jókívánság: „Azt kívánom az album tulajdonosának, hogy minél több személy aláírását összegyűjtse ebben a füzetben”³⁹⁶

393 P. Hazard, *op. cit.*, p. 330.

394 J. Muszynska, J. Wijaczka, *The Album Amicorum of a Polish Protestant Nobleman: Jaraslaw Bojanowski from the Years 1622-1634*, In: *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca, Cluj-Napoca University Press, 1995, p. 104.

395 *Ibidem*, p. 108-110.

396 Dr. M. Roszondai, *The Album Amicorum of the European Peregrination of Franciscus Pariz Papai 1711-1726*, Budapest, 2004, <http://ppf.mtak.hu/en/bekosz.htm>, p. 109: „Numero pondere et mensura Deus omnia condidit”, „D[omi]no Possessori plurimum colendo hanc Tessera[m] suam possuit”, „Isaacus Newton, Londini, 11mo Sept. 1722”.

Gróf Bethlen Miklós, egy teológiai idézetet jegyez: „Sok szenvedést kell elviselnünk, amíg a menyek országába jutunk (per multas afflictiones oportet nos ingredi in Regnum Dei)”, majd egy rövid önéletrajzi bejegyzésben arról beszél, hogy amikor mindezt írja, „felöltött és levetett minden világi dicsőséget, hiszen most már 70 évesen, napjait – Isten akaratából - Bécsbe zárva tölti”³⁹⁷. Edmund Halley, egy 1716-os bejegyzése: „omne solum forti patria est” (az erős emberek mindenhol otthon vannak) után, a következőket kívánja Pápai Páriz fiának: Nobilissimo D[omi] Possessori fausta et foelicia omnia praecatus hoc in memoriam sui scripsit, Edm[undus] Halley, Oxon[iis], April 30, st[ilo] vet[eri] MDCCXVI)³⁹⁸ (A nemes tulajdonosnak sok szerencsét és boldogságot kívánok, és hogy őrizzen meg emlékezetében).

Az értelmiségiek emlékkönyv-bejegyzései, általában egy maximából és a füzet tulajdonosához címzett üdvözlésből állnak. A maximák zárt, felszólító módban is szófukar szövege, ellentétben van a dedikációk üzenetével. A dedikációnak akár önéletrajzi vonatkozásai is lehetnek (mint Bethlen Miklós gróf bejegyzése esetében). A latin szentenciákat és maximákat jegyzők az aláírásukkal aláhúzzák ezek emblematikus, jelmondat-szerű, az aláíró jellemző jellegét. A maximák, vagy szentenciák barokkos kiemeléseket és sajátosságokat tartalmazó üzenete, egyben egyéni, ismeretelméleti, vagy paremiológikus választást jelez, körvonalazza a beíró személyiségét, hordozza világnézetét.

Másrészt, a beírók száma, eredete, társadalmi státusa, számot ad az „Album amicorum” tulajdonosának a peregrinatio academica során Európa változatos tájain megejtett találkozásairól, kapcsolatairól, értelmiségi környezetéről. Ezek a találkozások megrajzolják a pre-modern és modern Európa kulturális, intellektuális kommunikációs hálózatát, lényegében megépítik előttünk a jövőbeli egyesült Európa képét³⁹⁹, mintegy kulturális előrevetítéseként a politikai egyesülésnek. A különböző európai egyetemek közötti kapcsolatok hálózata, a volt diákok értelmiségiként (tanárok, papok, orvosok, filozófusok) való visszatérése hazájukba, a lehető legtudatosabb módja az eszmék és kulturális, filozófiai, értelmiségi programok, valamint az össz-európai kommunikáció széleskörű terjesztésének, az európai egyesülésnek. Ez a tény megcáfolhatatlan igazolása J. L. Goff tézisének: Európa a történelemre épült és épített, vagy, szélesebb értelemben: saját memóriájára⁴⁰⁰.

A *kulturális transzfer*, *közös eszmények és értékek* megosztása, már ekkor létrehozta az európai *kon-temporalitást* (közös-idejűséget), valamint az értékek - nem csak időbeni – összehangolását. Bizonyos időbeni kivetítésben, horizontálisan fel-

397 *Ibidem*, p. 9: „In se quotidie experiens scripsit, magnis Mundi honoribus indutus et exutus, vano titulo Comes Nicolaus de Bethlen, Anno Salvatoris nati 1711. Scribentis aetatis 70mo. Captivitatis Dei Stano Viennae, 21 Septembr.”

398 *Ibidem*, p. 237.

399 Pápai Páriz F. „Album amicorum” kéziratának, 2004-es, „Webedition” kiadása, Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása politika ünneplésének kontextusában értelmezhető.

400 Cf. J. Le Goff, *i. m.*, p. 7.

vázolhatjuk a kontinens térképét, látva, hogy ugyanazon idő, a kontemporalitás hullámai borítják be a kulturális Európa terét. Ennek a kontemporalitásnak pedig elsősorban az értelmiség a hordozója, azok, akik hasonló eszmék iránt elkötelezettek, hasonló eszmeiséggel azonosulnak. A nem-egyidejűség kronológiai fáziseltolódásokat okoz, de - ami még ennél is súlyosabb - késedelmet az eszmék és értékek terjedésében. Az egyének és osztályok érzéseit és magatartását elválasztó non-kontemporalitás a „történelem és a politika egyik kulcsa”⁴⁰¹; főleg a konfliktusok, háborúk oka és forrása, olyan, mintha kulturális és etikai-politikai szempontból eltérően mozgó tektonikus lemezekre helyezkednének.

A barátság kultúrájához tartozó „Alba amicorum” írások nagyszámúak, időben a 16-19. századot ölelik fel, tehát még a romantika periódusában is fontos szerepet játszottak. Sajnos, kiadatlan marad nagyrészüik, annak ellenére, hogy segítségükkel újraépíthető lenne az irodalmi köztársaság egészét alkotó sodalítások, barátságok terület- és etnikumfölötti hálózata. Alakjukat tekintve, ezek az albumok hosszúkás, díszesen kötött, teleírt és fehér lapokat tartalmazó füzetek. Az albumok lapjain a bejegyzések – ahogyan már említettük – bizonyos rendet követnek: filozofikus szentenciák és maximák, vagy idézetek a Szentírásból, ezeket követi a bejegyző személyes hangvételű írása, majd az album tulajdonosához címzett jókívánságok. A fehér lapok valószínűleg új barátok bejegyzései számára fenntartott helyek.

A fenti leírásnak megfelel az 1651-ből származó, a szebeni *Antonius Schirmerius*⁴⁰² által birtokolt is album is. Első oldalán, a család nemesi címere felett a következő felirat található: „Author Salutis Christus Triumphans, Anthonius Schirmer, Cibinio-Transylvanus”. Ezeket a szavakat egy, a címer fölött látható phylacterium tartalmazza, a sáv két végén pedig, két felirat található. Az első: „Anno Salutis, 1650”, a másik: Die XVII, Augusti”⁴⁰³. A társadalmi és kulturális normáknak megfelelően, az első bejegyzés a főnemesség tagjától származik: „1652, Quid retribuam Domino?” (Mit adhatok az Úrnak cserébe?), az aláírás pedig „Gustavus Adolfus, Dux Meclenburgensis”⁴⁰⁴. Utána, a wittenbergi diáktársak egész sorának bejegyzései következnek: Grottfried Suevus (1653), Johannes Georgius Dorfcheus (1653), Georgius Calixtus, latin és héber nyelvű szentenciákkal – „Virescit vulnere virtus” (A virtus csapások alatt virágzik, 1652); a drezdai I. Joachimus Schobergus, a „et lux in tenebris luxit” szentenciával (A fény a sötétségben világít, 1653) stb.

401 Cl. Magris, *Danubius*, București, Univers, 1994, p. 38.

402 A Schirmer név eléggé gyakori: „Johann Schirmer (?- 1647), fránghier in Braşov; Johann Schirmer (?-1706), besztercei polgár; Paul Schirmer (?-1718), szebeni; vö: *Erdély Könyvesházak, IV, 1575-1750*, Budapest, 2004.

403 Kolozsvári „Lucian Blaga”, Központi Egyetemi Könyvtár, Különgyűjtemények, Mss. 675, 1. lap, a továbbiakban: BCU Cluj, Mss. Schirmerius Anthonius 1650 augusztus 16-tól Wittenbergi Egyetem diákja. A bejegyzés éve az egyetemi beiratkozás dátumával azonos. vö.: L. Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526-1700*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Levéltár, 2011, p. 334.

404 *Ibidem*, 24. lap

Schirmer barátai Európa számos vidékéről jöttek: Sammuell Ritter Halleből, Johannes Müller Hamburgból, Petrus Roslinder szintén, Samuel Pomarius kölni, E. Tobias Cuno magdeburgi, Martinus Albrichsus medgyesi, Petru Olesius szebeni, Paulus Fabricius, akivel Wittenbergben kollégák, szintén szebeni; Georgius Lintzius, W. (Valachus, sz. megj.) Transilvanus, Johannes Hosmann kővári, Christian Haasz (1654-ben wittenbergi kolléga), szebeni származású (barátja Halicinak is, akinek ódát ír). Christian Haasz a következő maximát dedikálja a Schirmernek: „Fide et Patientia namque fides nihil est, quam non patientia firmat” (Türelem nélkül nincs hit). A „simpatriota” Schirmernek személyes üzenetként, a következőket írja: „Praestantissimus, nec non ab Solidam Eruditione instructissimo Domino Antonio Schirmero, Sympatriotae, Fautori atque Amico suo, quo apprime sincero, quo impense aeternum sibi altum colendo, suspiciendo, ad suos Deo sibi reditum apperiente, eoque, in Patriam per quam praetende gratiae [...] hoc ad scripsit notorie Christiannus Haasz, Cibinio-Transylvanus”⁴⁰⁵ [röviden: nagyon tudós, (eruditus) nagyon őszinte és kivételes barát, aki szorgalmasan tanul és neveli magát, hogy hazájába visszatérve tudását az övével megossza].

Ebbe a kategóriába tartozik az 1648-ból származó, egy másik, *Johannes Finck*⁴⁰⁶ által összeállított „*Album amicorum*” is, amely – szintén a szokásoknak megfelelően – egy főnemesnek, az eulembi báró Georgius Fredericusnak a litván Insterburg várában írott bejegyzésével kezd. A nemesi címer mellett, kézjegye alatt a következőket írja: „*Omnia scire, non omnia exsequi*” (A mindentudás nem jelenti, hogy mindent meg is szerzel). A latin maximák mellett két, héber nyelvű bejegyzés is van: „*Mindenható Atyám, Istenem Uram*” 61⁴⁰⁷. zsoltár, és „*az én menedékem Istenben van*”⁴⁰⁸62. zsoltár. Az emlékkönyvbe író barátok között van: 1648-ból a regiomonti (königsbergi) Reinhold Lubenau; ugyancsak ebből az évből, Stefanus Gorlovius az Academia Regiomonti héber nyelv professzora; szintén 1648-ból M. Albertus Linemanus professzor ugyanonnan. A kollégák és barátok közül: Johannis Brenerus Rigából, 1652; Andreas Bregelius, Magdeburgból 1648. évében; Georgius Szyürtyor, 1648; Johannes Hendelus Erdély, Beszterce, 1648; Christianus Schönberg Erdélyből; Georgius Clognerus, „saxo-Cibinio-Transylvanus”, 1648. október 20. A bejegyzések mellett egy kotta-részlet is van, címe: „*Canon canerizans*” [énekelhető kánon]. Szerzői Michael Zackerus Kremnitzből és egy Petrus Havina nevű kántor, aki egy maximát is jegyez: „*Omnia succedant ex animo*” [minden a lélekből ered]. Úgylehet, königsbergi tanulmányai után, Johannes Finck Wittenbergbe megy, majd 1656-ban, Michael Walscher Kőhalomból, ahol teológiát tanult, albumába a következő bejegyzést (fogadalmat) teszi: „*fraterno Cordis amoter ardore polliceor*”⁴⁰⁹.

405 *Ibidem*, fila 286.

406 A Königsbergi Egyetem diákja 1647 szept. 20-tól; vö.: L. Szögi, *op. cit.*, p. 177.

407 BCU Cluj, Mss., 33. lap

408 *Ibidem*, 77. lap

409 *Ibidem*, 174. lap

A 17. század másik albuma Paulus Schirmer (valószínűleg Antonius fia), tulajdona volt. Ahogyan az a címlapból kitűnik, 1684-ben készítették: „*Author Salutis Christus Triumphans. Anno Salutis 1681, 9. Junii, Paulus Schirmerius, Cibinio Transylvanus*”⁴¹⁰. Ez a felirat a Schirmer család (Antonius Schirmerével megegyező) címere fölött látható. Az album aláírói között van: Martinus Auner (1681) Kolozsvárról; Martinus Zieglerus Brassóból, aki a következő jelmondatot jegyzi Drezdában, 1662-ben: „*Ne quid nimis*” (hogy semmi ne legyen); Generatus Egelbardus Nürnbergből (1682); Paulo Lechi Bécsből (1644); 1684-ben, a krakkói Jan Tomaszkovici egy lengyel nyelvű bejegyzés aláírója. Joannes Sokolik Olmützből, 1864. szeptember 17-én, „*Paulus Schirmer bécsi kollégájaként*” írja: „*hoc in perpetuum sui memoriam nobili domini Paulo Schirmer, comilitoni suo Vienna Olomutium scripsit Joannes Sokolik, anno 1684, 17 septembris Olomutzii*”⁴¹¹ (nemes uram, Paulo Schirmernek örök emlékezetébe... írja... bécsi kollégája...)].

Más aláírók neve, az egész Európát átfogó baráti hálózatot illusztrálja: Johanus Welthaus Breslauból, 1681; a beszercei Martinus Schulerus, aki Breslauban az album tulajdonosának kollégája; S. Mulinovicz Krakkóból; George Klener Bratislavából (*Wratislaviae*), 1682; Michael Baxai Szathmarinus, 1682; Georgius Bajer brassói, „*saxo-transylvanus*”; Johannes Mullerus, a breslauer orvosi fakultás gyakornoka, aki „*Jesus Mea Salus*” jelmondat alatt, abból az alkalomból írja meg dedikációját, hogy Schirmer elhagyja a várost: „*haec paucula amoris ergo inscribere voluit Paulo Schirmero Wratislaviam abituenti...*”⁴¹² (1682, 24 szeptembrie). Egy másik erdélyi barát, a brassói Jeremias Jeckel, Lipcséből ír baráti üdvözlőt március 7-én: „*Timor Domini est initium sapientiae*”⁴¹³ (Az istenfélelem a bölcsesség forrása). A brassói Martin Sevald Nürnbergben, 1683. szeptember 27-én dedikál, amelyben „*affectum*” (szeretet) és „*summa observantia*” (teljes tisztelet) a szorgalmas „*conterraneum suum*”⁴¹⁴ szerepel földije iránt; az erdélyi Berethalomból származó Georgius Weissmann dedikációt ír a sziléziai Bregából; a beszercei Andreas Cronerus bécsi dákként ír az albumába.

A latin és német nyelvű bejegyzések mellett, franciával is találkozunk: : „*Oublia-t-on jamais ce qu'on a une fois aimé*” (elfeleldhetjük-e azt, amit valamikor szerettünk?); vagy angol nyelvűvel: „*Bee strong, live happy in love!*” (Légy erős, élj boldogan, szeretetben!)⁴¹⁵. Mindezek mellett, van néhány kiterjedtebb francia nyelvű verssor is; : „*la mort est simplement le terme de la vie/ De paines et de biens elle n'est point suivie/ C'est un asyle sur, c'est la fin de nos maux/ C'est le commencement de l'éternel repos*”⁴¹⁶ (A halál az élet egyszerű vége, biztos mene-

410 BCU Cluj, Mss., p. 674, 133. lap

411 *Ibidem*, 121. lap

412 *Ibidem*, 192. lap

413 *Ibidem*, 210. lap

414 *Ibidem*, 212. lap

415 *Ibidem*, 44. lap

416 *Ibidem*, 920. lap

dék, sebeink gyógyírja, örök pihenés kezdete, utána sem szenvedés, sem jólét nem következik már).

Az „Album amicorum” széria a 18. században is folytatódik, például Michael Schwartz göttingeni teológiai diák, barátai és kollégái által dedikált füzetével, amely 1682-ben kezdődik, a következő címmel: „Fautoribus amiciisque Conferatum Mich. Schwartz Transylvano S. S. Theol. cult.”⁴¹⁷; vagy íme egy másik album, amely Martinus Nagy Borosnyai tulajdona, a következő címmel: „Album hoc Illustribus, Clarissimus, Egregius, et nominibus faustorum Benevolorum Professorum, Amicorum, Condiscipulorum et Suorum Sacrum esse voluit Possessor Martinus Nagy Borosnyai Transylvano- Hungarus, 1712-1719”⁴¹⁸. Ebben az albumban kitüntetett helyen szerepelnek Teleki József és Ádám, lipcsei, 1725-ös dedikációi; a többi bejegyzés Borosnyai Nagy Márton peregrinációs útját követve, Halleban, Leydenben, Amszterdamban, Utrechtben, Franekerben Frankfurtban stb. készült.

Tipizált tartalmukon túl (dedikációk, jelmondatok, szentenciák), ezek a barátság-albumok élénk vetítik a „barátság földrajzának” méreteit és, egyben azt is bizonyítják, hogy milyen akadálymentes és egyetemes az értelmiségi kommunikáció. Ezt követve, élénk tárulnak az peregrinatio academica útvonalának keresztesződési pontjai. A kollegialitás és hírnév, az értelmiségi szolidaritás és barátság-kultúra bizonyosságai, ugyanakkor az individualitás kiemelkedő erejű, pregnáns megnyilvánulásai is. A barátság kultúrája strukturáltságával a személyiség kultúráját segíti, az „én” osztréntatív megnyilvánulását helyezi előtérbe. Ez a mechanizmus, a reneszánsz és főleg a barokk jellemző embertípusának kialakítását szolgálja. A sodalitasok és barátságok az egyetemek és az akadémiák berkeiben keletkeznek és tömörülnek, annyira, hogy a barokk korban „az akadémiák virágzásukban túlnőnek az empirikus műhelyeken, a művészeti vagy elméleti korporációkon”⁴¹⁹. XIV. Lajos korában, a művészeti, szépirodalmi, tudományos, zenei és építészeti akadémiák fontossága a hatóságok tudományos és művészeti terveinek következménye, az állam, a politikai hatalom és a királyság erejének bizonyítéka. Hatásaként megjelennek és megerősödnek az értelmiségi rétegek: „az akadémiák a polgárság terei, aminthogy Versailles a nemességé”⁴²⁰.

Tulajdonképpen, egy óriási társadalmi-kulturális, értelmiségi tervről van szó, amely az osztályozás, szelekció, hierarchizálás, példaadás, vagyis „modellek és szabályok” segítségével szeretné átalakítani a társadalmat. Ebben a projektben a „barokk perfekcionizmus” szembekerül a dekoratív képzelet szabadságával, a sokszínű identitással, azzal az alkotóerővel, ami már a modernitást és a városiasodást jellemzi. A barokkra „európai memóriaként” is tekinthetünk, amely a megismerés szellemét a játékosággal, a szigorú pontosságot a frivolitással köti össze. A két

417 BCU Cluj, Mss., 666. lap

418 BCU Cluj, Mss., 671. lap

419 B. Pelegrin, *i. m.*, p. 441-442.

420 *Ibidem*, p. 446-450.

nagy modern európai mítosz, a Faust (a megismerés Európa északi részén) és a Don Juan (a csábítás mítosza Dél-Európában), barokk típusú ellentéte képezi Európa mitológiáját, a keresztény Európa sajátos identitását és lényegét, amelyet a gótika- klasszicizmus-barokk kulturális útvonal határoz meg: kereszténység (gótika), ráció és összhang (klasszicizmus) valamint racionalitás és onirizmus (barokk). Az értelmiségi körökben megjelenő barátság, a maga teljességében, az európaiságnak ezekre az intellektuális, mélyben rejlő alapjaira épül.

Ezek az etnikumfölötti testvériségek és közösségek, egy elit-értelmiségi modellet alkotnak, amely egyre fontosabbnak bizonyul ebben a könyv, kultúra, olvasás által egyesített világban. Az értelmiségi „állampolgárság” kivívása ezeken a közösségeken belül, megköveteli a tiszteletreméltóság és hírnév fenntartását, a kiválóság és más, szimbolikus, emblematikus vonások állandó bizonyítását. A hírnév elnyerését és fennmaradását a „hallhatatlan” művek, alkotások biztosították. Terjedését „akadémiai magasztalások”⁴²¹ segítették, amelyek rögzítették a közvéleményben „a tudományok hallhatatlanságát”⁴²², azt, hogy az alkotás, a tudomány, vagy költészet „biztosítja a dicsőséget és hallhatatlanságot”. Túlzásaikban egészen addig mentek, hogy a humanista litterátusokat a hallhatatlanság alkuszainak, „hallhatatlanság-kereskedőknek”⁴²³ tartották, hiszen a barokk kor humanista litterátusai a „hallhatatlanságot” az irodalmi köztársaság berkeiben személyesen osztogatták társaiknak, konfrátereiknek (sibi polliceantur immortalitatem... tuum aliis eandem prommittant’)⁴²⁴.

A reneszánsz és a humanizmus kulturális, szellemi mélységeiben „felébred a személyiség”, és kilép a középkori irodalom személytelenségéből, egyetemes anonimitásából. Az irodalmi köztársaság tagjait az emblematikus tökéletesség és példásság, valamint az ebből fakadó hiúság, gőg és dicsőségvágy jellemzi, avagy, Boccaccio szavaival: „Perpetuandi nominis desiderium” vágya, Dante szerint pedig: „lo grandisio dell’ eccellenza”⁴²⁵. Ezek azok a vonások, melyek a humanista értelmiség személyiségének arcélét és magatartásának körvonalait megrajzolják. Ezeket olyan irodalmi alkotásokban érhetünk tetten és ragadhatunk meg, melyek célja egymás kölcsönös magasztalása, enkomionja. A „kölcsönös elismerés” legtöbbször lírai alkotásokban, főleg ódáknál ölt testet.

Mint a kor poétikájának paradigmája és védjegye, az óda, mint műfaj, a líra legelterjedtebb formájaként⁴²⁶, a barokk korban, a 17. és 18. században éri meg

421 D. Roche, *i. m.*, p. 300.

422 Vö.: Ch.-B. Paul, *Science and Immortality: The Eloges of Paris Academy of Sciences. 1699-1791*, Berkeley, University of California Press, 1981.

423 V. Florescu, *Conceptul de literatură veche*, București, Editura Științifică, 1968, p. 149; vö. még: E. Garin, *Gli studia humanitatis e la pedagogia italiana del Rinascimento*, In: „Probleme de filologie și filosofie”, București, 1946, p. 124.

424 *Ibidem*, p. 149.

425 F. Brunetière, *Evoluția criticii de la Renaștere până în prezent*, București, Editura Enciclopedică, 1972, p. 62.

426 W. Kayser, *Opera literară*, București, Univers, 1979, p. 245-246.

virágkorát, Horatius költészetének újraéledő hatása alatt. Az óda alkalomszerűen művelt, körülményfüggő formája a lírának, a magasztalás partikuláris, egyedi vonásait megjelenítő lazább, szabadabb verselési forma. A „szerkezet gyöngeségei” által jellemzettként, az óda irodalmi műfajként való megjelenését már a középkorban megtalálhatjuk, a lovagénekekben (Minnesang), vagy a portugál „cantigas de amico” (baráti ének) formájában⁴²⁷. A szerző drámai, érzelmi távolságtartását, visszafogottságát megkövetelő himnuszról és ditirambustól (ezekben a magasztalt szubjektum isten, vagy hős), különböző módon, az ódában tapasztalt lazább hangvétel a dicsért szubjektum természete által meghatározott. Az óda „barátságosabb”, hiszen a magasztalt szubjektum közel áll a szerzőhöz, közvetlenül szemlélhető; „személyes találkozások alkalmából jelenik meg a beszélőhöz karnyújtásnyi közelségében”⁴²⁸. A biográfiákhoz és művészi portrékhoz hasonlóan, az óda, a humanista költészet műfajaként, lényegében „portrétmalerei” stílusban mutatja be és magasztalja a szubjektum személyiségét.

Pápai Páriz Ferenc (1649-1716)

Az irodalmi köztársaságon belül, az alkotásnak és az intellektuális munkásságnak ebbe a keretébe ágyazódik Mihail Halici-nak barátjához, Pápai Páriz Ferenc „comilitonhoz”, a 17. századi humanista kultúra képviselőjéhez címzett ódája is. Az ódát elemezhetjük úgy, mint a 17. századi humanizmus jellegzetesen bánáti témáit hordozó alkotást, vagy megközelíthetjük filológiai szempontból is. Mihail Halici közeledése Pápai Páriz Ferenchez, a kor kultúrájában a humanista eszmény által propagált testvériség, csodálat és az intellektuális siker által megkövetelt magasztalás vonulatába íródik. Az ódát 1874-ben, több ismert személyiség által Pápai Páriz Ferencnek dedikált verses gyűjteménykötetben közölték, a Baseli Egyetem doktori címének elnyerése alkalmából. Ezek az óda műfajához tartozó versek, amelyek „Vota solemna”(Ünnepi kívánságok) cím alatt, Baselben jelentek meg, livreszk jellegükön túl, üzeneteikben aláhúzzák és kiemelik az értelmiség etnikumfölötti, földrajzi határokon túlívelő testvériségét, együvé tartozását. A versgyűtemény szinte összegezi a republica litteraria eszményeit, éppen ezért, egyáltalán nem mellékes körülmény, hogy benne a 17. századi román kulturális közösség egy képviselője is helyet kapott. A Pápai Páriz Ferenchez intézett, magasztaló ódák aláírói között szerepel a baseli professzor Joh. Rodolphus Westsenius; D. Paulus Amman, az orvosi fakultás diákja Lipcséből; a heidelbergi orvos és filozófus Georgius Frankus; a Baseli Egyetem képviselőjében I. I. Hoffmanus; Thomas Veres-Egyhazi teológiai doktor; Balthasarus Kisselbachius, a filozófia és az orvostudományok doktora; az enyedi nemes, Laurentius Pekrius; a lengyelországi Melchoir Süsselbach orvosi doktorandusz; az erdélyi Stephanus K. Kolosvari, aki

427 *Ibidem*, p. 245.

428 ó *Ibidem*, p. 480.

a Leydeni Egyetem teológiai karának diákja; a baseli diák Calai Copis Ianus; Johannes Bekes Horvath, a berni teológia magyar diákja; a németországi diák Joh. de Beszermény; Michael Halicius karansebesi román nemes és költő, „Rumanus Apollo”; David Conte, Lausaneból; valamint, ugyancsak ebből a városból, Johannes Petrus D’Aples, francia-svájci diák (Laussanes Helvetis Gallus)⁴²⁹.

A gratuláló ódák szerzőin keresztül, azonosíthatjuk az irodalmi köztársaság egy – Pápai Páriz köré csoportosult – közösségét. Eme kulturális testvériség szerkezetét a fiatal orvos-doktort üdvözlő csoport címeinek felsorolása tanúsítja: „praeceptores” (professzorok, mesterek), „fautores” (támogatók, hívek) és „amici” (barátok). A közöttük lévő minőségi különbségeket, az intellektuális, akadémiai hierarchiát a „magasztalás szabályai” kiegyenlítik, hiszen a magasztalás aktusát a „közösségen belüli kötelességek és szolgáltatások” szabályozzák. Ami mégis rangsorol, az nem más, mint az ódákban megnyilvánuló versírói tehetség.

Ami az irodalmi köztársaság eme szelvényét összetartja, az az értelmiségi sorsközösség és szolidaritás (preceptorok és hívek), valamint az a barátság és kollegialitás, ami a közös tanulmányok során, a közös iskolákban alakult ki (amici). A barátság és kollegialitás megragadható abban a módban, ahogyan a Pápai Párizt dicsérők címezik és meghatározzák önmagukat: szóhasználatuk ünnepélyesen illusztrálja az irodalmi köztársaságon belüli intellektuális testvériség együvé tartozási és együttélési normáit. Georgius Francis Heidelbergből „sollertissimus iam amicus suavissimus”, ügyes és nagyon kedves barátnak nevezi Pápai Párizt; Balthasarus Kisselbachius „nobilissimus suavissimus”-nak nevezi; Thomas Veres Egyházi: „amicus certus et singularis” egyedi és megbízható barátnak; Johannes Bekes Horváth szerint: „amicus socius et convictoris peregrationis” peregrinációs barát és kolléga, ami a fiatal értelmiségiek életének egyik meghatározó vonását emeli ki: tanulmányútjaikat Európa egyetemi központjaiban; Ioh. de Racz Beszermény, volt enyedi kollégiumi kolléga, „illustrus Enyedine comilitio”-ként szólítja, közvetett módon célozva az erdélyi iskola jóhírére a baseli egyetemen; Mihail Halici számára drága barát, „amiculus pariciaster”; a lausani David Conte, barátja alázatos szolgáljaként nevezi meg magát, „amis son très humble serviteur”; az ugyancsak lausani Johannes Petrus d’Aples, nagyhírű férfiúként jellemzi (vir famigeratissimus).

Ezek a megszólítási módok és jelzők, az irodalmi köztársaság által népszerűsített eszményi „honnete homme” kommunikációs kódjának, disztinváltságának, az intellektuális testvériséget és szociabilitást jellemző „udvarias” nyelvezetének építőelemei. A barátság és szolidaritás, az udvariasság és civilizáltság, az intellektuális testvériségek arisztokratikus jellegét erősítik. Ez az arisztokratizmus nem annyira természettől adott, mint inkább az intellektuális elfoglaltságok eredője és a tudós társaságokhoz való tartozás velejárója: „az irodalom lényegében arisztokratikus. Arisztokratikus azzal, hogy oly erkölcsi nemességet feltételez, amely köte-

429 vö.: *Vota solennia*, Basel, 1674, *passim*.

lezi az írókat”⁴³⁰. Mint említettük, Mihail Halici-nak Pápai Páriz Ferenchez intézett ódája a benne szereplő humanista tematika szerint is értelmezhető, de ugyanakkor a román irodalomtörténet filológiai, nyelvészeti, irodalmi kontextusában is elemezhető.

Az óda szövege, kifejezett módon tartalmazza a kultúrából eredő nemesség livreszk eszményeinek felidézését és magasztalását. A kultúra, a könyv világa „szent birodalom, az ismeretek és a tudomány hazája: „Boldog a könyvnyomtatás humánus hazája, Amszterdam”. A könyvek, a tudományok, a nyomda :”boldogságot és humánusot” sugároznak a kultúra és az irodalom köztársaságában, avagy „hazájában”. A boldogságot, az emberséget, a virtust csak a könyv és a kultúra adhatja.

Egy másik, a kultúra és magasztalása nemességet keltő hatását érintő téma, az irodalmi köztársaság közösségének összetétele. Pápai Párizt, peregrinációjának akadémiai központjaiban, az intellektuális foglalatosságok által kiváltott jóízlés és jóindulat, a művelt emberekből álló társaság civilizált magatartása várja. E társaság „Jóurakból, tudós doktorokból, tanítókból és jóasszonyokból áll”. A tudós doktorokra, tanítókra való hivatkozás közvetlenül a kultúra és tanítás központjaira, „váraira” utal. A „jóurak és jóasszonyok” pedig a „honette homme” eszményének megelevenítői. Ennél is fontosabb, hogy az irodalmi köztársaság szocializációs lényege az etikus magatartásra épült intellektuális eszmény. A „jóasszonyok” nagyvilági hölgyek, az irodalmi szalonok fenntartói, patrónusai; a „les salons et les salonieres”⁴³¹ a 17. és 18. században, az intellektuális együttélés és a kultúra, az ismeretek és irodalom népszerűsítésének terei és katalizátorai.

Halici ódája humanista ihletésű témáit elemezve, kiemelhetjük a rációnak és igazságosságának életelvként, „a múlandó élet eszményeként” való kezelését. Ezért magasztalt Genf, mint a ráció és az igazságosság által vezetett város: „Az igazságos törvények adták ezt a szép várost, Genfet”. Az igazságosság és az igazságszolgáltatás, az emberiség fellegvárának komplementáris vonásai, a közösség és a város szépségének része. A humanisták eszményei által megrajzolt ideális város emblematis vonásai: a ráció, a szépség és az igazságosság.

A görög-római mitológiából származó személyiségek: Apolló és a nimfák a humanista értelmiség figyelmét az álcázásra, a travestiára, az antik világ kelléktárára irányítják. Halici közvetlenül kapcsolódik az antik világ mitikus személyiségeihez, költőként Apollóhoz hasonlítja magát, de román költőként, „Rumanus Apollo”-ként kíván egészséget egy értelmiségi társaság tagjainak; „Cânt sănătate, adresându-vă vouă, Rumanus Apollo” (Egészséget kívánva szólok hozzátok, román költőként). Az ókorba való visszavetítést, a travesztiát románként éli meg, román Apolló, aki a román humanizmus szellemében utal ókori, latin eredetűre, amit a román nép nemességének, méltóságérzetének és erényének forrásaként kezel. Mindezt újra aláhúzza az óda befejező soraiban, ahol felsorolja társadalmi, etnikai,

430 F. Brunetière, i. m., p. 106-107.

431 D. Roche, i. m., p. 301 és D. Goodman, *The Republic of Letters: a Cultural History of the French Enlightenment*, Cornell University Press, 1996, p. 15-34.

történeti identitásának jeleit, a következő aláírást használva: „Michael Halicius, nob. Romanus civis de Caransebes”. Büszkén nyilvánítja ki nemességét, román és egyben római származását.

Az óda költője, ebbe a sajátosan román környezetbe helyezi a magasztalt személyt is. Pápai Párizt az akadémiai városokban sajátosan román, hagyományos, népi vendéglátás szabályai szerint „emberlik” meg: örömeiket hórát táncolva nyilvánítják ki, vendéglátásuk szívélyességét a kenyér és só szimbolizálja: „prinde-ți mâna, soro, cu acest nou oaspe înainte/Frați fârtați, nimfele iese curând.../Cu pace ei fiți, cu pâine și sare rugăm” („fogd meg kezét, te lány, ennek a vendégnek, forogjatok együtt/testvéreim, cimborák, a nimfák idejönnek rögvest...Béke legyen veletek, kenyérral és sóval kínálunk”). A „népi”⁴³² humanizmus értékei ezek, melyekben a sajátosan román hagyományok „emberségesség” etikájának lényege fogalmazódik meg és kerül felszínre.

Ezt a „román emberségességet” szándékosan alkalmazva a francia, holland, svájci akadémiai világra, Halici a román költészetben elsőként, román szemmel látatja a nyugati világot: „balkáni színekkel festett Nyugat-Európát képzelt el”⁴³³.

Halici ódájának filológiai és irodalmi elemzése, írásunknak új analitikai irányt ad. Ahogyan az az óda címéből kiviláglik, Halici a román nyelv latin eredetét aláhúzza, művének nyelvét : „lingua romano-rumanae”-ként határozza meg. Őt tartják az első román nyelvű óda alkotójának, ugyancsak ő az első román hexameter⁴³⁴ és – ami ennél sokkal fontosabb – ő az „első tisztán esztétikus román irodalmi alkotás”⁴³⁵ szerzője is. Verselése a román nyelvnek az elégia versmértékéhez, a disztichonhoz⁴³⁶, valamint az antik prozódia szigorú szabályaihoz való alkalmazása. G. Barițiu, már a 19. század első felében, a román irodalomtörténet és poétika egyik fontos mozzanataként tartotta számon Halici ódáját. Később, a 19. század valamennyi román irodalomtörténeti és nyelvészeti szintézise, valamint irodalmi antológiája felvette szövegei közé⁴³⁷.

Az óda szövege tudatos nyelvészeti konstrukció „azoknak a verseknek a formáját követi, amelyekkel együtt jelent meg, azt a benyomást keltve, hogy bizonyítani kívánja, miszerint a kevéssé ismert román nyelven éppen úgy lehet verset írni, mint latinul, görögül, franciául vagy magyarul”⁴³⁸.

432 V. Căndea, *i. m.*, p. 21-22; cf. și P. Iloaie, *Umanesimo romeno*, Trapani, 1942, p. 7-24 és I. C. Chițimia, *Umanism occidental și umanism sud-european*, In: „Revista de istorie și teorie literară”, nr. 1/1971, p. 23-30.

433 L. Gáldi, *L'infusso dell'umanesimo ungherese sul pensiero rumeno*, Budapest, 1940; vö. : idem, *XVIII századi humanizmusunk és a románság*, Budapest, 1939, p. 45.

434 G. Barițiu, *Cele dintâi versuri esametre și pentametre în limba noastră română*, In: „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, nr. 26/1847, p. 205-206.

435 M. Gaster, *op. cit.*, p. LXXXIV.

436 Gh. Ceaușescu, *Versificația clasicistă*, In: *Crestomație de literatură română veche*, vol. I, Cluj-Napoca, Dacia, 1989, p. 190.

437 vö. G. Barițiu, *i. m.*; T. Cipariu, *Elemente de poetică*, Blaj, 1860; A. Pumnul, *Lepturariu românesc*, vol. III, Viena, 1862, p. 67-68.

438 N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 109.

Halici ódája az eruditusok érdeklődését is magára vonta. 100 évvel megjelenése után, 1774-ben egy bizonyos Wespzprémi István, debreceni orvos felvette „*Succinta Medicorum Hungariae et transilvaniae Biographia. Centuria prima Lipsiae 1774*” című, a magyarországi és erdélyi orvosok életével foglalkozó munkájában közölt írások közé. Természetesen, közlése az ismert orvos, Pápai Páriz Ferenc biográfiájához kötődik, de annak tulajdonítható, hogy a debreceni szerző szinte revelációként élte meg a román és latin nyelv közötti hasonlóságot. Az óda szövegét a latin fordítással párhuzamosan közli, a következő megjegyzés kíséretében: „*Carminis hujus Valachici facta ad verbum interpretatio est, ut Summa linguae Valachicae cum latina adfinitas liquido appareat*”⁴³⁹. Az a tudós érdeklődés, ami arra ösztönözte, hogy rámutasson a román és latin nyelv közötti analógiákra, arra készíti, hogy a román nyelv sajátosságait, nyelvészeti jellegzetességeit is kiemelje. Hangsúlyozta azt is, hogy az óda olvasása „a ritkaság jegyében”, kellemes meglepetés minden értelmiségi számára: „*placet omnium ob insignem raritatem, Epigramma Valachicum inde describere quod con discipulus Theologus gente Valachus, Michael Halicius nobilis romanis civis de Karansebes occinuit*”⁴⁴⁰.

1804-ben, Halici szövegét, latin megfelelőjével együtt, interlineáris (sorközi) fordításban Kazinczy Ferenc is közli: ” „*Kent/ senetate/serund/ la/ voj/ Rumanus/ Apollo. Canto/ sanitatem/saliendo/ ad/ vos/ Valachus/ Poeta La Totz Ketz/ svente/ n/ Emperecie/ sedetz Ad totos/ vos omnes/ quotque/ sancto/ in/ imperio/ sedetis...*”⁴⁴¹.

Kazinczy Ferenc (1759-1831), a magyar nyelvújító mozgalom korifeusa, ezt az interlineáris fordítást az ortológiai és neológiai irányzatok közötti vita kontextusában közli, a művelt, magyar irodalmi nyelv kialakítása körüli harcban. Kazinczy érdeklődést tanúsított az ókori, főleg a hexametrikus verselés iránt. Akkor, amikor egyes költők nemzeti hőskölteményeket írtak hexametrikus verselésben, Halici román nyelvű ódája példaként szolgált a latin prozódia szabályait követő alkotásra. Ugyanakkor, az óda etimológiai vitákat is keltett, amelyek célja a román nyelv latin eredetének bizonyítása – tudjuk milyen fontosnak bizonyult ez később, a politikai és nemzeti harcban.

Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy kort jellemző lexikográfiai és nyelvészeti érdeklődés a közép és kelet európai zónában, a népek közötti intellektuális kapcsolatok élénküléséhez vezetett. Tudjuk például, hogy a Kazinczy köreihez tartozó költő, Virág Benedek, együttműködött Samuil Micu Kleinal. Kazinczy maga, aki „erényes kozmopolita”(ez annak a szabadkőműves páholynak a neve, amelynek tagja volt), lelkesen támogatta a „népek és nemzetek értelmiségének együttműködését”⁴⁴². Valószínű, hogy Halici ódájának közlése is ezt a célt szolgálta – minden-

439 St. Wespzprémi, *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria prima, Lipsiae, 1774*, p. 127-128.

440 *Ibidem*, p. 127; vö. még: I. Siegescu, *A Román helyesírás története*, Budapest, Pfeifer Ferdinánd bizománya, 1906, p. 99-100.

441 *Kazinczy Ferenc levelezése*, III, Budapest, 1892, p. 196.

442 L. Gáldi, *Contributions hongroises à la découverte de la langue roumaine*, In „*Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungariae*”, tom VII, nr. 1-2/1957, Budapest, 1958, p. 17-21.

esetre, állíthatjuk, hogy a mű, a megjelenését követő századokban, fontos szerephez jutott az irodalmi köztársaság berkeiben.

Ezzel és más, latin nyelvű ódáival, az ifj. Mihail Halici a humanizmus és a barokk kereszteződésében helyezhető el. Munkássága „a barokk jelenléte a humanista irodalomban” vagy „a humanizmus térfelén megjelenő barokk”⁴⁴³. Ez az egymásba hatolás a 17. századi román humanizmus egyik paradigmája, a „szándékosan” barokk sajátossága. Az említett kulturális paradigma sokoldalú konstrukció, belső erőterében kitörölhetetlen kulturális modelleket és programokat halmoz, egy olyan korban, amikor a történelmi idő „ritmusa” felgyorsul a közép- és modern kor „találkozási pontjaiban”, kapkodásra készítve a lemaradásokat pótolni kívánókat. A román kultúra historiográfiája felfigyelt⁴⁴⁴ a román humanizmusnak erre a barokk meghosszabbítására, vagy, másképpen fogalmazva – a román humanizmus barokkos kíséretére. Anélkül, hogy kimerülne és véget érne, a román humanizmus barokkos virágzástól terhes, alapvető vonásaiban a barokk az, amely „mesterien” tökéletesíti, csiszolja és érleli.

Az Európában már a 16. századtól meghonosodó, a barokk irodalom műfajaként kezelt ódák címzettjei a barátok, vagy más személyiségek: „amicis et benignissimis et diletissimis”. Barokk beütéseket Halici munkásságában is elsősorban verselése, azok az ódák hordoznak, amelyeket az értelmiségi köreihez tartozó barátainak címez. Munkáit inspiráló lehetséges modellként – az ókori irodalom mellett – Th. Beza: „Poemata” és „Icones Virorum Illustrum” című műveit tekinthetjük. Műveit Th. Beza így dedikálja: „doctissimis illius academiae hominibus quos amicissimos habeam”⁴⁴⁵. Ezek az ódák, Th. Beza egy 1597-ben megjelent munkájában is helyet kapnak, „Poemata Varia” cím alatt. Ebben az óda különböző formái, vagy az ódával analóg műfajok „epithaphia, icones, elegiae, epigrammata, emblemata”, vagy „sylvae” (verses improvizációk) szerepelnek⁴⁴⁶. Th. Beza poétikai kísérletei, verselései azt a célt szolgálják, hogy a barokk irodalom mesterségbeli eszközeivel, a magasztalt személy emblematis, túlzásokkal díszített arcát megrajzolják: „Et quia D. Bezae eleganti Epigrammata nostra exornae insignia, visum fuit ea hinc adicere”⁴⁴⁷.

Ezekben az irodalmi kísérletekben vagy műfajokban, a barokk tematika a jelképesességhez kötődik, „jelekhez, anagrammákhoz, ideogrammákhoz”, amelyeket „versus concordantes”⁴⁴⁸ fejez ki (kísérő, hozzáadott verssorok, amelyek a dicséret személy portréjához illenek). A keresett hatás lehet „akusztikus (utánzó hangok), vagy technikai: akrosztichonok, anagrammák, ritmikus próza, mondókák. Ezek

443 V. Căndeia, *i. m.*, p. 29-30; vö. még: D. Curticăpeanu, *Orizonturile vieții în literatura veche românească*, București, 1975; E. Papu, *Barocul ca tip de existență*, vol. II, București, 1977, p. 237-314.

444 vö. D. H. Mazilu, *i. m.*; I. Istrate, *i. m.*

445 Th. Beza, *Poematum*, p. 6.

446 Idem, *Poemata varia*, s.l., 1597, p. 9.

447 *Ibidem*

448 A. Marino, *Dicționar de idei literare*, vol. I, București, 1973, p. 244.

alakítják végül a „csillogóan díszített, nagyszerű, mesterkelt imagisztikát”⁴⁴⁹, amely a jelképek, legendák, „kalligrammok”⁴⁵⁰ csatolt használatával, a barokk esztétikai tudat alkotóeleme.

Halic irodalmi műveiben – pontosabban kísérleteiben - a barokk elemeinek egész sorával találkozhatunk. Nevezett kéziratának „Materia carminum cum elaborationibus” című részében, Halici verselése struktúrájának két poétikai szintje van: „Materia carminum” és „Elaboratio eius”. Egy adott versre, egy versbeli idézetre, a diák Halici hozzáadott, kiegészítő verset költ. Vannak olyan verselési gyakorlatai is, amelyek kiindulópontja egy maxima vagy egy szentencia: „A teneris assuescere multum est”, „Mors nemini parcit”, „Nam facile merguntur quorum virtutibus obstat res augusta domii”. Vergilius IV. eklogájának paródiájával is próbálkozik⁴⁵¹.

Halic verselési gyakorlataihoz hasonlóak a Szebeni Evangélikus Iskola éveiben (1661-1664), kollégája és barátja, Valentin von Franckenstein alkotásai. Franckenstein, Ovidius egy vagy két verssorából kiindulva, ezeket egyetemes igazságokat hordozó szentenciaként kezelve, német, román és magyar nyelven költ hozzájuk kiegészítő verseket. Román nyelvű verselésében a népi nyelvet „modern, metrikus” változatban használja⁴⁵².

A maximák vagy szentenciák „margójára” írott munkák, paródiák, verselések a barokk irodalmi paradigmából erednek, és nem mások, mint „felnagyított” stilisztikai díszek, szerepük „,crecendo e rforzando”⁴⁵³. Más szóval, ezeknek a műveknek egyik lényegi vonása „a díszítés felnagyítása és egy adott, meghatározott motívum felerősítése”⁴⁵⁴. Th. Beza, „Poemata varia” című munkájában, az „Epigrammata quae vocavit Emblemata: praefixa cuique suae figurae descriptione” fejezetben valamennyi szimbolikus ábrázolás (figura) alá rövid vers-szöveget helyez : a „Circulus”, „Cubus intra circulum”, „Vellus Aureum” (Aranygyapjú) alá írott verseléseknek glossza szerepük van, olyan szentenciák, melyek az emblematikus szimboliztikát magyarázzák. Az ábrázolást a kifejezés és dekoratívizmus találékonyságot sugalló játékaival kiegészítő szöveg, tulajdonképpen irodalmi függelék és magyarázat. Végeredményben, arról az emblematikus művészetről van szó, amely európai irodalmakat befolyásolt és „melyek allegorikus-szimbolikus gyakorlata az ókor vagy a középkor hasonló törekvései felé mutat”⁴⁵⁵.

Halic verseléseit tartalmazó kéziratában, a barokk irodalomhoz tartozó ódák, magasztalások, vagy éppen epitáfiumok, változatos címekkel jelennek meg: „Scholastica apophoreta in gratiam meritissimi Viri D. Danielis Fronii Civis in

449 *Ibidem*, p. 251.

450 *Ibidem*, p. 927.

451 Mss. Halici, *passim*.

452 Gh. Ceașescu, *i. m.*, p. 193; vö. még: N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 100-101.

453 A. Marino, *Dicționar...*, p. 251.

454 M. Zamfir, *En marge du baroque roumain*, In: „Cahiers roumains d'études littéraires”, nr. 4/1982, p. 28.

455 I. Istrate, *i. m.*, p. 106.

Cibinio”, „Filiális strena in gratiam [...] Prudentissimi Viri D. Joannis Keiseri”, „Votifera Turris”, „Natale onomastichon [...] Pueri D. Joannis Haasz”, „Carmen genethliacon” stb.⁴⁵⁶ Valamennyi cím, a Halici által olvasott barokk irodalom denominatív repertóriumában szerepel. Példának okáért, a „Carmen Genethliacon”(születésnap versek, horoszkópok), ugyanezzel a címmel jelenik meg Th. Beza *Poemata varia* című írásának Epigrammata fejezetében.⁴⁵⁷

Valentin Franck von Franckenstein (1643-1697)

Mihail Halici magasztalásainak másik címzettje, V. Frank von Franckenstein, aki 1643-ban, Szebenben született, Valentin Franck szász comes (a szász universitas ispánja) fiaként. Líceumi tanulmányait hazájában, egyetemi tanulmányait 1665-től, a németországi Altdorfban végezte. Egyetemi tanulmányai befejeztével visszatér szülőföldjére, Szebenbe, ahol különböző funkciókat foglal el: 1682-től provinciális nótárius, 1684-től Szeben királybírója és a szász universitas ispánja, 1685-ben a fejedelem titkos tanácsosa, majd a Gubernium tanácsának tagja. A szász universitas ispánjaként I. Lipót ismeri el, aki nemességet adományoz neki. Polihistorként a következő művek szerzője: egy verskötet „Rosetum Franckianum”, címmel, majd a „Hecatombae Sententiarum Ovidianarum”, a „Breviculus originum nationum et praecipue Saxonum in Transylvania”, és a „Breviculus Pyrotechnicus memoriae artificium”⁴⁵⁸.

Mihail Halici: „Carmen genethliacon quo Genialem Generosi aque industrii adolescentis D. Valentini Franck Sui diem extollebat” című, V. Frank von Franckensteinnak dedikált ódája, patetikus, színekkel teli, expresszív, érzelmes módon ad hangot kollégája és barátja iránt érzett tiszteletének és szeretetének. Szász barátja portréját hiperbolikus jelzőkkel rajzolja meg: „cum veneris gentis gloriam digna tuae”(nagyszerű néped dicsősége vagy te); „te clarere diu noster Apollo fecit”(fényed, mint Apollóé, örökké ragyog); „Spes patriae patrumque decus, sua gloria genitis”⁴⁵⁹ (hazád reménysége, őseid és néped dicsősége) stb.

Az ókori, görög-római irodalom értékeinek felélesztésére összpontosító livreszk kultúra keretében, a barokk irodalom felnagyítja és átrajzolja az ókori mitológia panteonjából származó emblematikus témákat. Ovidius metamorfózisaihoz hasonlóan, az irodalmi és képzőművészeti alkotások „szöveggönyve” és hangulata újjáéleszti az ókori mitológia kelléktárából származó alakokat és jelképeket. A barokk irodalom stilisztikai szempontból „metamorfikus irodalom”, amelyben a jelképeket „pompás, bombasztikus”⁴⁶⁰, dagályos, fellengzős módon tárják elélnk. Európában a humanizmus visszanyúlása az ókori mitológiára, a 16. század irodalmában

456 Mss. Halici, *passim*.

457 Th. Beza, *op. cit.*, p. 157-158.

458 E. Szegedi, *i. m.*, p. 285-286; E. Hajek, *i. m.*, p. 23.

459 Mss. Halici, p. 41-42.

460 I. Istrate, *op. cit.*, p. 107.

és művészetében éli virágkorát⁴⁶¹. Ez a mitológiai álca (travesztia) Halici-nak a szász humanistához intézett ódájában is élénk tárul. V.F. Franckenstein születésnap-i dicsőítésének retorikájában, Bachus élettársai, Junó, Vénusz, Apolló keretezik a magasztalt szász enkomiasztikus portréját.

Az óda patetikus érzelmességét, Halici túlzó szeretetét, barátja személyiségének kiválósága indokolja, ezt a kiválóságot pedig jellegzetesen barokk metaforikus szerkezetekben⁴⁶² fogalmazza meg: „*O, mea gaudia Franke*” (Öröömre vagy te, Frank); „*Te salvere iube*” (sokak megmentője); „*lux gratissima mentis*” (lelkünk ragyogó szemefénye). Ez az utóbbi metafora megismétlődik a vers szövegében. A barokk már ismert metamorfózisainak keretében, Franckensteint Apollóval azonosítja (*noster Apollo*), majd a barokk emblematizmus és dekoratívizmus szellemében: „*Spes patriae*”. Ugyanennek az ősökre és dicsőséges múlttra hivatkozó embelatizmusnak a nevében, „az atyái dicsőségére van” (*Patrumque decus*), valamint népe büszkesége (*Sua gloria gentis*), valamint népe ősi dicsőségének megtestesülése is (*Antiquo generis stemmate conspique*). A pogány ókorra visszavezetett eredet és történelmi dicsőség, a „jó keresztény pásztor” képével egészül ki, aki érettünk Krisztus oldalán áll majd az egekben (*in coelo hic nobis o ac Christus erit*).

Halici retorikája kettős térben (payen et chretien) zajlik, amely annak az ún. barokk keresztelkedésnek (pogány-keresztény) eredménye, amely a 16- 18. századig megfigyelhető az értelmiségi diskurzusban⁴⁶³. Itt a „régiről a modernre” való elkerülhetetlen áttérésről van szó. Az antik dekorativitás, a régi nemessége, vagy a nemesség régisége és dicsősége (*inspe prisici honoris*) „Krisztus egével” szembeül és találkozik. A forma és a lélek, a történelem és a hit egymásmellettsége, a barokk jellegzetes feszültségének forrása. A „mítosztól a proféciára való átmenet”, ami egyenlő a pogányságról a krisztusi, mennybéli kereszténységre való áttéréssel, jóval megelőzte Danténak kezdetben (a pogány) Vergiliustól kísért, másvilágbéli utazását is. Ezt kíséretet később Beatrice veszi át (pogány-keresztény átmenet), végül őt, (a keresztény) Szent Bernard váltja fel. Szakaszosságában mindez megismétli a pogányságról a kereszténységre való átmenet útját; az emberiség szellemi és intellektuális építményei szempontjából pedig jelentőségteljes támoszlopokat képez: Vergiliusban megtestesült a ráció, Beatrice esetében a hit, és keresztény szeretet pedig Szt. Bernardban.⁴⁶⁴

A barokk kettősség paradigmájának eredménye V. F. Franckenstein patetikus magasztalásának szakaszossága, a profán és szent váltakozása, amelyet a szentimentális retorika ötvöz emblematikus történelmi biográfiává és keresztény eszményi jelképiséggé. A barokk vers, az ún. barokk redundancia szellemében, a profán

461 vö.: I. Seznec, *La survivance des dieux antiques: essai sur le rôle de la tradition mythologique dans l'humanisme et dans l'art de la Renaissance*, Paris, 1980.

462 Cf. J. Rousset, *op. cit.*, I, p. 22.

463 B. Pelegrin, *op. cit.*, p 444

464 E R. Curtius, *i. m.*, p. 232-233.

és szent, a laicizmus és vallás együttes létezését jeleníti meg⁴⁶⁵. Az óda szövege az ünnepezt személyiség sorszerű elrendeltetését közvetíti. V. F. Franckenstein rendre „fény”, „mentőangyal”, „ihletett bölcs” (ami szintén a barokkra jellemző ellentmondás, a képzelőerő és a ráció között), „jó pásztor”, „édes ígélet”, „jó atyánk”, „kezesség és remény”. A sorszerű személyiség tulajdonságainak túlzásokkal terhes felnagyítása, az elrendeltetésébe vetett remény, egy olyan világ képét vetíti elénk, amely újraértelmezi önmagát, újra meghatározza az ég és föld viszonyát, pontosabban ennek a viszonyoknak egyik intervallumát: a barokk kort.⁴⁶⁶

Petrus Bayer (17. század)

17. századi szász értelmiségi, aki – teológiai tanulmányai elvégzésével, 1685. szeptember 21-i felszentelése után, lelkészként szolgált a Szeben megyei Somogyon faluban⁴⁶⁷. Személyisége kevésbé ismert a szász értelmiségi körökben. Petrus Bayer halála után, Halici sírverset, epitáfiumot ír róla, utolsó hódolatként. A sírhely által ihletett, akrosztichon formájú vers, címként a halott nevét viseli, hiszen a szent szövegek szerint, a keresztényeket Isten a nevük után ismeri és nevükkel azonosítja: „Isten nevünkről ismer minket”. Petrus Bayer nevét az élet fonálát kimerő, majd elvágó párkák, a sors istennői közvetítésével, Jákob helyezi a vitéz férfiak közé (De viris transtulit). A halál elrettentő perspektíváját az is felnagyítja és még elriasztóbbá teszi, hogy Petrus Bayer életét hirtelen oltották ki az Erinnisek (ruptus immani), halálát pedig csak Pallasz, a bölcsesség istennője siratja (Pallas deploret).

A verselés szövegének felépítését itt is a barokk stílus jellegzetes *antinómiái* kísérik: a keresztény panteonhoz tartozó Jákob, valamint a pogány mitológia párkái, erinnisei és Pallasz között. Ugyanakkor, ellentét van a bosszúállást képviselő párkák és erinnisek, valamint a bölcsességet megtestesítő istennő között, az *élet és a halál* között, amelynek egyensúlya itt megbomlott, a halál, a könyörtelen sors javára. Ez az ellentét jelenik meg az élet szent virágzása („flos sacer, redivive”) és a föld (humor) hideg, kérges jellege között, az ásványi és növényi, a „vita” és „mors” között is.

A 16. század barokk retorikájában gyakran találkozunk a halál látványossága által ihletett szövegekkel⁴⁶⁸. A temető és a sírhely patetikusan idézi a halált, de ez az akrosztichon, melyet Petrus Bayer „sírhelye fölött” írt Halici, nem elrettentő módon és betegesen gyászos, hanem inkább elmereng az átélt, népi vallásosság⁴⁶⁹

465 B. Pelegrin, *i. m.*, p. 381-384.

466 *Ibidem*, p. 340-341; vö. még: *Le Littérature baroque en Europe*, Paris, PUF, 1988 (cap. II/1); R. Alewyn, K. Salzle, *L'Univers du baroque*, Paris, 1984; R. Mandrou, *Le Baroque européen: mentalité pathétique et révolution sociale*, In: „Annales”, XV, 5, 1968.

467 vö.: E. Wagner, *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*, I, Köln, Böhlau, 1998.

468 J. Rousset, *i. m.*, p. 16-17.

469 vö.: D. Radosav, *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică: sec. XVII-XX*, Cluj-Napoca, Dacia, 1997, p. 144.

„mors improvisa” fogalma kapcsán, a sors és a váratlan, villámcsapásként érkező halál témáján. A verssorok kezdőbetűit függőleges irányba összeolvasva, a „szeregett nevet” kiadó akrosztichon technika, a barokk és manierista művészet sajátja⁴⁷⁰. Meg kell jegyeznünk, hogy Halici *kettős akrosztichont* használ, minden sor elején és végén a betűk függőleges összeolvasása, Petrus Bayer nevét adja. Ez az eljárás a „tükör és a tükröző víz”⁴⁷¹ elméletére vezethető vissza. A családnév és személynév egymással szemben, tükörben való elhelyezése (*speculum nominis*) feszültséggel tölti a verset, amely már így is, *kettős epitáfiumként*, erősen személyes, szókimondó és kivetítő jellegű. A halálnak ellentmondó feltámadás, amit a „flos redive” jelképez, a vallásos mondandó kihangsúlyozása a vers üzenetében. A „szent virág” képe az újjászületés *metempsichotikus* motívumának használata, amelynek hátterében a keresztény parúziára való utalás rejtőzik.

Daniel Fronius (17. század)

Mihail Halici, barátjának, „a szebeni barátai által nagyra becsült és bőkezű, tiszteletreméltó polgár, becsületes kereskedő”⁴⁷², Daniel Froniusnak⁴⁷³, iskolai üdvözlétet, úgynevezett „iskolai ajándékot” dedikál. A verselés címe „Scholastica Apophoreta” és úgy tűnik, Martialisnak a szaturnáliák alkalmából írott, vendégekhez címzett epigrammáiból inspirálódott. A „iskolai köszöntések” Halici iskoláskori ajándékozásaihoz köthetők, vagy az ünnepelt iskolai életéhez, biográfiájához kapcsolnak, de egy új kezdetet vagy születésnapot is ünnepelhetnek.

A magasztalást mitológiai kép vezeti be: a Parnasszus lábánál egy nimfa, Echo fekszik, „Janus tempoma új isteneinek rendjével szemben”. Ezzel az új renddel szemben, a pihenő nimfa nyugodtságot sugalló, poétikus képe „*a visszhangot*” szimbolizálja. Halici verselése és Echo között közvetlen kapcsolat van, olyan értelemben, hogy minden verssor elején, visszhangként jelenik meg egy szó, amelynek hangzása szinte azonos az előzővel, de értelme teljesen más: „*clamor? Amor*” vagy „*ingenio? Genio*”. Ez a *paronomáziának* nevezett poétikai módszer a hangzás hasonlóságára alapozott stílusalakzat, akárcsak az alliteráció, vagy antanaklázis⁴⁷⁴ stb. Az előző szóból leválasztott szótagok visszhangos meghosszabbítása a dicséret, ünnepelt személy tulajdonságainak kiemelését, szinte már parancsoló, felszólító módban való hangsúlyozását szolgálja. Az óda, vagy az alkalmi üdvözlétek szótárának szokásos szavai – *Amor* Szeretet), *bona* (javak), *Genio* (őrangyal), *honor* (becsület), *vota* (ajándék) - mellett, megjelennek olyan igék is, amelyeknek fel-

470 H. Morier, *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, Paris, P.U.F, 1984, p. 42.

471 J. Rousset, *i. m.*, p. 11.

472 Mss. Halici, p. 37.

473 A 17. század erdélyi szász világában többen is viselik ezt a nevet: brassói és szebeni tanárok, lelkészek, patriciusok stb.. vö. : E. Wágner, *i. m.*.

474 vö. : P. Fontanier, *Figurile limbajului*, București, Univers, 1977, p. 315-319; H. Morier, *op. cit.*, p. 854; B. Pelegrin, *i. m.*, p. 219-221.

szólító módban való használata felerősíti a magasztalás, vagy alkalmi üdvözlés üzenetét: *valeat* (egészséges, erős légy), *adeat* (légy velem, mellettem), *set eat* (csatlakozz, kövess), *habeat* (birtokoljon) stb.

A magasztalt Daniel Fronius portréja, a lehető leghízelgőbb, dicsőítő módban megfogalmazott: csodálatraméltó tehetségekkel megáldott férfiú (*omne vir praestens ingenio*), akit kerüljön el a fájdalom, a gyász és szerencsétlenség (*dolor, luctus, querella*). Az így megrajzolt kép festői, a barokkra jellemző dekoratívizmus oly megnyilvánulása, amelyben a hedonikus jeleneteknek enkomiasztikus funkciója van: „mézédes víz csurogjon neked, akárcsak Jupiternek, Fronius” (*Melle tibi stillunt Fronio qui consulis apte*). Ugyanakkor, szemantikai szempontból, ezek a kifejezések akár a „kulináris metafora” poétikai-filozófiai eszményének megjelentései is lehetnek⁴⁷⁵.

Halici alkalmi üdvözlésének jellemző vonása, egyrészt a magasztalt személy presztízisének visszhang által, visszatérő hangzásokban való felnagyítása, a valóság metamorfózisok általi kiterjesztése: (Echo visszhangozza az enkomiasztikus hangzásokat); másrészt az az illúzió, hogy Daniel Fronius személyiségének - mint a becsület, szeretet és erkölcs megtestesítésének - felnagyítása a megvalósulással egyenlő. A metafora és illúziókeltés a barokk költészet színpadi eszköztárának része⁴⁷⁶. Az ókortól a középkorig terjedő időből, régi hagyományból és az allegorikus-szimbolikus művek alkotásának nagy múlttal rendelkező gyakorlatából ered. Eredményként az allegorikus konstrukciók - a kép, sugallat, illúzió, a szó művészetére, a retorikára, az ünnepélyes dekoratívizmusra és emblematizmusra alapozott eljárások - igazi metamorfikus irodalmat alkotnak⁴⁷⁷. Halici szebeni tanulmányai (1661-1664) alatti barátsága egy fontos szebeni polgárral és híres kereskedővel, amilyen Daniel Fronius volt, élénk tárja a román értelmiségi baráti körének méreteit, rávilágítva arra, hogy ez a kör nem szűkült le a diákokra, tanárookra, értelmiségiekre.

Joannes Keiserius (17. század)

Mihail Halici-nak ez a szász universitashoz tartozó barátja, egy szebeni patrícus. A hozzá intézett óda címe: „Filialis Strena in gratiam, inque decus Circumspecti nec non Prudentissimi viri D. Joannes Keiseri Centum Viri dignitissimi, honestissimi in Cibino Centum Viri ob PRE; Deque Familia Gartneriana optime merentis audientis”⁴⁷⁸ (Fiúi [Újévi] üdvözlés a nagyon szorgalmas és nagyon meggondolt férfiú, Ioannes Keiserius tiszteletére és dicsőségére, aki centumvirius a nagyon tiszteletreméltó és nagyon méltóságteljes szebeni centumviriusok között, és aki az érdemekkel teli Gartner család tiszteletreméltó tagja).

475 E. R. Curtius, *i. m.*, p. 162.

476 J. Rousset, *i. m.*, p. 16.

477 vö. : I. Istrate, *i. m.*, p. 108-111; vö. : G. Bazin, *Classique, baroque et rococo*, Paris, Larousse, 1965.

478 Mss. Halici, p. 38.

Ez az újévi üdvözet nagyon jó alkalom arra, hogy kiemelje a patricius Ioannes Keiserius jótulajdonságait: nehéz szava van (*vir gravis eloquio*) és meggondoltságában fontos (*consilioque gravis*). A barokk stílus historista jelképekkel teli írásmódjának alkalmazása során, a méltatott személyiség „az ősök méltó utódjaként” jelenik meg, ugyanakkor a jelen nagyon fontos, aktív alakjaként is, akinek tettei hozzájárulnak a város virágzásához (*et tuis officiis viviat flos*). Halic a „fiúi üdvözet” mellé, I. Keiser méltatásának bevezetőjeként, egy baráti üdvözetet (*votum communis*) csatolt, hármas akrosztichon formájában: a verssorok kezdetén, közepén és végén „Johannes Ceiserius” nevét adó betűsor olvasható.

Az óda maga, az *évszakok igazi verselése*, hiszen festői képekben tárja elénk a négy évszak váltakozását. Az Újév előtt, Jupiter segítségét kéri az elkövetkező évre, főleg az elesettek számára (*opressos renovit*). A „jólelkű, adakozásában bőkezű” (*Animo satque ubere largo*) istenséget arra kéri, hogy mentse meg a „fagytól a rügyeket”, majd az évszakok váltakozásának költői képekben gazdag leírása következik. Az egymást követő, sokrétű események leírása és egymásba torlódása, a barokk stilsztika mozgást, változást, metamorfózist, átalakulást sugalló eljárása, amelynek célja a világnak élő organizmusként való felmutatása⁴⁷⁹.

A tél beálltával arra kéri Jupitert, hogy a fagy ne pusztítsa el „a gabona és a fák rügyeiben rejlő magot” (*Ne perreat annorum frumento aut arbore semen*). Utána, ritmikus, élettől vibráló képekben írja le az egymásra következő évszakok lüktetését, a tavaszt, nyarat és őszt (a tél fagyott, megmerevedett és mozdulatlan). A *tavaszt* egy lényeges elem, a virágzás uralja, amely teljes mértékben kifejezi ennek az évszagnak a vitalitását és erejét (*nictet presentia flore*). Ezt az évszakot a Zephir minden irányból, állandóan jelenlévő fuvallata élénkíti, amely a kertek zöldellését, a fák ágainak növekedését segíti (*Solentur Zephyry cursantibus untique flabris/ Crescentes ferulas simul ac pomaria donec*). A zefir fuvallatának említése jellemző a barokk érzékenységre, de nagy hagyománya van a késő ókori lírában is, amely a „Musa Zephyry”-ben látja a természetes hangok zeneiségének okát⁴⁸⁰. A barokk kor költői számára, a szavakban nehezen megragadható és leírható szél „megfejtethetlen titok, a lét egyik forrása és fenntartója”⁴⁸¹. Leírásaikban a barokkot jellemző festői atmoszférát, „a légiességet, a körköröséget, a mozgást” tárják elénk, vagyis egy olyan világot, „amelyben minden szállong”⁴⁸².

A barokk táj, dinamizmusában és virágzásában, a hedonikus vonások között, a bőséget hozó termékenység képét is hordozza: „*Invitet Terras pringuitum, jupiter Imbri/ Sic que pressentes viride sarmonta per herbas*”. A természet virágzásának és bőségének leírása, a barokk stilsztika ünnepélyes dekoratívizmusának részeként, összeköti a természet gazdagságának képét az ünnepelt jó sorsával és istenektől áldott mivoltával.

479 J. Rousset, *i. m.*, p. 24.

480 E. R. Curtius, *i. m.*, p. 231.

481 R. Munteanu, *i. m.*, p. 352-353; vö. még: M. de Brives, *Enigme sur le vent*, apud J. Rousset, *i. m.*, p. 159.

482 J. Rousset, *i. m.*, p. 10.

A nyár Halici által festett képe (stampa), elsősorban a gabonaaratás (*et natura Ceres resecur in ordine falce*) által uralt. Az ősz, az emberek nagylelkű és bőkezű istenségek által segített munka-ciklusának a szüret által szimbolizált lezárása, a bor csurgása a kannákba, a gyümölcs a kosárban: „*Regius autumnus labris suis effluat humor/urarum bene currentur cellaria fructu*”. Az „évszakok, és a hozzájuk kapcsolódó munkák” leírása Mihail Halici verselésében, a természetben végzett munkák árkádiai motívumának tükrözése. A természet termékenysége (*natura mater generationis*) és az idillikus, pásztori táj összekapcsolása⁴⁸³, az ókor és középkor alapvető motívumainak a 17. századig ható megjelenítéseként nem más, mint az önmagában termékeny (*ubertas*) természet és az embert szolgáló, emberi munkával megművelt természet harmonikus viszonyának leírása. Végeredményben, az *ember által rendezett természet* képeről beszélnek, úgy, ahogyan az a német Martin Opitz, barokk költő 17. századi költeményéből is kiténik. A költemény címe „Zlatna”, Opitz akkor írta, amikor Erdélyben, Gyulafehérváron tanárkodott⁴⁸⁴. Ugyanez a költő, „A világ hiábavalóságairól” írott versében a *megművelt, rendezett természet* képét rajzolja meg⁴⁸⁵. A 18. században, az *idillikus, hedonikus, pásztori*, árkádiai természet, a barokk hatására metamorfózison esik át, lassan átalakul *esztétikus, főleg fiziokratikus*, megművelt tájjá. A megművelt természetet kapcsolják most össze a boldogság fogalmával. A fiziokrata elmélet által megkövetelt módon kihasznált talaj és altalaj, „a természet maga, (mező)gazdasági valósággá változott”⁴⁸⁶.

A Johannes Keiseriusnak dedikált akrosztichon mellett, még egy „Symphonia” című, kétsoros vers is van, amely szentenciát hordoz: „*Quam vos disjungunt flagrantia funera patres/Tam nos conjugunt flagrantia munera Fratres*” (Amilyen égő fájdalmat okoz atyáink halála/Olyan hőn kapcsol össze minket a testvériség melege). Ezekben a szentenciózus sorokban is fellelhető valami barokk feszültség, amennyiben a halál okozta szomorúság ellentétben áll a testvériség melegével, biztosságot sugalló voltával. Ehhez adható még a barokk feszült dualitása is: vergődés a fény és sötétség, a szomorúság és ujjongás között. Amit itt meg kell jegyeznünk, az az, hogy a vigasztaló, sebeket gyógyító barátság emlegetése bizonyítja Halici-nak a barátság kultúrája iránti elkötelezettségét. A halál okozta fájdalmak csillapításaként felfogott fraternitás és barátság ebben az esetben a legteljesebb jelentőséggel bír: a testvériséggé (*fratres*) felfogott barátság, értékeiben és jelentéseiben kiegyenlíti a szülői viszonyt (*patres*). A szülők-testvérek (*patres-fratres*) dualitás, ugyanazokat az értékeket és ugyanazt a szolidaritást feltételezi. Mindez a barokk érzelmi univerzumának része, amelyben az átélés és érzés, a ráció és érzelem összefonódik egy „erős erkölcsi szövedék értékeiben”⁴⁸⁷.

483 I. Huizinga, *i. m.*, p. 147.

484 vö. még: E. Dăianu, *Poetul silezian Martin Opiz și românii din Transilvania*, Alba Iulia, 1996.

485 R. Munteanu, *i. m.*, p. 346.

486 I. Ehrard, *i. m.*, p. 587: „réalité agricole” și „fortune terriene”, Fenelon természettrő szóló diskurzusában; vö. még: Fontenelle, *Discours sur la nature de l'éplogue*, Paris, 1688.

487 R. Munteanu, *i. m.*, p. 260; vöf. még: A. Vilari (ed.), *Omul baroc*, Iași, Polirom, 2001.

A stílusalakzatok felosztását figyelembe véve, ezek a verssorok a párhuzamos fokozás költői eszközeit használják, amennyiben az egymást követő, vagy egymást keresztező azonos mondatrészek elemei, egymáshoz képest érzelmi, értelmi többletet fejeznek ki, úgy, hogy az ellentétek és hasonlóságok szembeállnak egymással⁴⁸⁸. Halici verssorai elemenként keresztezik egymást, a szavak részeinek két-három betűje szóródik: *qu-am – tam; vos – nos; dis- jugunt – con- jugunt; fl – agrantia – fr-agrantia; vagy p-atres- fr-atres*. Ez a disztributív szójáték, vagy írásmód a barokk íráskultúrájának része: a barokk ezoterizmusa, titokzatos hieroglifái, kódolt, „siffírozott írásmódja” a „*modi occulte scribendi*” gyakorlata. Anagrammatikus, szubtilis játék, amelynek értelmében „A világ könyve titkos-írással íratott”. A titok, a szimbólumok, kriptikus kalligráfiák iránti vonzódást a színpadias megfejtések követik – a barokk kettős, paradoxális játékának megfelelően⁴⁸⁹.

A Halici *Symphonia*jához hasonló írások - a humanizmus és a barokk oktatási és értelmiségi modelljében elsőrangú fontosságot nyert - „élvezetes írás”, „*az írás élvezete*” képéhez kötődnek. Ennek az írásmódnak kontextusában található a kód és a kulcs, vagy a „labirintus és a kulcs”⁴⁹⁰ metaforája. Itt kell megemlítenünk, hogy a világ képének, a történelemnek és az embernek „fényszűrőkkel” való megközelítését jelentő „siffírozott írásmód”, már a korai középkorban megjelent és egészen a 18-19. századig fennmaradt a „könyv metamorfizmusa” zónájában⁴⁹¹.

Petrus Fabricius (17. század)

A szebeni káptalan dékánja, Petrus Fabricius, a város hitéletének jelentős személyisége. A hozzá intézet óda címe: „*Votiferra Turris*”, vagyis adomány, amit a bástya, torony (*turris*) számára küld: ez utóbbi Petrus Fabricius személyiségének nagysága, fontossága által ihletett metafora. A „*turris*” a dicsőített személy nagyságának hiperbolájaként és eltúlzásaként, az intellektuális elhivatottság-érzés magasztosságának oly toposza, amely a barokk irányzatot az ég és föld közé, a magasba helyezi. Ez a toposz a barokk irányzat egy másik kettősségére is felhívja a figyelmet, arra a dualításra, amely a lehetséges és a lehetetlen közötti intervallumot jellemzi, az *alázat* és az *emfázis* közötti távon, az „időbeliség koronája” és a „szellemiség tiarája”⁴⁹² között. A magasztalt lábaihoz helyezett ajándék a megalázkodást, a megajándékozott személyiségének torony-magassága pedig az emfázist képviseli.

488 P. Fontanier, *i. m.*, p. 386-387.

489 B. Pelegrin, *i. m.*, p. 216; vö. azokkal a munkákkal, amelyek a 17. századi siffírozott diskurzusról beszélnek: G. Seleno, *Cryptomenytices et Cryptographie*, 1624; A. M. Cospi, *Interpretazione delle cifre*, Firenze, 1639; C. Baldi, *La Lettre déchiffrée*, Paris, 1993 (az olasz kiadás 1622-ben jelent meg).

490 Ebből a szempontból relevánsnak tekinthetőek Comenius, *Janua linguarum Reserata* (A nyelvek kulcsa) (1631) și és acseh nyelvű”A világ labirintusa (1663) c. írása.

491 E. R. Curtius, *i. m.*, p. 402-403.

492 B. Pelegrin, *i. m.*, p. 190.

A Petrus Fabriciusnak dedikált óda és a dicsőítő akrosztichon is erre a dualításra épül, ami lehetővé teszi Halici számára, hogy kiemeljen és felnagyítson néhány példás emberi tulajdonságot. A magasztalt magas torony („*optima turris*”), erőslelkű („*munit ab estu*”), nyíltszívű („*cor hie cantat*”), a hit öre („*fida tenentur*”), győzedelmes („*turba trimphum*”). Isten szavának beteljesítője („*numen Olympi*”), aki a tömeget parancsoló módon vezérli („*Dextra Tyranni omni potenti*”). Ugyanakkor, megjelenik az ellentét a gyengék és erősek, a védekezők és támadók, a közeli barátok és az ellenségek, az élet és halál között: „*Irrerit hostis*” „*servat ab aestu*” „*orcus*” és az „*Orbis corniger Agnus*”(bárány), *confugientes* (menekültek) és a „*dissipat istos*” (megtelepedettek) között. Ez a szerkezet a barokk poétika és retorika egyik stílusalakzatára, a „fogalmi ellentét”⁴⁹³ használatára utal.

A Fabriciusához intézet verselés akrosztichon részében, a dicsőített személyiség érdemeinek stilizálása a formára is kiterjed: a sorok elején szereplő akrosztichon „*Fabricius Petrus*”, míg a sorok végének betűi egy szintagma: „*Rectus Amore Dei*”, Isten szeretetében megigazult. A név, valamint a személyiséget jellemző szintagma összevonja az egyént és az őt jellemző tulajdonságokat, a „nomen est omen” szentenciára utalva. A verselés epigramma-szerűsége, az „eszmei árnyaltság”⁴⁹⁴ mellett, biztosítja a stílus kidolgozottsága és a keresett líraiság által megkövetelt elegáns kifejezésmódot⁴⁹⁵.

A Szebeni Káptalan dékánjának, Petrus Froniusnak alakja a „*Votifera Turris*” és a hozzá csatolt akrosztichonban is a barokk kettősség egy másik, a lovagvilág és az embertípusok közötti összhangra, a reneszánsz korától használt ellentétpárra, a „*sapientia et fortitudo*”, a bölcsesség és erő közötti összefogásra is utal. Ezt a toposzt példásan ábrázolja a spanyok barokk a 15-17. században, amikor is a spanyolföldi monarchia teokratikus, eszményi katolikus monarchiaként láttatja önmagát, annál is inkább, mivel a korabeli Spanyolországban a művészet és a hadviselés együttesen virágzásnak indultak. Ez a történelmi-kulturális, irodalmi-szellemi modell egy egész sor olyan személyiségben öltött testet, akik életükben és alkotásaikban összekapcsolták a fegyvereket és az irodalmat „*armas y letras*”, vagy a kardot és a tollat „*la espada y la pluma*”, mint: Garcilao, Cervantes, Lope de Vega, Calderón⁴⁹⁶.

A kettősségnek, a szellemi és fizikai tulajdonságoknak, a hit következetes képviselése és az oltalmazó erőnek, a sokaság lelkipásztorának és védelmező hatalmának ez a konvergenciája megnyílvánul Mihail Halici verselésében is. A dicsőített Petrus Fronius „bástya”, „Sion hegyének erődje”, a hit védelmezője, de egyben jeles lelkipásztor („*pastor notissime Dei*”), uralkodó harcos („*bellanti regno*”), a megtévelyedettek útmutatója („*errantes spectare*”), Isten pajzsának hordozója

493 Mss. Halici, p. 39.

494 H. Morier, *i. m.*, p. 115.

495 E. R. Curtius, *i. m.*, p. 336; vö. még: A. Castro, *El Pensamiento de Cervantes*, Madrid, 1925.

496 E. R. Curtius, *. m.*, p. 338; vö. még: P. Thomas, *Le lyrisme et la préciosité cultistes en Espagne*, Halle, 1909.

(„*divi chlypeo*”). Végül, a gerincesség a hitben és viselkedésben, érdemessé teszi a „*Petrus Fronius Rectus Amore Dei*” jelmondatra.

Stiliztikai tudása, a prozódia, a barokk poétika és retorika mesterségbeli fogásainak ismerete Mihail Halici-ot – akkor is, ha nem különösebben tehetséges – a kor elismert írástudói közé sorolja. Alkalmi és nem túl inspirált költőként, a kor jellegzetes szellemi, irodalmi elfoglaltságának egyik művelője, de irodalmi munkásságánál sokkal jelentősebb az, hogy a barátság és a szolidaritás kultúrájának képviselője és terjesztője volt.

Joannes és Christian Haasz (17. század)

A Joannes és Christian Haasz, a kollégái (condiscipuli) nevében címzett dicsőítés Christian Haasz, a Szebeni Gimnázium rektora fiának születésnapjához is tartalmazza. Christian Haasz 1635-ben, Szebenben született, 1686-ban Berethalomban halt meg. A Szebeni Gimnázium diákja, majd tanulmányait 1653-tól a Wittenbergi Egyetemen folytatja. 1659-1661. között a Szebeni Gimnázium rektora, majd lelkészként folytatja 1661-től Fenyőfalván, majd 1664-ől Szászújfaluban és 1670-ől Nagydisznódon. 1682-ben megválasztják püspöknek, 1684-ben Szeben főpapjának, de annak következtében, hogy a püspöki székhely Szebenbe való költöztetését kérik, ajánlatukat visszautasítja⁴⁹⁷.

A neki ajánlott óda egy olyan anagrammával kezdődik, amely a „*variatio characteristica*” körébe utalható. Jellegzetessége az, hogy a Joannes név összetevő betűivel játszódva, olyan kulcsszavak köré építi az a születésnapjához jókívánságot, mint a *sanus* (egészséges), *nonae* (július 9., a születésnap), *insana* (egészségtelen), *nae* (tagadás, nem), *neo* (szöveg-fonás), *anno* (év), *sona* (hang, zaj). A verselés a párkák, a sors istennőinek tevékenységére utal: a sors szálainak fonására. Az ókori mitológiára való kötelező, metamorfikus utalások nevében azt kéri a sors istennőtől, hogy az ünnepeltnek erős, egészséges életfonalat szőjenek: „*sani neo*”⁴⁹⁸.

*Christian Haasz rektor fiának születésnapja, július 9. jó ok arra is, hogy szüleinek genealógiáját, eredetét magasztalja. Az ókori mitológia sors-témája újra felbukkan: arra kéri a párkákat, hogy fonatuk „méltó legyen erős test és szívhez”, egy példás életúthoz. A fokozás metalogizmusát, stílusalakzatát⁴⁹⁹ használva, a prozopográfia és az etopeé módszereit használva felsorolja Joannes Haasz példás tulajdonságait és erényeit: gyerekkorától szenvedélyes („*firmiter infans*”), arányos testalkatú, erős lelkű, jószívű („*stamina corporis atque animi gratificata*”), félelmet nem ismerő („*ne diffugias*”) és becsületes („*decorate Joannes*”). Az óda kezdősoraiban megjelenő boldog szülők képével összhangban, a verse-*

497 vö.: Fr. Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenburgen, I (1150-1699)*, Sibiu, 1921, p. 127; E. Wagner, *i. m.*, p. 194.

498 vö.: Fr. Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenburgen, I (1150-1699)*, Sibiu, 1921, p. 127; E. Wagner, *i. m.*, p. 194.

499 B. P. Fontanier, *i. m.*, p. 384-386.

lés végén a szülők, mint védelmező fény jelennek meg („*lux haec quo vis Tibi tuumque Parentibus*”), az ünneplők karával együtt („*Addimur atque ipsi natales concelebrates/testa tuae lucis*”)⁵⁰⁰.

A születésnapi üdvözet a barokk kor emberközpontúságára mutat, a „személyes értékek” fontosságát emeli ki. Ahogyan az az üdvözetben leírt és az ünneplők által hangoztatott erények felsorolásából kitűnik, Joannes Haasz személyisége egyediségében körvonalazódik, az őt jellemző erényekből és testi jellegzetességeiből megrajzolt. Mindez „az individualizmus erősödését jelzi”⁵⁰¹, de még a mitológiai metamorfózisok által jelzett vallásos életfelfogással összhangban: a Mindenható Isten akaratától vezérelve. A barokk kor, jellegzetes kulturális szövedékben fonja össze a „17-18. században mindenütt jelenlévő ókori pogányságot”, az „Olümposz isteneinek összhangját a kereszténység egyistenhitével”⁵⁰².

Andreas Henning (17. század)

Szebeni patricius, aki egy akrosztichonban⁵⁰³ írott, 14 soros óda címzettje. Keresztneve betűi a páratlan számú (1,3,5,7,9,11,13), a versből kiemelt sorok elején szerepelnek, családneve a páros (2,4,6,8,10,12) sorokban, a vers szövegében. Az óda újévi jókívánság, amelyben arra kéri a ragyogó istenséget („*Dius vitreus*”), hogy boldog időket („*tempora fausta*”) bocsásson Andreas Henningre és családjára. Halici ebben a versében ellentétbe állítja a jósort a „vizontagságot hozó szelekkel” („*ventis molis*”), amelyek a rossz sors („*invida fata*”) hordozói, valamint a ragyogó csillagzatot, ami az erény és béke útját jelzi („*pacis viam*”)⁵⁰⁴.

Ez a *ventus-sidera* kettősség olyan világot rajzol, amelyben megoszlik a világi és túlvilági feszültségét okozó, az emberi sorsot irányító jó és a rossz. Egyfelől a szél, másfelől a csillagok és a nap testesíti meg a sors kiszámíthatatlanságát (*fortuna labilis*) és az élet predesztináltságát. szelek kiszámíthatatlanságot hoznak, hiszen „A levegő urai és a vizek zsarnokai”, kiszámíthatatlanságot hoznak, hiszen képesek bármely pillanatban halált vagy születést okozni⁵⁰⁵.

A barokk verselésben gyakran felemlgetett csillagok az „égre nyitott világ” idézői, amelyben *nem az ég száll le a földre*, hanem a barokk kor embere *magasodik fel az égig*, vagy, ahogyan az „*excelsis gloria*” kifejezés is sugallja – büszkén néz fel az égre. A „barokk paradox” az asztrológiát is újraértékeli, benne látja „a természet törvényei, a megismerés és tapasztalat” ellentétét „a Sorssal és titokzatos csodáival”. A tudományos asztrológia (Tycho Brache, Kepler) megpróbálja összhangba hozni a vallásos diskurzus világegyetemet uraló isten-képét „Isten

500 Mss. Halici, p. 40.

501 P. Fontanier, *i. m.*, p. 384-386.

502 J. S. Amelang, *Burghezul*, In: A. Vilari, *i. m.*, p. 344.

503 Mss. Halici, p. 9.

504 Drelincourt, *Sur les vents* (1677), In: J. Rousset, *i. m.*, p. 159.

505 B. Pelegrin, *i. m.*, p. 444.

akarata tükrözésének fénylő, ámde titokzatos jeleivel”, „a fényes és rejtélyes csillagokkal”. A csillagok Isten akaratának alávetettek, „hiszen a csillagok vezérelték Betlehembe a hét mágust”. A csillagok erejét az egyház tükrözi, a csillagok állása és az emberi sors alakulása kizárólag Isten akaratát tükrözi, de egyben az Ő akarata az is, hogy a csillagképek megőrizték titkaikat⁵⁰⁶.

Minden Isten akarata szerint történik („*Gubernatori cuncta creata deo*”) tehát, ezért az óda szerzője a Mindenható Isten kegyelmébe ajánlja Andreas Henninget. Az individualizmus jegyében a szebeni centumviriusnak címzett jókívánság, kiemeli ennek személyes értékeit és kompetenciáit, amelyek megoszlanak élete, rangja és munkája között. A 17. századi városi polgár A. Henning, Szeben egyik főmértóságaként, vezetőjeként jelenik meg, a jókívánságok is ennek hangsúlyozására összpontosulnak. Hivatali funkcióiban Henning a „honette homme” tipológiáját testesíti meg: a keresztény erkölcsön, túl, ismeretei és mesterségbeli tudása, céltudatos és szorgalmas, kitartó munkássága maga a „boldog élet” receptje⁵⁰⁷.

Halici ezért azt kívánja Hennignek, hogy funkciója erősítse életében, minden tevékenységében és munkájában („*Roborat officium vitam, manunquem laborem*”). A szerencse, a becsület, a hivatali munka és tekintély a városi előkelőségek és hatalmasságok meghatározó vonásai, a városi polgár proszopográfiájának összetevői. Mindezek azonban a „homo oeconomicus” polgári meghatározottságai, la Bruyèr szigorú bírálatát kiváltó személyiségelek is. A barokk dekorativizmus és mesterkélttség szellemében a városiasság és a közmértóságok viselése együtt jár a gőg és osztentáció csábításával⁵⁰⁸. Ennek ellensúlyozása és gátja a mértéktartás és a tökéletes vallásosság, az „erényes egyéni alázat” („*Nevroza celebrans cum pietate Deum*”). Halici pontosan ezeket a vonásokat „igazolja” magasztalásában. Az értelmiségiek, patríciusok, közmértóságok és tisztviselők közötti barátság egy másfajta, szélesebb körű, városi szocializációs hálókat létrehozó típusára mutat.

Joannes Cekelius (17. század)

Az akrosztichonban írott, Joannes Cekeliushoz, a medgyesi káptalan dékánjához⁵⁰⁹ címzett óda a dékán őseinek invokációjával kezdődik, kiknek Johannes méltó utódja „*in seculum longi benedictus conditor aevi*”. Majd imádatra méltó, nagyszerű szülőként láttatja: „*Naturae probitate Parens generisque columen*”. Üdvözlésében Halici azt kéri, hogy az istenek szelíd áldásban részesítsék „*strenam clemens numen*”, égi fény ragyogja be útját: „*Excellens vitae lumen dominat ab axe*”, és egyetértés uralkodjon családjá körében: „*concordia dulcis Lares*”. A ba-

506 *Ibidem*, p. 292-296.

507 S. Amelang, In: *i. m.*, p. 339-340.

508 M. Magendie, *La politesse mondaine et l'honnête homme en France au XVIIe siècle*, vol. II, Paris, 1925, p. 753; vö. még: R. Pernoud, *Histoire de la bourgeoisie en France*, vol. II, Paris, Seuil, 1981, p. 38-41.

509 Fr. Teutsch, *Geschichte...*, p. 498.

rokk poétika alapelveinek megfelelően, az oltalmazóként láttatott Janus és Jupiter részt vesz Joannes Cekelius sorsának alakításában, de csak a fényességes Isten „*summe Luce Domini*” hatalma alatt. Meg kell jegyeznünk, hogy Halici itt hármas (a sorok elején, közepén és végén) akrosztichont használ, amely kiadja a magasztalt személyiség, Johannes Cekelius nevét. Cekeliusról még tudjuk, hogy 1682-ben, Christian Haasz püspök egy értesítésben tudomására hozza a káptalan dékánjának, hogy két, egyetemre küldendő diákja számára biztosít stipendiumot, akiket – amennyiben dolgozni is fognak – fizetni is kell⁵¹⁰.

A Cekeliushoz intézett ódát egy újévi, iskolai ajándékozást említő apológia követi: *Apologia Strenae scholasticae*. A barokk stílus antitéziseinek szellemében, az óda szerzője ellentétbe állítja az arany és elefántcsont által képviselt anyagi bőséget „*ebur aut aurum fulgit in arca*”, a szellemi élet által megkövetelt anyagi igénytelenséggel, a Múzsák csak költeményekkel behintett mezejével: „*Est tenui Musarum campus carmine cultus*”. A kalászként megjelenített, és a magasztalt személyiségnek hódoló áldozatként felmutatott („*unde Tibi primas mitto fidenter aristas*”) vers, a *növényitől a gondolatiba, a természetitől a lelkeségbe, az anyagi-ból a szellemibe* való átlényegülést, metamorfózist jelképezi. A kalász szimbóluma a munkával megszerzett, küzdelmesen learatott gazdagságot (búza) szembeállítja az ásványi jellegű (arany vagy elefántcsont) természeti bőséggel.

A Múzsák Mezején munkálkodó irodalmi tehetség poétikus „kalásza”, metaforaként, lényegében két egylényegűség közötti átmenetet közvetít – kalász és vers – amit a keresztény szellemiség, az imádság, szeretet, szívbeli áldozat („*sume amore precibus nostris, cor histic*”) követ, mint a barokk irányzat alapelvei által megkövetelt, újabb, jellegzetes ellentételezés. A stilisztikai sokrétűség, az érzések pátosza, a gondosan megválogatott, fennköltséget sugárzó szavak barokk irodalma ez, egy olyan világban, ahol a barátságot a kor által megkövetelt túlzó, merészen enkomiasztikus módon magasztalják.

Petrus Melas (?-1675)

Mihail Halici leghosszabb baráti ódáját Petrus Melasnak címezte. Melas Meschenderfban (Mese) született, 1661-től, attól az évtől, amelynek során Halici a városba érkezik, a Szebeni Evangélikus Gimnáziumban tanult. 1665-ben a németországi Altdorfban folytat egyetemi tanulmányokat, majd 1666-ban a Strasburgi egyetemen tanul tovább⁵¹¹. Erdélybe való visszatérte után a szebeni gimnázium tanára, majd szebeni lelkésznek választják meg⁵¹². Korán, már 1675-ben elhunyt, vagyonáról a felesége Anna, és lánya (ugyancsak Anna) közötti osztóperből⁵¹³ van tudomásunk.

510 *Ibidem*, p. 497.

511 L. Szögi, *i. m.*, p. 77.

512 Fr. Teutsch, *Geschichte...*, p. 498.

513 SJAN Sibiu, Fond Capitlul Evanghelic C. A. Sibiu, Dosar 2/1676.

A Petrus Melasnak dedikált óda címe: Genethliacum anniversario Festo Natalitionum Dni Petri Melas, literarum pietatis et Humanitatis in celeberrima Schola Cibiniensi studioso, Commilitoni mihi dilectissimo Dicatum⁵¹⁴ (Petrus Melas születésnapjára, aki nekem nagyon drága kollégám, kegyes diák a híres szebeni irodalmi és hittudományok iskolájában). Az óda Petrus Melas születésnapjának, június utolsó előtti napjának (ez Szt. Péter születésnapja is) alkalmával rendezett tömeges ünneplés említésével kezdődik: „*in turbae, festa synaxi*”. Az ünnepély személyiség isten oltalma („*dii coeptis!*”) a szárnyaló csillagoktól ékes, végtelen ég alatt áll („*proprium Natura decorem/retinebet diva et honorem/Secum reputabat amorem*”).

Ez az egész gigászi dinamizmustól áthatott kozmogónikus kép, amelyben a csillagoktól terhes ég szinte már elnyeli a földet, a Mindenható Isten bölcs, de megkérdőjelezhetetlen uralma alatt áll („*Magister, potenter et sapienter regit*”). Petrus Melas szerencsecsillaga is itt fénylik. A kozmogóniai elmélkedés után következik a földi, anyagi természet és a világi gondoktól elfoglalt emberi természet említése. Isten saját teremtményeként látja a festői természetet: „*floret Natura polumve/Spectes praegrande solomve/multi- et post- forme salumve/opera ista Deus tua vive!*” Az emberi sors forgandó: a kerék forog, egyszer fenn, egyszer lenn, a teremtő akaratának engedelmességgel. Ennek ellentétéként, az isten időtlen, végtelen, örökkévaló és változatlan, maga a kezdet és a vég: „*Ego sum, fui ero Deus unus/illem ultimus, illeque primus*”.

Az óda tematikus, alternatív szerkezete megköveteli a továbbiakban a világ törékenységének leírását, a teljes pusztulás spektrumának felvillantásával: a titokzatos, dühükben fékezhetetlen titokzatos szelek (a zefír és az ausztrál) elpusztítják a magatehetetlenségükben jajveszékélő népeket: „*vastabant climata mundi/fundurtur iam miserandi/populi nec vis fugiendi/furiis rapti populantur*”. Az elkerülhetetlen pusztulás képe a „halál specifikusan barokk színjátékának része”⁵¹⁵.

Említésre méltó a verselésnek a része, amelyben a halált az élet követi: a leírás a barokk palingenezis (megújulás, átalakulás, metamorfózis) törvényét követi; „*Nece iam tabuere peremti/Fratres, super arva coloni/Rari, planxere et amoeni/colles/viridiaria et horti*”. (A holttestek még fel sem bomolhattak, amikor testvéreink, a földművesek, még sírva bár, de megművelik földjeiket).

Mindezt Jézus Krisztus megváltó, Sionból isteni fényt hozó hatalma alatti, boldog világ hedonikus leírása követi „*Juga et ardua Christe Sionis/In tuto tramine ponis/Lumen, columen, regionis*”. Ebben a Krisztus által megváltott világban találja meg helyét a jó és igaz Petrus Melas is: „*Bone Petre Melas hommo, recte*”.

514 Mss. Halici, p. 39.

515 J. Rousset, *i. m.*, p. 105-150: „vérbefojtott elpusztult városok”; „Ti, akik vérszomjasok vagytok és vért isztok”, d'Aubigné „Malédiction”c. verséből (1630); vö.: I. Buffum, *Agrippa d'Aubigné's Les Tragiques: A Study on the Baroque Style in the Poetry*, Yale University Press, 1951. d'Aubigné sorai hasonlítanak Halici pusztulást leíró soraira: „Regna Urbes, sanguine aquantur/Proprii generis cumulantur”.

Halici, Petrus Melast tanárként és eljövendő lelkészként az alig kikelt, de a gazdag szüret ígéretét hordó palántákat gondozó kertészhez hasonlítja. A bőség kertjének képe itt az isteni „*Sacrosancti Numinis Horte*” földi megvalósulása. Az édenkertet idéző sorok mesterien ötvözik a *vizuális képeket* (áldott vetésekből szent csírák) az *illatok* valamint *hangok* idézésével (fahéj illata leng majd, isteni hangok kísérik). Vagy: látjátok a fényes virágok növekedését/ minő bódító illatok lengenek/ rózsák talán, vagy/ maga a balzsam illatoz? („*Visa est, cum pandere ventrem /Coepisset flore tumentem, /Suaves aurasque bibentem. /Qualem aprirabat odorem! /Rosarum? Balsama vel quem Efflant?*”).

A barokk irodalmi diskurzus, a barokk poétika másik jellegzetes ambivalenciája maga az ódában használt latin nyelv „*lingua Maronis... aut Ciceronis*”, de az a nyelv is, amely Petrus Melas életét a szépség és fényesség ajándékában részesíti, hiszen képes kifejezni Isten és Jézus korlátlan, felszabadító hatalmát. A születésnapot a Szent Év boltozata alatt ünneplik, a Szentlélek áldásával. A lényegében pogány latin nyelv és a jellegzetesen keresztény üzenet ellentmondása kimondottan a barokk irodalmi diskurzus jellegzetessége. Az óda végén Mihail Halici kihangsúlyozza: verselés a ragyogó Petrus Melas úr számára írott születésnap hexameter: „*Haec est Paraphrasis Genethliaca quam Dni. P. Melas florentissimi Cibiniani faustissimo Aniversario Natalitionum Festo geminari Cultoris... fragmenti, hexametri Carminis Mich. Halits Karansebesi*”.

Petrus Henning (1633-1686)

Mihail Halici kéziratában szereplő utolsó – eddig kiadatlan és most először román nyelvre fordított – óda valószínűleg Petrus Henning (1633-1686) szebeni gimnáziumi professzornak dedikált⁵¹⁶. A címzett kiléte egyelőre csak feltételezés, de az ódában szereplő család és keresztnév kezdőbetűk erre engednek következtetni. Petrus Hennig 1633-ban Szebenben született, 1650-ben a város gimnáziumának diákja. 1654-től magyar iskolában tanult. Néhány évvel később, 1657-ben már a königsbergi egyetem hallgatója, 1661-ben a szebeni gimnázium tanára – Mihail Halici ebben az évben költözik Szebenbe. Henninget 1663. március 6-án Szebenben lelkésszé szentelik, ebben a minőségben szolgál 1665-ben Újegyházán, majd 1678-ban Nagycsűrön, 1682-ben Szentersébeten, és 1685-ben Szelindeken⁵¹⁷.

Az óda patetikus felidézése Petrus Henning születésnapjának, amit verselőnk a révbéérkezéshez hasonlít. A révbeérés az utazás folyamán való célbaérés, a megmeneküléssel egyenértékű visszatérés szimbóluma, a távolság legyőzésének metaforája, valamint a *távolság*⁵¹⁸ és a *közelség* közötti feszültség barokk stílusú fel-

516 Mss. Halici, p. 43-45.

517 E. Wagner, *i. m.*, p. 243.

518 vö.: T. Pavel, *L'Art de l'éloignement. Essai sur l'imagination classique*, Paris, Gallimard, 1996.

idézése. A távolság témája gyakori a 16-17. században, az útleírások irodalmának megjelenésének korában. A távolság és közelség, feszültségkeltő pólusokként, a barokk korban a „poétika földrajzi terét”⁵¹⁹ alkotják. A kalandként, viszontagságok és veszélyek sorozataként értelmezett utazás és a visszatérés⁵²⁰, mint révbetérés, megmenekülés és újra-beilleszkedés, a barokk paradigma azon követelményének felel meg, amely a a végtelenség leírásaként, „világ mértékeként és a teremtés mérhetetlenségeként” tételezett *hiperbola* ellentétéként, a *litoszt és a mértéket* használja.

A tengeren hánykolódó, Istenhez a biztonságos révbé érésért rimánkodó hajós, vagy az ellenség és fegyverek által fenyegetett, hazája határait elérni vágyó kereskedő metaforikus kliséit használva, Halici a távolból közelbe, a viszontagságokból a barátság melegébe való visszatérésként értelmezi az ünnepelt születésnapját (*Tollit, laetitiae concelebratque diem*). A magasztalt barát emblematikus vonásai most a nagyfokú és tettekben bizonyított tudás (*sua res fit Vir doctissime sese!*); az előkelő ősök (*Quomque Parentis ergo nomine jure colo*); és a győzedelmes hit (*Pietas tuae Vir clarissime Vitrix*). Következésképpen a barokk kor értelmiségjének meghatározó vonása – a román doctus, Mihail Halici felfogásában – a tudás és a hit, vagyis a meghatározó jegy a bölcsesség és kegyesség, valahol a „tudás gögje” és a „bölcse mosolygó”⁵²¹ szerénység között.

A többi ódától eltérő módon, Halici eléggé személyes jegyeket visz a tanár P. Henning magasztalásába: valószínű, hogy Henninget és az óda szerzőjét tutoriális, vagy más közeli kapcsolat köti össze. Halici az ódában Henning sorstárs fiaként (*consortum fidam*), közeli, szinte testi kapcsolatban levőnek (*carnia vincla mihi*) írja le magát. Ugyanebben a szellemben, az ódát elfogódott, mostoha fiaként (*subiectissimus et Privignusque*) írja alá.

A barátság ebben a dicsőítő kontextusban szinte fiú-szülő szerű kapcsolatként értékelt. A barátságtól áthatott testvériség, az iskolai életkörülmények által teremtett környezetben már-már paternális kapcsolat lehet, főleg ebben a 17. századi erdélyi, interetnikai értelmiségi szolidaritásban.

519 B. Pelegrin, *i. m.*, p 111.

520 *Ibidem*, p. 142.

521 P. Rossi, *Omul de ştiinţă*, In: A. Vilari, *i. m.*, p. 299.

IV. FEJEZET

“AMICI LIBRORUM” A KÖNYVEK BARÁTAITÓL A BARÁTOK KÖNYVEIHEZ

4.1. AMICI LIBRORUM: KÖNYVTÁRAK, KÖNYVEK, OLVASMÁNYOK

Az erdélyi értelmiségiek Halici ódáiban felidézett, 17. századi etnikumközi barátsága - amelynek a szerző annyira elkötelezett - más perspektívából is elemezhető, mégpedig a könyvek, a könyvtárak címlistái, vagy a feltételezett *közös olvasmányok* alapján is vizsgálható. Halici és baráti köre könyvtárainak tartalmi struktúrája, könyvgyűjtői és olvasási opcióinak összehasonlító vizsgálata kiemeli a román értelmiségi kimagasló, vezető helyét könyvtára nagysága, a birtokolt könyvek száma, tematikája és a lehetséges olvasmányok változatossága tekintetében.

Halici szellemi profilja, filozófiai, teológiai, politikai meggyőződése könnyen kirajzolható magánkönyvtára címlistája alapján, amely egy 17. századi, bánági és erdélyi értelmiségi széles érdeklődési körét körvonalazzák, felrajzolva egyben annak a kulturális programnak struktúráját és dinamikáját, amely jellemző Európa eme tájaira. Ugyanakkor, ezek a könyvek és olvasmányok azok, amelyek összekapcsolják ezt a zónát Európa elismert, központi egyetemi, akadémiai intézeteivel. Halici életét végigkísérő olvasmányai egy 17. századi, kiváló, kimagaslóan művelt, saját etnikai hovatartozásának tudatában levő humanista képét tárják elénk.

Könyvtára 1674-ben összeállított listája rávilágít arra is, hogy mit birtokolhatott és szerezhetett meg egy fiatal román értelmiségi 31 éves koráig. Szebenben, nyugateurópai utazása előtt, sajátkezűleg összeállított testamentuma tanúsága szerint, egy 540 példányt magába foglaló könyvtár címlistájáról beszélünk⁵²². A 17. század elit értelmiség képviselője, Mihail Halici könyveinek nagy száma és tematikai választékossága, európai színvonalú kritikai szellemre utal, könyvtára pedig “híven tükrözi annak a román humanista kultúrának tudományos irányultságát és világnézetét, amelynek fejlődése Erdély délnyugati zónájában kezdődött”⁵²³.

522 L. Musnai, I. Dani, K. Engel, *i. m.*, p. 93.

523 L. Musnai, *Új adatok Halici Mihály életéhez és hagyatékához*, In: „Nyelv és Irodalomtudományi közlémények”, IV, nr. 1-2/1960, p. 66.

Halici könyvtára kiemelt helyet foglal el a 17. századi erdélyi és bánági értelmiségi és társadalmi elit magán-könyvtárainak sorában. Apafi Mihály fejedelem könyvtára 187 kötetet számlált, Bornemissza Anna fejedelemasszony, Apafi feleségének könyvtára 104-et; Geleji Katona István 160 címet birtokolt; Pápai Páriz Ferencnek 141 könyve volt⁵²⁴. A százas értelmiségi és egyházi körök által birtokolt könyvtárak közül, említésreméltó a Petrus Melasé (amely egy 1676-os jegyzék szerint 33 címet tartalmazott); valamint Johan Schnitlernek lelkésznek, a szebeni káptalan dékánjának (1681); Anna Haasnak, Joannes Haas lelkész (1695) feleségének és az 1707-ben Szebenben lelkészkedett Issac Zabaniusnak a könyvtára⁵²⁵. Megjegyezzük, hogy az említett Petrus Melas, Mihail Halici baráti köréhez tartozott, Halici születésnapi verset ír hozzá: “genethliacum aniversario festo natalitia domini Petri Meles... comilitoni nihi dielctissimo”⁵²⁶. Ugyancsak ennek a baráti körnek tagja Johan Haas is, neki fia születésnapja alkalmából ír alkalmi üdvözlő verset Halici: “Natale Onomastichon decori bonae spei atque indolis pueri D. Ioannis Haas...”⁵²⁷.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a 17. századi értelmiségiek magán-könyvtárai közül, a Mihail Halici által birtokolt az egyik legnagyobb és legfontosabb. A leltározott könyvek tematikájának struktúrájára összpontosító, a kor filozófiai és politikai kontextusát, az akkori értelmiségieket lelkesítő eszméket figyelembevévő elemzés nyomán, pontosan körülírhatóak a 17. század humanista személyiségeire jellemző vonások. Halici könyveinek tematikája a tudás széles skáláját fogja át: filológia, irodalom és retorika, filozófia és teológia (ezek képezik a könyvtár legnagyobb részét), orvostudomány, fizika, jótudomány, történelem stb. A humanizmus elkötelezettsége a “kor kritikai lelkiismereteként felfogott” filológia és lingvisztika iránt, tetten érhető a vonatkozó könyvcímek nagy számában is. Ugyanigy, Halici érdeklődése a keresztény tanítások elsődleges forrásai iránt, a bibliai kor héber nyelvtanával és irodalmi alkotásaival foglalkozó könyvekben, valamint a görög prozódiaival és nyelvtannal foglalkozó címek választékában tükröződik.

Kiemelt helyet foglalnak el – ahogyan már említettük - főleg az enyedi I. Alstedius professzor írásait tartalmazó *teológiai* (a “Theologia naturalia”-tól a “Theologia prophetica”-ig) *könyvek* is, melyek alapvető jelentőségűek a kollégium diákjainak vallási nevelése szempontjából. Alstedius művei 1630-tól válnak ismertté, amikor a Gyulafehérvári Református Kollégium rektorává nevezik ki. Könyveiben az “ortodox” kálvinista irányzattól eltérő módon, a szabad és “racionális” teológiai tanulmányok mellett érvel. Tematikája szerint, ugyanebbe a körbe tartozik Halici könyvtárából a leydeni professzor, Cocceius (Ian Koch) könyve

524 M. Ursuțiu, *Biblioteci particulare și bibliotecari în Transilvania în secolul XVII*, In: „Biblioteca și cercetarea”, VIII, Cluj-Napoca, 1984, p. 244-250

525 M. Mărginean, *Structură socială și cultură scrisă la Sibiu, de la 1650 la 1780*, történelemtudományi mesteri disszertáció, Cluj-Napoca, 2003, p. 20-27.

526 Mss. Halici, p. 43-45.

527 *Ibidem*, p. 40-41.

is, a “Summa Theologiae”. A könyv a vallás és az értelem kibékítése érdekében íródott, hangsúlyozva azt is, hogy az ember és az Isten közötti viszonyt nem a predestináció határozza meg, hanem “szövetség” jellege van, amelyben “az ember nem eszköz, hanem öntudattal rendelkező lény”⁵²⁸. Cocceius egyik művében, amely Halici könyvtárában a “Cocceius De Foedere dei” cím alatt szerepel, az ember és Isten közötti szövetség a “föderatív” teológia alapelveiben jelenik meg.

Amesius teológiai munkái, amelyek szintén a vallási szövegek szabad, dogmatizmustól mentes magyarázata mellett érvelnek, az “Amesii Medulla Theologicae Casus Conscientiae simul” címen szerepelnek. Ahogyan Dézsi Márton, haladó, karteziánus-arisztotelészi” nézeteiről ismert enyedi professzornak⁵²⁹ a “Moreh Nebochim”⁵³⁰ egyik kéziratos példányára (Maimonides: A tévelygők útmutatója) tett feljegyzéséből kiderül, Halici a “Medulla Theologicae” alapján, 1672-ben, Enyeden egy vitát vezetett. A román humanista, Amesius művein keresztül lép kapcsolatba az angol puritanizmussal, amely a püspöki rendszer kiiktatását és a lelkészválasztást javasolja. A filozófiától áthatott angol teológia, Thomas Morus könyvein keresztül is hatást gyakorolt Halici-ra. Ezek közül megemlíjtük az “Utopia Morii” címűt, amelyben a Morus a vallási kérdéseket deista és néha panteista szellemben kezeli, ami szintén a teológia “racionalista” vonulatának⁵³¹ megjelenítése.

A *filozófiai temetika*, Halici könyvtárában elsősorban Alstedius könyvei által képviselt, melyeket Descartes, Bisterfeld és Regius művei egészítenek ki. Alstedius munkái: a “Philosophia restituta”, “Systema Logicae”, “Panacea Philosophica” s az “Alstedii Physica Harmonica” a román humanistát a Philip Melancthon által képviselt református teológia, valamint a René Descartes és Petrus Ramus “racionalista lényegű” filozófiája felé irányítják, melyeknek célja, hogy megbékítsék a teológiát a rációval. Alstedius, mint az arisztotelianizmus és a karteziánizmus közötti szinkrázia képviselőjét, (“inter syncretistas Aristotelico- Rameos”)⁵³², maga Leibniz is idézi munkáiban.

A gyulafehérvári professzor, I.H. Bisterfeld filozófiai felfogását Halici könyvtárában a következő munkák képviselték: “Metaphysica Bisterfeldi” és az “Explicatio Bisterfeldi”. Bisterfeld az alstediusi felfogást képviseli és tovább bővíti, egyfajta “ramusi eklekticizmus” irányába. Az alstedianus filozófia szellemében, annak a meggyőződésének ad hangot, hogy az ember “mikrokozmosz”. Ennek a felfogásnak az értelmében, az ontológiának és az ismeretelméletnek is az embert kell vizsgálódásai középpontjába állítania. Az emberi mikrokozmosznak a szellemi és anyagi világ többi dolgaival való egyetemes harmóniája (“panharmonia

528 I. Hajós, *Ipoteze despre poziția ideologică a lui Mihail Halici-ful*, In: „Studia Universitatis «Babeș-Bolyai». Series Philosophia”, 1974, p. 114.

529 L. Musnai, I. Dani, K. Engel, *i. m.*, p. 88

530 I. Hajós, *Ipoteze...*, p. 114.

531 *Ibidem*, p. 120.

532 I. Hajós, *Ideii precarteziene despre suflet la cărturarii transilvăneni*, In: „Revista de filosofie”, XIII, nr. 1/1966, p. 81.

catolica”) elemzésével foglalkozó Bisterfeldet, a “leibnizi idealista összhangelmélet” előfutáraként nevezhetjük meg⁵³³.

Descartes művei két kötetének “Cartesii Opera 2-bus voluminibus” jelenléte a könyvtár címeinek listáján, Halici-nak a racionalista filozófiai felfogáshoz való vonzódását igazolja. A descartesi filozófia, Halici könyvtárában Regiusnak, Descartes tanítványának két munkája által is képviselt: “Regii Physica et Medicina” és “Physica Regii”. Ezekben a művekben a karteziánizmus materialista tendenciáit erősítve, Regius azt hirdeti, hogy “a dolgok minden teremtett tudattól függetlenek”⁵³⁴.

Comenius “Pansophiae prodromus” “Vestibulum Comenii” “Comenii Erudito Scholastica” címmel jegyzett művei is a filozófiai tematika körébe sorolhatóak, de ide tartozik Erasmus “De instruendis pueris” című írása is. Szemmel látható Halici vonzódása a “pedagógiai optimizmus”, “a nevelés erejébe vetett hit” felé⁵³⁵. Ez főleg az angol puritanizmus presbitériánus változatának valamennyi társadalmi réteg nevelésére irányuló nyitottsága Halici gondolkodására való hatását bizonyítja.

Egészében véve, Halici teológiai és filozófiai olvasmányai és meggyőződése, eltávolodik attól a kor hivatalos nyelvezetében megengedett, akadémiai és egyházi körökben elfogadott kálvinista diskurzustól, amellyel szoros kapcsolatba – és egyben konfliktusba került. Azt mondhatjuk, hogy a hivatalosan elfogadottól gyökeresen eltérő filozófiai és teológiai nézetei, a racionalista “de libertate philosophandi”, ami jellemezte, lázadóvá, tekintélyrombolóvá tették Halici-ot, ez pedig szinte bizonyosan megtorlást vont maga után. Halici a humanista tipológia “genus irritable” embertípusát képviselte. Ez a típus szinte “mindig kész volt vitatkozni, még ha csupán a hírnév miatt is” (antagonistam quaerubt cujus aemulatione famam augeat). A humanizmus mint irányzat lelkesen polemikus, néha teljesen gátlástalan, olyan nyelvi agresszivitást képviselve, ami példátlan az előző korokban. Vitáikban a legtöbben csak elfogódottak és lármások, de néhányan közülük mély elkötelezettséget mutatnak a haladás iránt⁵³⁶.

Úgy tűnik, az ifj. Mihail Halici heves vitákba bocsájtkozott Nagyenyeden, ezért, amikor az enyedi akadémiai intézményt áthatotta a türelmetlenség catullusi szelleme, mennie kellett. Eltanácsolták: “Michael Halycz 14 Catilina Colegii Pestis exturbatur”⁵³⁷. Valószínű, hogy vitáiban a társainál radikálisabbnak mutatkozott: “Ha Halici-ot filozófiai viták miatt távolították el, akkor feltételezhetjük, hogy meghaladta a tanárai által képviselt idealista racionalizmus határait” teológiai összecsapásaiban pedig “eltúlozta az emberi méltóság szerepét az istennel való szövetség” kereteiben, de feltételezhetünk érvelésében “némi román nacionalista élt” is⁵³⁸.

533 *Ibidem*, p. 84.

534 I. Hajós, *Poziția ideologică...*, p. 116.

535 *Ibidem*, p. 119.

536 V. Florescu, *i. m.*, p. 147.

537 Nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár Kézirattára: „Nomina studiosorum... anno Domini 1662”, fila 203.

538 I. Hajós, *Poziția ideologică...*, p. 114.

A szellemi tulajdonként kezelt könyvtár elemzése megvilágítja előttünk a román humanista olvasás útján szerzett meggyőződéseit és ezek hatását magatartására. A *könyvtár filológiai*, poétikai, retorikai tematikája igazolja azt, hogy a humanizmus szelleméhez híven, fontos szerepet tulajdonított az ókori, görög-római irodalom, elsősorban a latin szerzők iránt. Ilyen értelemben, legfontosabb szerepe Cicerónak van (*Officium Ciceronis, Epistolae familiares Ciceronis, Ciceronis Opera Omnia*), de szerepel Vergilius (*Bucolica Virgilia, virgilius cum notiis Pharnabi*); Seneca (*Senecae Tragoediae cum comentariis, Senecae Ludus de morte Claudii Caesaris, Senecae Philosophii Opera Omnia*) is. A görög szerzők közül szerepel a könyvtárban Homerosz (*Homerii Opera Omnia*); Hesziadosz (*Hesiodii Opera Omnia*); Iszokratesz (*Isocrates Opera Omnia*). Halici irodalmi kísérletei, verselése forrásai a grammatikai és prozódiai munkák, szótárak, amelyek könyvjegyzékében nagy számban vannak jelen. A héber könyvek iránti érdeklődése bizonyítja, hogy esetében a humanistáknak az erudíció megszerzése iránti hajlamossága is bizonyítékot nyer.

Történelmi tárgyú könyvei sokoldalú érdeklődését tanúsítják. Könyvtárában elsősorban a római és általában az ókori történelem auktoraik vannak jelen: Xenophon (*Xenophonii Graece et Latine*); Sallustius (*Sallustius Item: Sermones fideles*); Flavius Josephus (*Josephii Historici Opera Omnia*); Sextus Ruffius (*Sexti Rufii Historia Romana*); Iulius Caesar (*Iulius Caesar item: Allia Opuscula Historica*); Plutarchos (*Plutarchii Opera Omnia*), és mások.

Érdeklődésének másik iránya a szülőföldjével határos földrajzi területek felé irányul: Bonfinius (*Bonfinius cum variis Appendicibus et divertis*); Istvánfi (*Istvanfius in folio*); Thuróczy (*Turoczius cum Rogeris simul*); Iacobus Sobietski (*Iacobi Sobietski Bellum chotinense*). Bonfinius humanista jellegű historiográfiájából szerezhette népének történetére és latin eredetére vonatkozó információit.

Történelmi érdeklődése harmadik iránya az ottomán-török történelem, egy olyan nép történelme, mellyel drámai módon szembesült, hiszen a török megszállás miatt menekült el szülőföldjéről. Ebbe a kontextusba illeszkednek a következő címek: Laonicus Chalcocondilas (*De Rebus Turcicis*), “*Varii autori de rebus turcicis*”, “*Varii Achmedii Turcica Theologia*”.

Halici könyvtári leltárjának címlistájában szereplő könyvek egy részét ma is megtalálhatjuk egyes könyvtárak gyűjteményeiben. A könyvekben szereplő exlibrisek és bejegyzések alapján, már az 1972-1973-as évek folyamán megkezdtek ezeknek azonosítását, majd ez a munka 1990-ben folytatódott⁵³⁹.

Egyrészt, Mihail Halici és a magyar, valamint szász értelmiségiek közötti, 17. századi erdélyi kapcsolatokat és barátságot a magánkönyvtárak könyvei elemzésé-

539 Államvizsga-dolgozatom keretében (*Aspecte ale umanismului secolului XVII în Banat*, 1973) kezdtem el a könyvek tulajdonképpeni “tárgyi” felárását, a munka eredményeit tanulmányban közöltem: “*Carte și lectură în cadrul umanismului din Banat și sudul Transilvaniei (secolul XVII)*”, In: „Stat. Societate. Națiune”, Cluj-Napoca, Dacia, 1982, p. 201-213. A kutatásokat M. Ursuțiu folytatta és közölte: “*Din nou despre biblioteca Halici (1674)*”, In: „Biblioteca și cercetarea”, XII, Cluj-Napoca, 1988.

vel is illusztrálhatjuk, másrészt viszont elemezhetjük – ugyancsak e cél érdekében – a közöttük és a bánági Halici közötti könyvkölcsönzéseket is.

Amit itt ki kell emelnünk, az Halici végakarata, melynek értelmében értékes könyvtárát – számottevő pénzösszeg kíséretében, amely 1400 és 1700 forintnyi vagyona rugott - a Szászvárosi Kollégiumra hagyta. Ha a szebeni lelkész, Petrus Melas 33 kötetnyi könyvtárának értéke 33 forint volt⁵⁴⁰, akkor Halici könyvtára - amely a 17. század egyik legnagyobbja - 1000 forintnyi összeget érhetett. Halic testamentuma a maga egészében azt tanúsítja, hogy a román humanista nagyon jó anyagi körülmények között élt, intellektuális statusza mellett, ez igazolja társadalmi elitizmusát, arisztokratizmusát is. Személye bizonyítéka annak, hogy a román társadalom – elítje által – a többi erdélyi etnikum szintjére emelkedett.

“Hires vallási és irodalmi iskolai” kollegájának, a Szebeni Evangélikus Kollégiumban Mihail Halici “comiliton”-jának, **Petrus Melas**nak könyvtára sok olyan filozófiai, teológiai és filológiai munkát tartalmaz, amit Halici könyvtárában is megtalálhatunk. Melas könyvtárának összetételét abból az osztóperből ismerjük, amely felesége Anna és lánya (ugyancsak Anna) között zajlott 1676. július 16-án: „divisio Substantiae Relictae Reverendi et Praestantissimi Domini Petri Melas Ministrii Vesperini Cibinii. Vituam inter Annam Matrem et haeredem unum Filiam Annam”⁵⁴¹. A vonatkozó iratokból még kiderül, hogy életének utolsó éveiben, pontosabban 1674-től, P. Melas “minister vesperini” Szebenben.

Petrus Melas könyvtárában néhány filozófiai mű szerepel: Manuale philosophiae, Vademecum Schertzini” ami tulajdonképpen a Halici könyvtárban található “Vademecum Schertzeri” megfelelője. Johann Leonard Schetzerus (1628-1683) lipcsei egyetemi tanár. A Petrus Melas és Mihail Halici könyvtárban található teológiai művek a két értelmiségi közötti különbségeket is kiemelik: Halici a coccejánizmushoz és a puritánizmushoz áll közelebb, Melas a református lutheranizmus ortodox ágához kötődik, ahogyan az Meisner “Philosophia sobria” (Giessen, 1611-1623) című művének tulajdonlásából és - természetesen – szorgos olvasásából kiderül. A könyv, tulajdonképpen vita a luterán teológia, valamint a katolikus és református teológia között⁵⁴².

Mindkét könyvtárban szerepel két, Theodor Beza teológiai érdeklődését bizonyító mű: a “Novum Testamentum” és a “Biblia Sacra”. Beza a “kálvinista ortodoxia” heves védelmezőjeként ismert, de kompetens biblia-szakértő is, aki görög és latin nyelvismerete birtokában, filológiai-kritikai szempontból értelmezi az Újtestamentum szövegeit.

A filológiai művek sorából, mindkét könyvtárban szerepel Neandrus “Gramaticii” című, 1561-ben megjelent könyve, amit Philipp Melanchtonnal együtt írt. Ugyanez a M. Neandrus egy ismert földrajzi munka, az 1583-ban megjelent “Orbis terrae partiae succinta explication” szerzője is. Mindkét könyvtárban

540 M. Mărginean, *i. m.*, p. 27

541 SJAN Sibiu, Fond Arhive Capitlul Sibiu, vol. 85, p. 3.

542 vö.: M. Mărginean, *i. m.*, p. 26.

megvan Comenius filológiai műve, az 1650-ben megjelent “Lexicon Januale”. Az egyetemi latin nyelvoktatást segítő mű etimológiai jellegű, a latin szavak eredetét magyarázza.

Nagyon szuggesztív a Halici és **Petrus Simonis Karansebesi** könyvtárának összehasonlítása is. Meg kell jegyeznünk, hogy P. Simonis könyvtáráról Johannes Lutsch vagyonának osztóperéből van tudomásunk. Ebben megjegyzik, hogy létezik egy “Specificatio Michaelis Halicz Karansebesi”, vagyis egy irat, amely a könyvtár megvásárlását tanúsítja. Az osztóper dátuma, amelyben ez a megjegyzés szerepel: 1702. július 22.⁵⁴³ A szebeni szenátor Johann Lutsch vagyonának osztóperében tanúként Martin Turth szenátor és a szeben centumviriók szónoka, Sebastian Hann szerepel. Valószínű, hogy a “specificatio” egy olyan pontosítást tartalmaz, amely Lutsch szenátor vagyona egy részének Halici által, még az 1702. év előtti való megvásárlására vonatkozik. Ugyancsak 1702-ből, de július 17. napjáról származik Dorothea, született Drechsler osztóperében egy megjegyzés: “inventation des Petri Simoni Sebesi”, ami nem más, mint Petrus Simon könyvtárának leltára⁵⁴⁴. Ahogy már megjegyeztük, Halici vásárlásának időpontja 1702. előtti, hiszen 1702-ben már Angliában tartozkodott. Az 1674-ben írott testamentuma szerint, Halici javainak egy részét letétbe helyezte Johannes Lutschnál – onnan osztja szét az örökösöknek⁵⁴⁵. A végakarát szerint, a könyvtár – két nagy ládában – Johannes Lutsch házában volt elraktározva. Nagyon valószínű, hogy a “specificatio” Halicinak azt a szándékát tartalmazza, hogy válasszák le Lutsch vagyonából azt, ami az ő, vagyis M. Halici tulajdona. A Halici által hagyományozott könyvek listájának címe: Regestrum Librorum Michaelis Halicii de Cáránsebes, Cibinii in aedibus generosi domini Johannis Luts repositorum, duabus grandoribus arcis. Anno 1674, die 31 Octobris⁵⁴⁶. Halici testamentumát – a bánági értelmiségi halála után, 1712 július 4-én, a szászvársári lelkész, Mihail Vásárhelyi és Petru Simon kérésére bontották fel⁵⁴⁷. Az is lehet, hogy P. Simon, Halici rokonságához tartozott, mivel a végakaróban említés tétetik bizonyos I. Simonról, Peika Caterina asszony – akiről tudjuk, hogy a román értelmiségi rokona – férjéről. A Simon román nemesi család, melynek tagjai Karánsebes kerületében egész sor különböző közméltóságot és funkciót töltöttek be: Ion Simon cel Mic karánsebes esküdtbírája; Simon Ioan Karánsebes várnagyja, Simon Martin biro; Simon Ștefan-Senior pedig Karánsebes főbírája⁵⁴⁸.

P. Simon leltárja szerint a könyvtár 304 kötetet számlált, míg Halici könyvtárában 540 kötet szerepelt. Mindent megvilágít, ha tudjuk, hogy a legtöbb, P. Simon Karansebesi által leltározott cím, Halici könyvtárának címlistáján is szerepel – ami megmagyarázza az 1702. július 28-ai, Halici vásárlására vonatkozó, osztó-

543 SJAN Sibiu, Fond Magistratul creștin, Acte de partaj, 23 iulie-22 oct. 1702.

544 *Erdélyi Könyvesházak*, IV, p. 254.

545 D. Radosav, *Cultură și umanism...*, p. 249-254.

546 *Ibidem*, p. 255.

547 *Ibidem*, p. 254.

548 vö.: C. Feneșan, *Documente...*, *passim*.

peri “specificatiot” is. P. Simon filozófiai, teológiai, filológiai, történelemtudományi olvasmányainak listája ezzel egyezik, az ízlések egyezése megmagyarázza – a formalitások szempontjából - a könyvtár szándékos, vagy tévedésből eredő elsajátítását P. Simon és I. Lutsch részéről. Megjegyezzük még, hogy Halici leltárjában és az 1674-ben összeállított címlistában is megemlíti, hogy egyes könyveket P. Simontól kölcsönzött. Ezek: Comenius “Orbis visibilis” című munkája, amely a következő megjegyzést tartalmazza “Domini Simoni”, valamint Johannus Rhenius “Donatus latino-germanicus seu ratio declinandi et conjugandi” (Lipsiae, 1611), amely ugyanezt a megjegyzést hordozza. Rhenius a Lipcsei Egyetem végzőse, ugyanitt filozófiaprofesszor 1614-ben, majd a stargarti és a Groningeni Kollégium rektora⁵⁴⁹, a 17. századi Németország egyik leghíresebb latinosa és pedagógusa. Halici P. Simontól kölcsönzött másik könyve az “Orationis Boecleri” (Domini Simonii). Hans Boeckler (1611-1672) német polihisztor, könyve Strassburgban, 1636-ban jelenik meg: “Orationes due I De C. Taciti Historia, II De Tiberius Cesaris Principatu” címmel. Hans Boeckler az altdorfi, tübingeni és strassburgi egyetemeken tanult, Strassburgban retorika tanár, majd az Uppsalai Egyetem világtörténelem, ókori irodalom valamint államtudomány- és jogprofesszora⁵⁵⁰.

A könyvkölcsönzés két olyan művel folytatódik, melyeket Halici Valentin Franck von Franckensteintől kapott: Baranyai Decsi János könyve: “Adagia Hungarica Decii Baroni” (Domini Franck); az “Adagiorum Graecolatinohungaricum Chiliades” címmel, és “Logica Rami in octavo” (Domini Valentini Franck). Baronius Decius Johannes, azaz Baranyai Decsi János Magyar humanista, az irodalom és ókori filozófia ismerője, Salustius magyar fordítója. Wittenbergben és Strassburgban tanult. Könyve latin és görög megfelelőekkel rendelkező magyar közmondások gyűjteménye⁵⁵¹.

Petrus Ramus francia humanista, aki a panszofizmus által inspirálva megteremtette saját, ramizmusnak nevezett gondolatrendszerét⁵⁵². Petrus Ramus Logikája a kor híres könyve, igazi - franciaországi, németországi, svájci, hollandiai hívekből álló - iskolát teremtett a szerző körül. Megkülönböztette a természetes logikát a formálistól, és kidolgozta a szillogizmus elméletét.

Ugyanakkor, Halici is kölcsönöz V.F. Franckensteinnek könyveket. Az “Istvanfi in folio” a következő megjegyzéssel szerepel: “Franck Bálint Uramnál míg le jövök”. Más könyvcímek is szerepelnek a következő megjegyzéssel: “Frank Balint Uramnál hadtam, miglen alá jövök”. Ilyen könyvek még: Sleidanus „De statu Religionis et Republicae cum tabulis, Laonicus Chalchocondilas, „De Rebus

549 vö.: Allan S. Ross, *Daum's Boy: Schools and the Republic of Letters in Early Modern Germany*, Manchester, Manchester University Press, 2015, p. 92-123.

550 vö.: P. Wentzecke, *Boeckler Johann Henric*, In: *Neue Deutsche Biographie*, 2, Berlin, 1955, p. 372.

551 vö.: G. Paczolay, *Some Interlinguistic Relationships in the first Hungarian Proverbs Collection of 1598*, In: „Folklore”, 35, p. 60 sq. (www.folklore.eu/folklore).

552 vö.: N. Bruyère, *Méthode et dialectique dans l'oeuvre de La Ramée: Renaissance et Age Classique*, Paris, Vrin, 1984.

Turcicis”, „Variis Authores de Rebus Turcicis, simul in folio”. Lényegében arról van szó, hogy könyveit Frank Bálintnál hagyta, az országba való visszatéréig. Az első cím Istvánfi Miklós (1535-1615) magyar humanista, történész és államférfi munkája: “Historia de Rebus Hungaricis” (1622), a többi három Johannes Sleidanus (1506-1556), a reformáció történésze: “Commentarium de statu religionis republice” c. munkája (1568), amely a vallás és állam története V. Károly uralkodása alatt; Laoconis Chalchocondilas bizánci szerző a törökökkel és kultúrájukkal foglalkozó, “De rebus Turcicis”(1650) c. műve; a harmadik ugyancsak a törökökkel foglalkozó, több szerzős szöveggyűjtemény: “De rebus Turcicis”.

A könyvcserre vagy a kölcsönzés a 17. századi értelmiségi szolidaritás része, az irodalmi köztársaságban megnyilvánuló testvériség lényeges jellemzője. A könyvkölcsönzés kutatása filozófiai, teológiai, intellektuális érdeklődés és érdekközösségek, látásmódok és *közös választások* szövevényére deríthet fényt. Halici 540 kötetes könyvtárának összehasonlítását Pápai Páriz Ferenc 141 kötetes könyvtárával folytathatjuk. Mindjárt az elején rámutathatunk egy meghatározó tematikai különbségre: az erdélyi magyar tudós könyvei szakmai irányultságúak, többségükben orvostudományi művek, míg román kortársa enciklodédikus jellegű könyveket birtokol. Vannak azonban mindkét könyvtárban megtalálható művek is: ilyen Rotterdami Erasmus műve, vagy Bruellus Gualterus “Praxis medicinae”(1628); Bauhinus Gasparus: “Prodomus theatric botanici”(1681) és Levinus Lemnius: “De miraculis occultis naturae” (1574). Bruellus Gualterus a kor híres bruxelli orvos, írása az akkori gyakorlati és elméleti orvoslás alapvető művének számított. Bauhinus Gasparus (1560-1624) híres svájci botanista, az osztályozás szakértője, ahogyan az a “Phytopinax” (1596) című, C. Linné binominális osztályozását megelőző munkájából kitűnik. Levinus Lemnius (1505-1563) holland orvos, aki a reuveni egyetemen tanult Konrad Gesner professzor szárnyai alatt. Munkáiban a természetfilozófia és a keresztény vallás összebékítésével próbálkozott.

A különböző magánkönyvtárak hasonló állománya, és az értelmiségiek közötti könyvkölcsönzés tulajdonképpen a kommunikáció egy formája, amely a barátságok megszilárdítását eredményezi. A “Liber amicorum” és az “Amici librorum” közötti lényeges affinitások a 17. század emberei kulturális világának jellemző vonásai. Ezek a vonások – most már szélesebb perspektívából nézve – az erdélyi - de az európaival konvergens – kultúrtörténet lényeges részét képezik.

ADDENDA

Halits Mihály de Caransebes testamentuma, Karánsebes,
1674. octomvrie 31.

In nomine Patriis, Filii et Spiritus S. Individuae, aeternum adorandae
Trinitatis.

Én karánsebesi Halits Mihály, öregebbik idvezült karánsebesi Halits Mihály-nak fia és egyesegyedül maradt örököse, bizodalmason adom tudomására mindenkinék, akiknek illik ez tulajdon testamentáris kezemírása rendiben, hogy mivel Isten segítségéből az felső országokra igyekszem, itthon való dolgaimat jó karban hagyni akarván, hogyha holtom történnék is azon idegen országokban utolsó akaratom mindenemről fenn maradjon, mindennemű egyetmásimat és bonumaimat igaz lajstromban jó renben vévén, az lajstromot külön pecsételve az tőlem költ testamentális levelemben szarvas címerű öreg pecsét alatt includálván a szebeni tanácsházban az becsületes szebeni tanács és nevezetesebben az mostani méltóságos szebeni királybíró úr által tétettem be idegen országban jártamban valamiképpen történt és megbizonyosodott holtom után im ez megnevezendő legatariusok számára.

Illyén lakó Jon Simon feleségének, Pejka Katalin asszonynak (kivel atyafi gyermek vagyok) és posteritásának hagyom az Vajda Gáspár urnánál álló hosszú festett lábas nagy ládámban lévő festett kisebb ládat benne lévő egyetmásostól az lajstrom szerint.

Karánsebesben lakó Géra Miklósnak (kivel atyafi gyermek vagyok) és Tar N. asszonynak és posteritasoknak hagyom a szebeni Vajda Gáspár urnánál álló hosszú festett lábas nagy ládámban lévő fehér festetlen kisebb, záratlan ládat benne lévő egyetmásostól az lajstrom szerint.

Alvincen lakó Horvát Gábornak (kivel atyafi gyermek vagyok) és posteritásának hagyom a szebeni Vajda Gáspár urnánál álló hosszú festett lábas nagy ládámban az két kisebb ládán felül lévő férfi s asszony köntösöket a mellette lévő paplannal együtt lajstrom szerint; item az alvinci örökségemet annak levelivel.

A szászvárosi scholának hagyom a Vajda Gáspár urnánál álló hosszú fehér lábas

nagy ládában a két kisebb ládán felül lévő szünyögöket és Luts János uramnál álló egyetmásomban lévő egy vég nagy abroszt és egy nagy készített asztalra való szarvasbőrt lajstrom szerint. Item az egész bibliotecamat mindennemű könyveimmel. Item a szebeni Luts János uramnál álló egyetmásos öreg ládában lévő ón s réz eszközöket vagy edényeket a scholának conviviumbéli solemnitási szükségére, mint a szünyögöket a scholának solemnitási ornamentumára, lajstrom szerint. Item a lajstromban felirt ezüst poharakat a scholának conviviumbéli solemnitási szükségére. Item a lajstromban felirt arany s ezüst marhámát és minden pénzbeli bonumimat mindennemű másnak nem testált levelemmel és jussommal.

Mely szászvárosi schola számára rendeltetett bonumim felől való dispositiom ez:

I. Hogy [jóllhet még ez mai napiglan senkinek is csak egy pénzzel sem vagyok adós, az idvezült atyám uram is senkinek semmivel sem maradt adósa és senkinek semmije (az két vagy három lajstromban negnevezett könyven kívül) nincsen énnálam, az atyámnál sem maradt, hanem maguk tulajdon, Istentől garanciáltatott igaz keresményünk minden] ha az felső országokban megszükülván valami pénzt vagy egyebet talállok kölcsön és hitelben felvenni és holtom után igaz chirographiumommal azt megkeresik a creditorok, tehát csak a szászvárosi schola számára hagyott bonumimból mind egészen, mind emberségesen fizettesék meg, a többi legatariusim semmit se fizessenek.

II. Hogyha semmit kölcsön és hitelben nem veszek fel, és így senkinek semmivel nem lézsek adós, tehát a schola számára hagyott semminemű bonumom (az mi nem ezüst) el ne adassék, hanem tartassék meg a specificált ususokra.

III. Hogy az ezüst és pénzbeli bonumok első summájokban megmaradjanak, azt el ne költsek, hanem vagy interesre adattassanak ki jó helyre eső erős módjával (mint tekintetes Bethlen János ur az enyedi 10 alumnusi számára pénzt adapt ki interesre), avagy inkább valami annyira való jószág vagy malom, vagy egyéb utánuk hasznot hajtó medium vétessék azokon bizonyos számu deákoknak táplálására, tartására az város öreg deákin vagy studiosusin kívül.

Mely szászvárosi schola számára hagyott bonumim felől való megnevezett dispositiomnak megtartására jure kényszerithetem és kényszeritem is az élő Istenre és a Jézus Krisztusnak a szerelmére mind a tiszteletes szászvárosi praedicatorokat ökegyelmeket, mind pediglen az egész becsületes szászvárosi tanácsot

Szászvároson lakó Strásán Mihálynak hagyom a szebeni Csiszár Ferenc uramnál hagyott fajlandis diák mentémet s ezüst kapcsos dolmányomat.

Az mostani fejevári páter Sebsi Miklós uram gondviselése alatt lévő karánsebesi Kretzul Jánosnak (kivel atyafi gyermek vagyok) hagyom az Luts János uramnál álló egyetmásas nagy ládában lévő ládában való bársonyos lodingomat; item a szép szkofiumos kanitza övet; item egy drágakövekből csinált olvasót; item egy vetnetzi viaszgyertyát.

Szebeni Frank Bálint ur fiacskájának, Gyirkónak hagyom az két réz kalamárist; item az nem szkofiumos kanitza övet; item a két abrosz színű kendőt. Leánykájá-

nak pediglen egy tükröt, egy festett fakalánt, négy új ruhatisztító seprűt és kilenc selyem gombot, ujat kötésest.

Fejérvárott lakó pápista Lengyel Jánosné asszonynak mint elég közel való né-
némnek vagy posteritasinak hagyom az egy kis abroszban lévő két új, tarkán szótt
párnahéjat az két nagy hosszas vég kékkel szótt kendőt.

Mostan fejérvári páter Sebesi Miklós uramnak, nékem maternus avunculusomnak
hagyom az két bojtos kendőt egy jó lepedőt, egy nagy vég abroszt rágot és Csiszár
Ferenc uramnál lévő két jó tiszta bőr vánkösomat.

Kézdivásárhelyi Kováts Mihály uramnak p.t. tordai scholamesternek mint ked-
ves barátomnak hagyom az nagy bocskor papucsot, kapczástól.

Csefei benedek uramnak, p. t. borbereki scholamesternek mint szegény kedves
barátomnak hagyom a szbeni Csiszár Ferenc urnál lévő jó paplanomat.

Kaposi Pál uramnak p. t. fejérvári prédikátornak hagyom az egy uj széles terhe-
lő szijat egy varrott uj hevederrel egy ruhában.

Alvinczen lakó vitézlő karánsebesi Kalina János uramnak mint kedves
jóakaromnak hagyom az Luts János uramnál álló egyetmásos ládában lévő
mindedenemű eddig nem specificalt és másnak nem testált alább való egyetmásomat.

Csiszár Ferenc uram számára maradjon az őkegyelménél hagyott. Másnak nem
testált, itten nem specificalt minden egyéb egyetmásom: szép derékalj hajastól,
egy uj pokrócz az ládában és tonnában lévő egyetmásokkal együtt.

Ezt az tőlem minden bonumim felől költ testamentáris levelemet az idegen or-
szágban jártomban történt mindenképpen megbizonyosodott holtom után kérhes-
sék és vehessék ki az megnevezett szebeni tanácssházból, primario az tiszteletes
szászvárosi papok őkegyelmek, secundario az becsületes szászvárosi tanács, hogy-
ha pediglen az Isten életben haza hoz engem, senki semmit se praetendálhasson az
felül megemlített bonumimhoz, semminemű legatariusom ellenem se szólhasson
felőle és ez az testamentum iriitum légyen.

Kérem pediglen alázatosan s bizodalmasan az Ur Jézus Krisztusra és lelkek
idvességére az egész tisztelendő és becsületes szebeni tanácsot közönségesen és sze-
mélyenként, kiknek istenes gondviselése alatt hagytam s biztam im ez tastamentális
levelemet és bonumim registrumát, hogy ez testamentális levelemet és bonimim
registrumát és megnevezett szállásimon lévő megnevezett bonumimot idegen ország-
ban jártomban történt, mindenképpen megbizonyosodott holtom után adják, bocsássák

Őkegyelmek adatván azokat és bocsájtván a tiszteletes szászvárosi papoknak
és becsületes szászvárosi tanács praesidiálván convocáljanak az feljebb megne-
vezett minden legatariusomat egy bizonyos napra és helyre, és őkegyelmek ki-
nek-kinek szolgáltatassák deputált legatumját kezében jó lelkiismerettel, az tőlem
megírt dispositiom szerint. Mely istenes jó cselekedetét és munkáját az tisztelendő
és becsületes szebeni tanácsnak az Uristen republicajoknak virágzó állapotában
való megtartásával és lelkük üdvösségével megjutalmaztassa is az Atya, Fiu és
Szentlélek Uristen, kinek ajánlom őkegyelmeket és mindeneket, Amen.

Actum –datum Cibinii anno aerae Christianae 1674 die 31 octobris.

Idem, quia supra:

Michael Halicius de Karánsebes m. p.

Vo: Turris fortissimo Nomen Domini, ad eam confugiet Justus.

Erős torony az Urnak oltalma, oda folyamodik az igaz.

1712 die 4 Julii aperta per nos infrascriptores specialiter ad id deputatos ad instantiam reverendi atque clarissimi domini Michaelis Vásárhelyi pastoris Szászvárosiensis et nobilis domini Petri simon, inlycto magistratui Cibinensi factam. Cibinii anno et die ut supra.

M. Zékelius notarum m.p.

Andream Goekely m.p.

Johannem Zievert m.p.

Az eredeti a Szászvárosi református Kollégium levéltára örzi.(nr. 1.a-1674)

Dacoromania, Buletinul “Muzeului Limbei Române” Anul Iv. 1924-1926.

Közli N. Drăganu, i. m.,In: Dacoromania, Buletinul “Muzeului Limbei Române” Anul Iv. 1924-1926.p.163-168.

2. id. Mihail Halici 1640-nem írott zsoltárai

[“ S]zventu David kray en
Razmiricza sza, ponoßluieste en
Busluala sza, si assa dzice en
Plenßura a sza, budusluia sza.
Penekend Domne vei ameri mine
Penekend facza afzkundes de mine
Dore en veczia vei
Dzutruí mine, doszedít
Kapul mieu.

Psalmus 1.

Az ki nem iar &c
Kare nu emble'n szvatul
reylor: Si nu va sta pre
kale de pekat: En szkaunul
de bedzokure nu sede

cze en ledze Dom
nului se dezmiarde.
Cze en ledze Dom
nului sze dezmiarde
aczasztai grisa dziva si nopte
Om ka czesztai ferikat adevver.

(Din Mss. Halici, p. 2-3)

3. Ifj. Mihail Halici-, „Verses invokáció” (1662)

Haec mea Musa domi vario sermone canebat
Multa gemens, patrios casus, sedesque relictas,
Principis Apafii primus dùm curreret annus
Exul et extorris tali gaudebat avena
Cibinii antiquo sub marmore.
Prima dolentem Dacia te flevit, mirata est ultima laudans.
Hic terris proram adverti
Anno partûs Virginalis 62 supra
Millesimum sextcentesimum. Cibinii
Michael Halits de Caransebes.
Quod labor hic placeat justè, laus sit tibi Christe.
Te supplex oro venias ubicunque⁵⁵³ laboro
Dextram scriptoris benedic Deus omnibus horis.

(Din Mss. Halici, p. 35)

Román fordítás:

Această Muză a mea prin diferite cuvinte cântă
Deplângând adânc întâmplările nefericite, locurile și urmele casei
părintești părăsite,
Până când, în timpul primului an de domnie a principelui Apafi,
Exilat și izgonit în Sibiul antic plin de monumente străvechi,
Se bucură astfel să cânte din nou.
În primul rând Dacia te plânge, pe tine cel îndurerat și în ultimul rând ești
admirat de cel ce laudă.
Aici și acum, la pământuri ajungând vasul

553 *Quocunque*-ból javítva.

În anul 62 peste 1600 înaintea nașterii Fecioarei,
La Sibiu Mihail Halits de Caransebeș
Ceea ce munca aici a făcut plăcut, pe bună dreptate
Laudă să-ți fie ție, Hristoase,
Ție rugător îți cer grațiile oriunde muncesc;
Dumnezeu să binecuvânteze dreapta scriitorului
în toată vremea.

Mihail Halici és barátai.
Odák

1. FRANCISC PÁRIZ PÁPAI

Mihail Halici-fiul, „Odă către *Páriz Pápai*”, 1674
CARMEN PRIMO&VNI-GENITVM
Linguae Romano-Rumanae,
Honoribus
Fortunâ &Aufpiciis Impenetrabilis Dacici Argonautae,
Pranobilis Domini
FRANCISCI PARICII, Papensis&c.
Veteris oculiflîmique in Illuftri Enyedînâ,
Haliciastri: natum.

KEnt ſenetate, ſeründ la voj, Rumanus Apollo,
La totz, ketz ſvente ‘n Emperecie sedetz!
De unde cunostince aseptem, si stince: fericse
De Amstelodam, pren chertz ſten’n omenie typar.
Legse derapte au dat frumofe csetate Geneva:
Ecz vine Franciscus, cinete Leyda, Paris!
Prindecz mane ſorory, cu czeſt nou ofpe: nainte
Fratzi, fratatzi, Nymphele, jaſe curund.
Domny buny, mary Doctory, Daſkely, si bunele
Domna,
Cu paste ei fitz, cu panye si bare, rugem.
Nagy Enyedini Tranfylv. I. Junii, A. 1674.
Condidit eximproviso, Amiculus Pariciaster.
MICHAEL HALICIVS, Nob. Romanus
Civis, de Cáránsebes.

(Din Vota Solennia, Basel, 1674)

2. VALENTIN FRANCK VON FRANCKENSTEIN

Carmen γενεζλιαχόν quo Genialem Generosi atque industrii adolescentis D.Valentini Franck, Sui, diem extollebat, anno supra sesquimillesimo centesimo sexagesimo quarto die 14 Febr.

Thirsigeri laudent alii convivia Bacchi
Delicias Juvenum, delicias senum.
Instituunt alii taedas celebrare iugatas
Seu praesit Juno seu furiosa Venus.
Me tamen ire iuvat quo me mens undique dulcis
Eligit amor, genius quo rapit ille meus.
Sed sine te ulterius nunquam mea chara voluptas
Iverit, inquam, non ulterius sine te.
Salvus adesto Valentine, o mea gaudia, Francke!
Te sâlvere iubet terque quaterque, tuus.
Assurgitque tibi, votis semel atque vicissim
Assurgit veris, vive vigeque diu.
Atque hîc non deesset mihi Lux gratissima Mentis
A primo alterius tertia ab undecimâ,
Tempore quae alterno repetit tibi nomen et ortum
Nempe velut fido te gremio ipsa fovet.
Non solum hoc, alii sunt queis te affatur honores.
Hic aliquos ponam me modò praestò monet.
Te meminisse facit sapientis (percipe) Plastae
Nosse quoque Germanae conditionis opus
Aut cùm sis sancti baptismatis amne lavatus
Cumque datum loto nomen et omen erat.
Haec ratione tui caelum observavit et astra
Cùm veneris gentis gloria digna tuae.
Thureque Lucinam placavit provida Matris
Tutela atque Comes sedula proliparcae.
Aedibus haec demùm patriis et in Aede lucernam
Suffecit Patribus Lux sat amica tuis.
Pignora siquando sperat perculsa Parentum
Nutrix, clementes invocat ipsa Deos.
Nec quicquam parcit conatibus, adhibet omne
Officium multae sedulitatis hooc.
Felicem nimium dicant cûi contigit istud
Cuî nasciturus subvenit aura Deûm
Hinc ego felicem te terque quaterque beatum

Ingemino, geminis ingeminande sonis.
Huc ades! hîc coleris Lux o gratissima mentis
A primo alterius tertia ab undecima.
Te tuus expectat, te cantat nostra Camoena
Hoc tibi pro meritis pangit et ipsa melos
Salvo Pieriis dignissima sedibus hospes!
Quae nunc sacratis grata Deabus ades.
Quae talem nobis conata es sistere alumnum
Te clarere diu noster Apollo fecit.
Te nos laudamus, te nostro inscribimus Albo
Carmine te noster quisque Poëta canit.
Iam te Francke volo, nam te mea carmina spretant!
Evigila mea mens, mens mea adesto vigil!
Dulce Valentini nomen mihi dulcius omen
Vide igitur dolci pectore et ore canas.
Mel mihi in ore Valentinusque in pectore dulce.
Id mihi corpus agit, tum hic mihi pectus alit.
Nobile Francke genus generosi sanguinis astrum,
Antiquo generis stemmate conspicue!
Spes Patriae, Patrumque decus, sua gloria gentis
Uni commendo teque, tuumque Deo.
Vive diu, salve multùm laetare per aevum
Nec quicquam ex ulla perdere luce queas
Ex altoque tibi veniat benedictio, itemque
Natalis genio candidiore dies.
Ad te confugimus pater optime nostrî.
Cuius grex nomen conciliatus adit.
Nempe Valentinum nostrum quoque suscipe Chr[is]te!
Quam tibi quaesisti tu tuearis ovem.
In portu tandem natali accurrito fisum
Mens mea; qui sponsae es spesque caputque suae
Huïc vita in terris nostra est sibi (credito) curae
In coelo hic nobis o ac Chr[is]t[u]s erit.
Nagy Szebenbe Mich. Caransebesinus
suus.

(Din Mss. Halici, p. 40-41)

Román fordítás:

Poezie în care se laudă ziua de naștere a generosului și silitorului tânăr D. Valentin Franck, în anul 1664, februarie 14

Thirsingerii și alți convivi ai lui Bacchus
Să laude plăcerile tinerilor, plăcerile bătrânilor,
Ceilalți să înceapă sărbătoarea zilei de naștere,
Să fie conducătoare Junona sau Venus cea furioasă.
Oricum, pe mine m-a ajutat să ajung acolo
Unde dragostea dulce și sufletul m-au îndreptat,
Acolo unde sufletul meu m-a răpit
Și geniul meu m-a împins.
Căci fără tine, iubirea mea n-ar putea merge mai departe,
Zic că fără tine nu se poate mai departe.
Salvat sunt, Valentine, tu bucuria mea, Franck!
Ție îți este prescris să salvezi pe mulți,
Ție ți se închină, mai întâi prin urări la ziua de naștere,
Și iarăși ți se închină cu cinstiri
Să trăiești și să fii înfloritor mult timp.
În aceste momente nu îmi lipsește mie
Preagrațioasa lumină a Spiritului.
De la început, apoi a doua oară, după cea de-a treia unsprezecime a vieții,
Din timp în timp, el amintește, desigur,
Numele tău și nașterea ta.
Ca și cum el însuși te ține lipit de partea lui
Și nu numai atât, ci sunt și alte onoruri
Cu care ți se adresează.
Numai atunci când mă puneau pe mine să garantez
Aceasta îi îndemna pe unii:
Este potrivit a aminti de tine, plâsmuitor înțelept
Și a recunoaște opera ta ca o creație germană dintâi,
Sau, când ai fost scăldat în apa sfântului botez,
În orice împrejurare, era obiceiul ca prin botez
Să i se dea numele.
Aceasta, prin modul în care astrele și cerul tău
Te-au onorat cu gloria demnă a venerabilului tău neam,
Prin binecuvântarea nașterii s-au alăturat
Protecția grijulie a mamei și învățătoarea sârguincioasă
A copilului hărăzit de destin.
Tocmai aceasta a întreținut lumina, căminul părintesc,

Lumină foarte prielnică strămoșilor tăi
Dacă vreodată înspăimântată nutritoarea părinților
Se teme pentru cei dragi,
Ea însăși invocă îndurarea zeilor
Și nimeni nu este cruțat de încercări
Și de aceea, întregul sprijin
Cu multă sânguință îl manifestă.
Foarte fericit este acela căruia i se întâmplă aceasta
Și căruia născându-se, i-a venit în ajutor suflarea zeilor.
De-acum, eu te slăvesc pe tine de mai multe ori,
Pe tine, fericitul, prin cuvinte repetate,
Vino aici! În acest moment, tu ești împodobit
Cu o preagrațioasă lumină a Spiritului.
De la început, apoi a doua oară, după cea de-a treia unsprezecime a vieții;
Pe tine te dorește, pe tine te cântă poezia noastră,
Aceasta ție îți dedică cântec pentru meritele tale.
Și însuși cântecul este foarte potrivit
Să fie găzduit de lăcașul muzelor
Care, acum, plăcut să apară zeitelor auguste
Care este plăsmuit să-l ridice, de asemenea
Ca preferat pentru noi
Pe tine te face să strălucești de mult timp
Ca al nostru Apollo
Pe tine te laudăm, pe tine noi te întâmpinăm
Cu poezia noastră luminoasă.
Pe tine, fiecare te cântă, Poetul nostru,
Iată pe tine te doresc, Franck,
Căci pe tine te privesc cu admirație odele mele.
Veghează mintea mea, mintea mea să fie trează,
Numele lui, Valentin, este pentru mine mai dulce
Decât o dulce prevestire.
Prin urmare, gândește cu suflet dulce și cântă din gură.
Valentin, cuvânt încântător pentru mine și în inimă iubit
Ceea ce îmi dorește trupul, apoi sufletul îmi sporește
Nobile Franck, soi ales, de neam nobil
Arată-ți podoaba antică a neamului tău
Speranță a Patriei, podoaba strămoșilor, gloria neamului său.
Pe tine te recomand Unicului Dumnezeu
Să trăiești mult timp, să te bucuri de sănătate tot timpul.
Să fii în stare să nu pierzi nimic din gloria ta,
Din înălțimile cerului să-ți vină binecuvântarea

Și, la fel, ziua de naștere să-ți vină
Cu suflet mai fericit.
La tine ne aflăm scăparea, tatăl nostru cel bun.
Turma îndrăgită ia numele tău,
Hristoase, ia și sub protecție pe al nostru Valentin
Către tine ne rugăm să-l binecuvântezi ca un păstor.
În cele din urmă, gândul și mintea mea la adăpost să alerge,
cu încredere.
În ziua ta de naștere, tu, care ești chezașia, speranța și viața sa.
Acestuia, viața noastră pe Pământ să-i fie în grijă.
În cer, acesta, o, vei fi pentru noi ca și Christos.
Sibiu,

Al tău,
Michael Caransebesiensis

3. PETRUS BAYER

Acrostichis super Obitu P. B. C.

P etrus in hoc tumulo tegitur cognomine Bayer
E mensurus iter quod habet post funera Jaco B
T ranstulit hunc curvo de viris pollice Parc A
R uptus ab immani sed dum tu cumbis Eryin Y
U nica et Pallas deploret carmine ment E
S urgas donec humo Flos redivive sace R

(Din Mss. Halici, p. 23)

Román fordítás:

Acrostih despre moartea lui P. B. C.

Petrus, ești ascuns în acest mormânt sub numele de Bayer,
Pentru ca după moarte să știi drumul pe care Iacob îl arată,
Pe acesta te duce, în rândul bărbaților viteji, arătat cu degetul mare, îndoit de
Destin,

Tu, dar scos năprasnic în timp ce erai în barcă de Furiu,
Singură, Pallas te deplânge în gând și în poezie,
Ridică-te până ce Floarea cea sfântă nu trece în mormânt.

4. DANIEL FRONIUS

SCHOLASTICA APOFHORETA

in gratiam meritissimi Viri

D. DANIELIS FRONII

Civis in Cibinio honestissimi, Mercatoris,
acquissimi, Amicius benignissimi dilictissimi

Instabat terris Jano, novus ordo divum

Cum sub Parnasi constitit Echo latus

Vox alterna sonant nobis audita modorum

Quis ti huc allexit garula clamor? AMOR.

Quam nostri hinc Fronium? FRONIUM die ergo quis ille?

Omne vir est praestens ingenio? GENIO.

Quid dulci vatis respondis carmine mota?

VOTA etenim durant haec tua dona? BONA.

Omne fortuna, Fronio felicitis adesto!

ESTO; die morbis praevaleat? VALEAT.

Sed fortuna domus, saepe huc divertito Janus:

ANNUS: fronte novis eius radeat: ADEAT.

Hinc dolor et luctus simul omnis abesto querela

Trux isthinc oculus insideat: SED EAT.

Melle tibi stillunt Fronio qui consulis apte,

Qui struis insidius tu pereas: PER EAS.

ECHO digna probas, ist huc sed quam tua pars est?

ARS EST; sciens quidnam? quod modo conor, HONOR.

Mimica vis Echo nos hic proremque? OREMQUE.

Hoc Fronius munus gratum habeatque; HABEAT.

(Din Mss. Halici, p. 37-38)

Román fordítás:

Daruri de școală în favoarea foarte merituosului bărbat, Domnul Daniel Fronius, preacinstitului cetățean în Sibiu și pread dreptului negustor, preageneros și preaiubit de către prieteni

Va sta peste pământuri noua ordine a zeilor din templul lui Ianus,

În timp ce la poalele Parnasului se va așeza, întinsă, nimfa Echo.

Sunete ritmice ale melodiilor ne sună nouă ca o voce ce îți atrage ție, aici,

Aclamații neîntrerupte? Iubire.

Decât pe al nostru Fronius, de acum înălțați?
Așadar, pe Fronius cel vestit de astă dată?
Bărbatul este distins prin întregul talent? Prin spiritul propriu.
Care poet îl răsplătește cu o poezie plăcută și sufletească?
Într-adevăr, aceste ofrande întăresc darurile tale? Nobile.
Să fii de față, să fii alături de Fronius la prevestirea soartei fericite? Să Fii.
Dar în soarta familiei, adesea aici, să poposească Ianus:
Apoi Vârsta cea nouă să vină în înfățișarea sa: Să vină.
De acum înainte, durere și jale și deopotrivă toate nemulțumirile să ipească.
Ochiul încrunțat ce pândește acolo: Dar să se ducă.
Apa îndulcită cu miere să-ți picure ție, Fronius, care asemenea lui Jupiter
E cel care construiește, iar pe cel viclean tu să-l distrugi: Prin acestea.
Echo, demnă, să recunoască acolo cât este partea ta?
Știință este, cu buna știință, cine oare?
Pentru faptul că a cunoaște fără limită: Onoare.
Puterea artei, a nimfei Echo, pe noi ne culcă la pământ? Ne rugăm
Acest Fronius să aibă daruri recunoscătoare! Să aibă.

Michael Halics

5. JOANNES KESERUS

Filialis

STRENA

in gratiam, inque decus Circumspecti nec non Prudentissimi Viri D. JOANNES
KEISERI

Centum Viri dignitissimi, honestissimi in Cibinio Centum Viri ob ORE; Deque
Familia Gartneriana optime merentis audientis

Tempestate nova Salve Keysere Joannes

Vir gravis eloquio, consilioque gravis.

Vive per immemoros annos et vive beatus

Vive Deo, patris sanguinis esto memor.

Et tuis officis viviat flos, optime Keyser

His nunc memoribus sponte favebis ovans.

Román fordítás:

Urare filială [daruri de Anul Nou, n.n.] rostită în onoarea și gloria preadiligentului
și preapudentului bărbat D. Joannes Keiser, centumvir între foarte distinșii și

foarte demnii centurvirii din Sibiu, și foarte bine meritosului și reprezentativului membru al familiei Gartner

În această nouă epocă (an), să trăiești Keyser Joannes,
Om important în cuvânt, important în chibzuință,
Să trăiești în mulți ani, să trăiești fericit,
Să trăiești întru Dumnezeu, fii cel care își amintește de neamul strămoșesc.
Și floarea să trăiască prin îndatoririle tale, minunate Keyser,
Acum sărbătorind, vei favoriza prin sine aceste daruri.

ACROSTICHIS

Votum communis

I uste Parens nostros ann I novitate secut I
O presos renovit anim O satque ubere larg O
A nnum turrigeris cens A era cingxi coron A
N e gelidae crustae laedar N e in palmite germe N
N e pereat annorum frume N to aut arbore seme N
E ximio Veris nict E t praesentia flor E
S olentur Zephyri cur S antibus untiq̄ue flabri S
C rescentes ferulas simul a C pomaria done C
E xoptata astras torqu E bit prata calor E
I nvitet terras pringu I tum, Juppiter imbr I
S ic quoque pressentes viride S armonta per herba S
E t natura Ceres resec E tur in ordine falc E
R egius autumnu lab R is suus effluat humo R
U rarum bene current U r cellaria fruct U
S uccurras rerum nostri S Patri Optime voti S

Román fordítás:

Acrostih

Urare prietenească

Într-adevăr, Jupiter îi reînviorează, odată cu noutatea anului care urmează,
Pe ai noștri, cei căzuți cu un suflet bogat, darnic și generos,
Anul înconjurat cu o coroană bogată, îmbodobită cu creneluri, răsplată și avere,
Ca nu cumva pojghița înghețată să rănească sămânța din mugure
Și să nu se distrugă sămânța din grâne și din pom,
Să sclipească prin floarea aleasă forța primăverii,
Să se întâmple, de obicei, să sufle vântul Zefir neconținut și din toate părțile
Și să crească ramurile și în același timp și livezile,

Căldura dorită de pajiști din cer să se întoarcă, Jupiter atunci îndeamnă spre pământuri ploile bogate.

Astfel încât, chiar dacă mlădițele verzi fiind ascunse în ierburi și buruieni,
Și grânele coapte să fie secerate în șir de seceră,
Lichidul strugurilor toamnei să se reverse în vasele sale mărețe,
Și sunt vărsate îndestulat în cămarile de roade,
Să-ți amintești prin făgăduințele noastre de faptele minunate ale strămoșilor.

Symphonia

Q	v	dis	fl	f	P
am	os	jungunt	agrantia	unera	atres
T	n	con	fr	m	Fr.

(Din Mss. Halici, p. 38)

Transcriere:

Quam vos disjungunt flagrantia funera Patres
Tam nos conjungunt fragrantia munera Fratres.

Román fordítás:

Simfonia

Pe cât de arzătoare sunt despărțirile la înmormântările părintești,
Pe atât de plăcut este mirosul care pe noi ne unește în ajutor frățesc.

6. PETRUS FABRICIUS

Votifera
TURRIS

C. C. C. C. C. Decani Capituli C. Calendis-Januarii

Optima turris,	Primaque murris,	Numen Olympi
Munit ab aestu,	Servat ab aestu,	Confugientes
Huc dominanti,	Fida tenentur,	Agmina Christi
Irrerit hostis,	Orcus et Orbis,	Dextra Tyranni
Monte Sionis,	Corniger Agnus,	Dissipat istos
Cor hinc cantat,	Turba triumphum,	Omnipotentis.

Román fordítás:

Ofrandă înaltă turnului C. C. C .C. C. Decanului Capitlului din Sibiu
la Calendele lui Ianuarie

Turn foarte bun,	Cel dintâi dintre ziduri,	Pe cei refugiați,
Întărit din suflet,	Păzește cu pricepere,	Miei ai lui Christos,
Aici dominând,	Moartea și Mielul Lumii,	Asemenea unui
În Muntele Sionului,	Mulțimi de încredere	conducător atât de
Dușmanul care va ataca,	Sunt stăpânite în triumf,	puternic,
Această inimă cântă,	Poruncă a Lui Dumnezeu	Pe ei înșiși i-ai așezat.

F ide Deo Christi turmae notissime Pasto R
A scende hanc speculam speculator Gratiae in hocc E
B ellanti regno, poteris tutissimus isthin C
R es procul errantes spectare gregique quid inste T
I ncanto damni vel quo ruat ira tumult U
C andens offensi Domini; quos approbit agno S.
I ndulgens multum Dominus; preatentaque tel A
US us divi clypeo vitabis et hoste M
P romo Deo grates, quod te servavit in anim O
E xacto proprius placide; precor atque precabo R
T e velit anno etiam salvum praebere sequent E
R ectis conciliis lumen; tibi prosperet illu D
U ltro susceptum munus; jam fessus in Orb E
S umma petas lator radiantis gaudia coel I

(Din Mss. Halici, p. 39)

Román fordítás:

Ofrandă lui Petru Fabricius (Acrostih n.n)

Păstor renumit al turmei în credință lui Christos Dumnezeu,
Înalță-te pe această înălțime, cercetaș al Grației, aici,
Luptător în putere, să stăpânești fiind foarte bine apărat acolo unde ești,
Este treabă multă să-i îndrumi pe cei rătăciți și turma pe care o conduci,
Când pierderea chiar unde mânia răscolește zarva,
Arzând de supărarea Domnului, îi apreciezi pe acei miei,
Domnul este mult îngăduitor și care întinde pânza,
Folosirea scutului Lui Dumnezeu te va feri de dușmani,
Eu Îi arăt și Îi aduc Lui Dumnezeu mulțumirile, fapt care salvează sufletul

În liniște aflat, chiar mă rog și mă voi ruga,
Pe tine, te învelește, și încă îți oferă sănătate în anul care urmează,
Lumina în adunările celor dreți, prin tine aceia reușesc,
Peste toate luat fiind asupra sa o sarcină, deja ostenit în lume
Îți doresc să ai mulțumirile cele mai mari ale cerului strălucitor.

7. ANDREAS HENNING

Ad Andreas Henning Centum: Centum-V[ir] Cibinii

A nua eum novitas nostras accesserit oras
H inc postquam vitreus exiliere Dius.
N omine fausta precor Domini tibi Tempora faustos
E ventus, multis Vir memorande modis.
D itet honore Tuos benedictio diva Penates,
N equando ventis dimoviare malis.
R oborat officium vitam, manunquem laborem
N unquam perturbant invida fata tibi.
E x operata Tuos deducant sidera gressus
I ngenyam pacis tutus easque viam.
A nnorum multas vidias sub sole Calendas
N ervoza celebrans cum pietate Deum.
S ic ego te totum santo commendo Parenti
G ubernatori cuncta creata Deo.

(Din Mss. Halici, p. 39)

Román fordítás:

Lui Andreas Henning, Centumvir al Sibiului

Începutul anului te va alătura, pe tine, în țărmurile noastre
De aici, văzând că zeul strălucitor te înalță,
Sub semnul aducător de noroc,
Cer ajutor Lui Dumnezeu, pentru tine, vremuri fericite,
Soartă norocoasă, bărbat demn de amintit în multe feluri,
Divina binecuvântare să îmbogățească în onoare casa ta,
Pentru ca niciodată vânturile rele să nu o miște,
Funcția să-ți întărească viața, autoritatea și munca,
Niciodată să nu te tulbure fatalitățile dușmănoase,
Stelele celebrante să-ți conducă pașii,

Calea aleasă a păcii să te țină în siguranță în pașii aceștia,
Să vezi sub soare o mulțime de Calende ale anilor,
În timp ce cu viguroasă pietate, celebrând pe Dumnezeu,
Astfel, eu te recomand pe tine, pe de-a-ntregul Sfântului Părinte
Stăpânitor, căci toate fiind create de Dumnezeu.

8. JOANNES CEKELIUS

Ad Ion. (annum) Cekelium dec(annum) Capituli Mediesensis

I n seculum longi bened I ctus conditor aev I
O btenti qui te gener O so Mensis Eo O
A flavit Jani; Vener A bilis atque decor A
N aturae probitate Pare N s generisque colume N
N ostratis; strenam Cleme N s idem tibi Nume N
E xcellens vitae lum E n dominat ab ex E
S ecuros pietate die S sortesque secunda S
C ompositosque Lares dul C is concordia utilli C
E mineat, Domini summ E reverentia luc E
C larescat; gratus pro C edat Juppiter; atque hi C
E xilaranti annus dulc E scat totus odor E.
L aetitia strenam quoque L ivi candide Presu L
I pse tibi, ardescens anim I candore, Parent I:
U tque ego fidenti ded U xi pectore; sic t U
S uscipiat nati quae S o sua munera laetu S.

Román fordítás:

Lui Joannes Cekelius, Decanul Capitlului Mediaș

Lăudat, întemeietor de-a lungul unei generații și al unei epoci îndelungate,
Luna lui Ianus care te pune în față, acolo, de neam ales, chiar inspirat,
Venerabil și chiar de vârf și părinte în faptele și natura cinstită a familiilor noastre,
Prezicerea blândă, de asemenea, pentru tine, puterea divină aleasă,
Să-ți domine lumina vieții din ceruri, în pietatea zilei și sorții fericite și
neprimejdioase,

Astfel încât, te rog, tu, să primești bucuria darurilor meritare.

Armonia să se arate plăcut în căminul bine orânduit,

Încât, acolo, respectul prin lumina cea mai înaltă a Lui Dumnezeu să strălucească,
Jupiter, recunoscător, să îi iasă înainte

Și în acest moment în anul care se înalță în întregime să îl îndulcească cu
miresme,

Te-am acoperit cu sinceritate, cu urarea de Anul Nou a rodniciei,

Pe tine, conducătorul însuși, care strălucești de frumusețea sufletului lui Jupiter

Încât și eu m-am condus din sufletul celui în care cred

Astfel încât, te rog, să primești bucurios darurile trimise.

Apologia Strenae scholasticae

Non mihi magna manent sivis Ludentia rura

Non ebur aut aurum propria mihi fulgit in arca:

Est tenui campus Musarum carmine cultus

Unde Tibi primas mitto fidenter aristas

At tu sume ilas, nostro percussus amore

Ut faviant precibus corhistia Numina nostris.

(Din Mss. Halici, p. 39-40)

Román fordítás:

Apologia darurilor școlare

Nu pentru mine și cei care se joacă, și nu mie să îngădui, să dăinuie marea avere a țării,

Nici fildeș sau aurul să strălucească pentru mine în lada de zestre personală,

Câmpul muzelor este sărac cultivat prin poezie

De unde, ție, îți trimit cu îndrăzneală primele spice,

Dar pe acelea, ție, cel mai iubit de dragostea noastră,

De când prin rugăciunile noastre, cu jertfa inimii, îți cerem susținerea divină.

9. JOANNES ȘI CHRISTIAN HAASZ

Natale

ONOMASTICHON

decori

bonae spei atque indolis

Pueri

D. IOANNES HAASZ

dilecti Filli Amplissisimi

D. CHRISTIANI HAASZ

a Discipulis conncinari curatum

A o. 1663 at Calendis Quintilis

Variatio Characteristica Nominis IOANNES

SI NONAE ANNI EOS. IS NON EA.
E INSANO SI NON EA. SANI NEO.
O NE SANI. O INSANE. NAE SONI.
EN I SANO. NON IS EA. I NE SONA.
ANNO EIS

(Din Mss. Halici, p. 40-41)

SI nos quando tuo mensis sine nomine Juni
NONAE praetereunt, scimus id eae prope.
Nempe quod illa dies castis parentibus ANNI
Te tulit, et multum laetificavit EOS.
IS vos (haec dixit) relevabit firmiter infans
Motos, commotos, NON relevabit EA.
INSANO rapiet vosmet post Numina semper
E casu; SI est is NON EA mente, manu.
Quin et ego fuis Parcarum stamina SANI
Corporis atque animi gratificata NEO.
O NE vos filium Parcae delite SANI.
O INSANE tuos cohibe morbe pedes.
NAE nostri quadrant in te decorate Joannes
Conscripti numero, respiciuntque SONI.
EN animo SANO redimitus, corpore tuto
I. NON IS etenim tu periturus EA.
I, (die) diffugas torquens formido sub antra
NE ipsa mei in cordis simplicitate SONA.
At lux haec quo tuo vis Tibi tuumque Parentibus ANNO
Offerte: qua te significavit EIS.
Addimur atque ipsi natales concelebantes
Testa tuae lucis, votaue vota damus
Adimur en sacri fatalis corde precantes
Stata manus; nostri tu pia vota capeee!

(Din Mss. Halici, p. 40-41)

Román fordítás:

Urare de ziua de naștere a numelui pentru gloria și buna speranță a virtuților lui
Ioannes Haasz, fiul preaiubitului
și preamăritului Christian Haasz, întocmită și pregătită
din partea condiscipolilor, în anul 1663, la 1 iulie
Variații caracteristice [ale caracterelor, n.n.] ale numelui Ioannes

Și în nouă [iubire, n.n.] dacă nu sunt, eu îi urzesc sănătoși,
O, întotdeauna sănătos; O, în sănătate, nu în cuvinte,
Iată, merg sănătos. Nu mergi aici.
Dacă, ori de câte ori, se scurge nouă iunie, luna ta de nume,
Mergi fără zgomot, în anul acestora.
Noi știm, fără îndoială, că aceasta îți este ție aproape,
Desigur, acea zi a anului te poartă către cinstiții părinți
Și îi va bucura mult pe ei,
Această vârstă fragedă (așa se spune)
Ne va înălța prin caracterul impetuos, cu putere pe noi,
Nu ea se va ridica,
După aceea, întotdeauna, peste măsură,
Zeii vă grăbesc pe voi, din întâmplare,
În caz că aceasta nu vă este în gând și în acțiune
Încât eu țeș cu fusul Parcelor o urzeală plăcută corpului sănătos și inimii,
O, sănătății, nici vouă, Parce, să nu rupă firul,
O, să oprească pașii tăi de boala nebună,
Desigur, prin cuvântul nostru, din rândul celor conscriși,
Ne gândim la tine, cinstite Ioannes,
Iată, să mergi încununat cu corpul în siguranță și sufletul sănătos,
Să introducă (în a noua zi) aceasta, să nu fi tu care să fii încercat.
Să nu fugi rostogolit de teamă în peșteră,
Răsună cu sinceritate în însăși inima mea.
Totuși, această lumină în care puterea să ți se pună, ție, în față,
În timp ce acești părinți te-au născut pe tine,
Iată, înșiși concelebranții suntem alăturați zilei ziditoare de naștere
A luminei tale, și dăm jurământul și ofrandele noastre,
Iată, suntem adunați din inimă, la sărbătoarea destinului,
Cu mâinile în poziție rugătoare,
Primește, tu, jurămintele noastre curate.

10. PETRUS MELAS

Genethliacum anniversario Festo Natalitionum
Dni Petri Melas, literarum pietatis et Humanitatis
in celeberrima Schola Cibiniensi studioso,
Commilitoni mihi dilectissimo Dicitum

a

LVX Ipsa pen VLTIMA IVnI

Vbi VIDERat annVa PetrI

IN tVrbae, festa, synaXI

Dii coeptis! Astra profundum
Lustrabant fulgida coelum
Intentaque sic fugitivum
Mutabant jugiter aevum.
Gestabat pondera dura
Humero ceu bajula, cara
Pariens bona, seque onerosa
Librabat in aere terra.
Immensis passibus aequor
Jam saepe mearat et humor,
Ut aequo quis praepete Cursor,
Sonitu vel perpete clamor.
Proprium Natura decorem
Retinebat diva et honorem,
Secum reputabat amorem
Nempe unum attendere morem.
Cum qui regit ista potenter,
Quae idem fecit sapienter,
Speculatus ab aethere, ubi inter
Acies sedet ipse Magister.
Oculos advertit ad ima,
Tum nuncius inde suprema
Referebat voce nefanda:
Deus ecce piacula summa!
Floret Natura, polumve
Spectes praectande solumve,
Multi- et post- forme solumve,
Opera ipsa Deus tua vive!
Homo solus at ipse retrorsum
Incedit, et ora deorsum
Flectit, quisquam neque sursum
Spectat, cui deberat orsum
Diversa mente Fabrorum
Cum copia sit fatuorum
Tum Fabrica surgit eorum
Nil ni quam Lerna malorum.
Quare his pietas fugit oris,
Non est astraeque terris
Corrupta est nam via Carnis
(Ah ingratum genus!) omnis.
Deus at haec fulmina vibrans

Orbis fundamina quassaus:
Sic postremo intonuit, fans [correct, fas n.n.]:
Ventorum praelia sufflans,
Ego sum, fui, ero Deus unus
Ille ultimus, illeque primus
Qui me colit, hunc quoque rursus
Colo, qui non, non quoque rursus.
Phialas mos edidit irae
Ibi erant, quae toxica, Dirae,
Discintillantia dirae,
Efflabant, res quoque mirae.
Habeas Septentrio primam
Infit, Vulturme secundam,
Zephyri sed habete propinquam
Atque Auster aquatice quartam.
Effusi carcere venti
Vastabant climata mundi
Funduntur jam miserandi
Populi, nec vis fugiendi.
Ruriis rapti populantur
Regna, Urbes, sanguine aquantur
Proprii generis, cumulantur
Caedes, nunquam inferentur.
Nece iam tabuere preempti
Frater, super arva coloni
Rari, planxere et amoeni
Colles, viridaria et horti.
Juga at ardua Christe Sionis
In tutto tramite ponis
Lumen, columnen, regionis
Diae Author cantionis
Cum mundi debile vimen
Turbatur, colligis agmen,
Cui semper es ipse levamen.
Angusto in tempore tegmen,
Si quos dimittis ad astra
Agnos, alios tua cura
Quaerit, baptismatis unda
Lavet hos ab imagine foeda.
Si res sic, ordiar ipse
Hinc de te dicere Petre!

Christi me audiveris agne,
Bone Petre Melas homo, recte.
Est, est cultissimus Hortus
In Sacro monte locatus,
Hunc vivificus foret intus
Fons, alluit amnis apricus.
Est hic quae Planta novella
Exoptans utier aura
Erupit, mox super alma
Ita subsiliit bene terra
Ut eam conspexerit ultro
Olitor, siparier apto
Fecit vigil undique fulcro
Sermoneque prodiit ipso.
Mea vita: repellito curas,
Chordas impelle canoras,
Contemmito res ruituras,
Divum quae accedis at aras.
Sacrosancti Numinis Horte
Quis par tibi fertilitate
Hortus. Quamvis bonitate
Superas o Horte beate!
Pater alme emitte salubres
Super Hortum desuper imbres,
Quem sanguine Filius obses
Proprio acquisivit et haeres.
Plantaque tuere novellam
Hortus nam protulit illam
Tuus iste gemma laturam,
Fidei fructusque daturam.
Coelum terramque tenebat
Deus et tunc jura ferebat,
Queis late regna regebat,
Et cuncta creata fovebat.
Maiora ocepit inire
Quia verba olitoris in aure
Clangebant, raptus amore
Horti, haec tum protulit ore:
O horte peculium amoenum!
Mihi Nati sanguine partum
Ex Orbis cardine lectum,

Multo et molimine cultum.
Facundo te imbre rigabo
Sub vespere, rore beabo
Mane, atque fide renovabo,
(Ego vivo) semper amabo.
Olitor praestans bene pergis;
In pauco cerno fidelis
Est multo praeficietis,
Mea gaudia et ingredieris
Te vero Planta novella
Iamdudum specto quid ipsa
Speres, salveto! Nec ultra
Unquam vexere procella.
Nostros quod amaris agellos
Mage quam quosvis alienos,
Non te teadebit ob ilos,
Esses pertaesa sed istos.
Te Filia sum tuiturus
In deliciis habiturus
In apricus te positurus
Circum- sum sepe- daturus
Consortes tunc celebrabunt
Te cum benedicta videbunt
Inter sata, santa vigeunt
Tua germina, cassiani olebunt.
Deus haec: Haleluia per omens
Sacram persolvitur aedem
Sociam tunc plurima plebem
Vidisses vota ferentem
At velox Angelus ore
Nimbus inclamat radiante,
Extendit et irida late
Veste oream versicolore
Ninborum se agmina cursu
In praeceptis dant cita notu
Summoque die simul, usu
Magno (mirabile dictu).
Nam (que verissima) victi
Plantam coalescere in alti
Speciem quasi caudicis, ili
Distincti a caudice rami.

Rutilum producere florem
 Visa est, cum pandere ventrem
 Coepisset flore tumentem,
 Suaves aurasque bibentem.
 Qualem aprirabat odorem!
 Rosarum? Balsama vel quem
 Efflant? Ego nescio, tandem
 Pateor me extollere talem
 Quo cum gaudere quotaminis
 Soleat sua Lux genialis
 Ita tum spectatur Amicis
 Multum sit ut ipsa celebris.
 Te testem Cibiniane
 Parnasse voco super hac re
 Credo testabere abunde,
 Non dices te, hocce latere
 Non si mihi lingua Maronis
 O Planta sit aut Ciceronis,

Possem te dicere verbis,
 Loquor hoc ex flamine cordis
 Sed flecto gene ante, Iehovam
 Oroque, suam ipse serenam
 Faciem ostendat tibi, gratam
 Qua possis ducere vitam.
 Huic exaudire petentem
 Placeat te, tumque gementem
 Solari, conquecidentem
 Stabilire, beare operantem.
 Natalitia hicce sacrare
 Faxit numerosa sub axe,
 Te coeli, Spiritus in te
 Sacer et maneat sine fine.
 Deus! observo fac per Jesum
 Hoc, dilectum tibi Christum
 Natum, dominum quoque nostrum
 Fiat, Fiat Deus!

Haec est Paraphrasis Genethliaca quam Dni. P. Melas florentissimi Cibiniani
 faustissimo Aniversario Natalitionum Festo geminarii Cultoris... fragmenti,
 hexametri

Carminis Mich. Halits Karansebesi
 (Din Mss. Halici, p. 43-45)
 Román fordítás:

Discurs cu ocazia horoscopului zilei anuale de naștere a Domnului Petrus
 Melas, coleg foarte drag mie, studios în celebra Școală de educație literară și de
 credință din Sibiu

Când tocmai lumina lui Petru
 se văzuse în penultima zi a lunii
 iunie,
 în mulțimea adunării religioase de
 sărbătoare

În planurile divinității, stelele
 strălucitoare
 Strălucesc în imensitatea cerească,
 Astfel, imense, se schimbau repede,
 Fără întrerupere în vreme

Purta pe umeri greutatea aspră
 Precum hamalul, moștenirea
 părintească dragă,
 Pe sine, ține
 Precum greutatea pământului în aer,
 Trece dintr-un loc într-altul, adesea,
 tocmai
 Cu pași nenumărați suprafața apelor
 Ca și alergătorul de curse care zboară
 Cu calul înaripat înainte,
 Sau chiar dacă vrei,

Ca strigătul prin sunet neîntrerupt.
Natura divină să-i poarte
Propria-i frumusețe și podoabă
Cu cel care reflectă iubirea,
Desigur, numai el să reflecte iubirea,
Deoarece acesta care conduce cu
putere,
De asemenea, cel care lucrează
înțelept,
Cel care privi din cer, unde între
arme,
Ca însuși comandantul șade,
El și-a întors ochii spre cele mai de
jos,
Atunci, vestitul de acolo,
Să aducă aminte cu voce nespusă
Dumnezeule, iată, jertfa supremă!
Natura imensă și multiformă
înflorește,
Privește măreț, fie cerul, fie
pământul,
După aceea, la largul mării,
Acestă lucrare a ta,
Dumnezeului, să dureze!
Omul singur, în schimb, însuși
cade înapoi
Și odgonul se răsucesce
Pentru oricine în sus și în jos.
Să ia în seamă începutul cui îi este
dator.
Din gândurile diverse ale lucrătorilor
Când să fie o mulțime de preziceri.
Atunci această artă să se ridice din
nimic altceva,
Decât din mlaștina nenorocirilor.
De aceea, credința dispare de pe
aceste tărâmurii,
Nu este Zeița dreptății cea coruptă
pe pământ,
De fapt, este pe de-a-ntregul coruptă
Calea cărnii (o, neam ingrat)

Dumnezeu Cel ce sparge și Cel care
scurtează
Pentru aceasta cu forță temeliile
lumii,
Astfel, în cele din urmă,
Răsună legea divină,
Cel care umflă băcăniile vânturilor,
Eu sunt, eu am fost, eu voi fi singurul
Dumnezeu,
Acela, Cel din urmă și Acela Cel
dintâi,
Cel care locuiește în mine,
În schimb, pe Acesta îl îngrijesc
Și chiar dacă nu locuiește în mine,
În curând, în cupele mâniei,
În timp ce erau veninurile Furiilor,
Se naște fulgerul mâniei,
Mor chiar și faptele minunate,
Să începi să stăpânești mai întâi din
nord,
Sau până în Voltur, în al doilea rând,
Dar și Zefirul să ai aproape și Austrul
Și cel al mărilor, în al patrulea rând.
Din punctul de plecare, vânturile
larg răspândite
Să pustiască clima lumii,
Să împrăștie popoarele demne de
plâns
Și neputincioase să scape,
Răpite de devastările de Furiilor,
Țări, orașe, popoare și familii
învecinate
Sunt cărate și adunate de ape,
Cadavrele sporesc și niciodată nu
sunt îngropate
Și tocmai când nici nu au putrezit,
să dispară,
Și frații plugari deasupra ogorului
fărămițat,
Plângând cultivă livadă,

Cu pomi și grădini frumoase.
Unește Hristoase, din înălțimea
Sionului,
În toate căile pune lumină,
Și sprijinind direcția dreaptă,
Vestitor al cântecului ceresc,
În timp ce lumea este agitată și
lipsită de putere,
Să lași mulțumire, Tu, căreia
întotdeauna
Îi ești Tu Însuți ușurare,
Mângâiere și apărare în timpurile
grele.
Și dacă pe miei îi trimiți la cer,
Pe ceilalți, grija Ta îi cercetează
Și îi curăță în apele botezului,
Pe aceștia, de chipurile urâte.
Și dacă faptele sunt astfel,
Eu încerc să vorbesc de acum
înainte, Petre!
Pe mine, mielul lui Christos,
Ai putea să mă auzi, omule,
Bun și drept, Petre Melas!
Grădina este foarte îngrijită,
Așezată în Muntele Sfânt,
Pe care o întreține în viața sa
dinăuntru
Izvorul care dă apă râului înșorit,
Aceasta este planta cea tânără
Care dorește cu ardoare adierea
vântului să erupă
Îndată deasupra roditoare,
Astfel, să se ridice bine pe pământ
Încât, pe ea, grădinarul o vede de
peste tot,
Să o pregătească împodobit,
Mereu treaz, peste tot reazemi
Și o arată prin vorbirea însăși.
Să îndrepti din viața mea grijile
(ramurile târzii)
Să pui în mișcare corzile armonioase

Și să nesocotești lucrurile năvalnice
Vei ajunge la altarul care este în cer.
În sfânta grădină a divinității
Care grădină este asemănătoare ție,
Prin fertilitate, chiar prin calitate,
Să fii îmbelșugată, o, fericită
Grădină!
Tată dătător de viață, trimite de sus,
Peste grădină, ploaie binefăcătoare
Pe care prin propriul sânge al Fiului,
Moștenitor și chezaș a
dobândit,
Căci, de fapt, a susține planta cea
tânără
Grădină s-a mărit prin aceea,
Acesta este al tău, care duce muguri
credinței
Și va oferi fructul credinței.
Dumnezeu stăpânește cerul și
pământul
Și atunci aducea legile
Prin care conducea lumea
Și de toată creația se îngrijea.
Cuvintele cele mai mari
Răsunau în urechea grădinarului
Deoarece a început a porni
Prădarea din dragoste a grădinii,
Acesta atunci a scos pe gură:
Mie îmi este destinat acest beneficiu
Renumit în toate părțile pământului,
Beneficiul cultivat cu mult efort,
Pe tine te voi uda
Cu ploaia talentului în timp de seară,
Te voi ferici cu roua de dimineață,
Și chiar în credință te voi
reîmprospăta,
Eu voi fi alături de tine
Și întotdeauna te voi iubi.
Grădinar ales, să mergi înainte.
Eu văd puțini devotați,
Dar mulți pe care să-i pui în frunte,

Bucuria mea într-adevăr,
Să pornești cu tine mlădițele tinere
În sfârșit, eu observ ceea ce însuși
aștepți,
Să fii sănătos și niciuna și nici fiecare
în parte,
Să nu fie purtate de furtună.
Pentru că tu ești iubit în pământurile
noastre,
El nu va fi dezgustat de tine,
Din cauza acelora ce tu ai fi
dezgustat,
Pe tine, Fiică, am de gând să te apăr,
În dragoste am de gând să te am,
În loc însoțit am de gând să te așez,
În preajmă am de gând să-ți fiu
dedicat,
Tovarășii, atunci, te vor celebra.
În timp ce ei te văd pe tine,
În mijlocul unor semănături lăudate
Mlădițele tale sfinte vor înflori,
Și a scortişoară vor miroși,
Dumnezeu tocmai: Aleluia, în
numele tuturor!
Aceași sfântă tovarășie
A celei mai mari părți a mulțimii,
Atunci își îndeplinește făgăduințele,
Și tu atunci să vezi făgăduințele
aduse
În schimb, îngerul cel iute
Cheamă cu figură strălucitoare
ploaia,
Căci, de fapt (ceea ce este foarte
adevărat)
Pe cea de mlădițe,
Prinde rădăcini
Care răzbat în adâncuri,
Precum acele ramuri din trunchi,
Sunt tocmai podoaba trunchiului.
Se vede cum crește floarea
strălucitoare

În timp ce începe să-și deschidă
Pânțelele umflat de floare,
Plăcută mireasmă respiram, ce miros
exală!
Al rozelor? sau chiar ce balsam
sufală?
De aceea, deoarece se obișnuiește în
fiecare an a se bucura,
Lumina se sărbătorește,
Astfel, este respectată
Și mult de prieteni să fie inecuvântată.
Pe tine, sibianule, te aduc în Parnas
Deasupra acestui lucru,
Cred că tu vei fi încredințat din
belșug
Nu dori însă să te ascunzi aici.
Chiar dacă mie nu îmi este dată
limba lui Vergilius,
O, mlădiță, sau a lui Cicero,
Aș putea să te cânt prin cuvinte,
Să te cânt din flacăra inimii.
Dar mă înconvoi în genunchi în fața
lui Iehova
Și îl rog să îți pună Însuși El
În față, ție,
Frumusețea grației sale luminoase
În care tu ai putea să-ți petreci
viața
Acestuia, celui care să-i dai ascultare,
Îi place de tine.
Și atunci, pe cel care plânge și
suspină
Să-l fericească și să-l sprijine,
Pe cel care celebrează calendarul
solar,
Această masă de ziua ta de naștere
A fost numeros prețuită
Sub bolta cerului.
Tu, al cerului, spiritul sfânt
Să rămână în tine fără sfârșit,
Dumnezeule! Implor să faci aceasta

prin Iisus	Și chiar și Domnul Nostru,
Cel iubit și născut Christos pentru	Să fie prețuit, să fie prețuit
tine,	Dumnezeu!

Aceasta este o Parafrază de ziua de naștere care Domnului P. Melas, preastrălucitului și preafericitului locuitor al Sibiului, cu ocazia aniversării sărbătorii de naștere... i-a fost adresată. „Fragment de poezie în hexametrul”, Mich. Halits Karansebesi.

11. PETRUS HENNING

Gratulatio Natalis Revere. Atque clarisso.

D. M. O. R. B. H. P. R.^{554*}

Per freta iactatur solvit in littore vota
Nauta Deo supplicisque aeribus atque maris.
Mercator casu vario per tela per hostes
Vultus et in patriae limine constituo.
Ex alto gratas ad sidera pretore palmas
Tollit, laetitiae concelebratque diem.
Gratantur patrii cives, gratarur et eius
Fida satis consors, Pignora, tota domo
Nomen habet et tua res fit Vir doctissime sese!
(Quomque Parentis ergo nomine jure colo.)
Nam quando varios vitam tolerando labores
Ducimus hanc, quit non exprimur miseri.
Mi pater, at Pietas vitam tua duxit eandem
Credo equidem multis obvia fata malis
Est tamen, est Pietas Tua Vir Clarissime Victrix,
Victrix per Christum semper ubique Deum.
Natales nam cerno sequi potuisse priores
Eius natalem hunc (gaudeo valde) diem.
Et tua constantis Christo Reverentia grates
Sat scio, per grato pectore fere cupit
Dum laetis oculis spectat, sua viscera, natum
Consortum fidam. (cannia vincla mihi)
Haec quoque dum spectant qui te Deo ipse beavit.
Exclamant, gaudet tota domusque, et ego

554 * Román fordítás: Valószínűleg Petrus Henning (1633-1704), a Szebeni Gimnázium tanára (1661-1665) születésnapjára írott üdvözlés. Ez azonban csak feltételezés, mivel nevét nem említi kifejezetten, csak a címben szereplő nagybeűs rövidítésekből következtethetünk erre.

Versibus his ignibus grator, simul oraque Christum
Hic tibi ut assoleat saepe venire dies.

Subiectissimus et Priviquusque

(Din Mss. Halici, p. 43)

Román fordítás:

Felicitare de ziua de naștere a prearespectatului
și preastrălucitului D. M. O. R. B. H. P. R.

Corăbierul, zvârlit prin valuri de mare, printre nori și ape,
Rugător lui Dumnezeu, cere să fie împlinită dorința, să ajungă la țarm.
În alt caz, negustorul printre arme și dușmani,

Cu față împietrită, dorește să treacă granița țării.

Potrivit comandantului înalt, el dorește să ajungă în zodia victoriilor de vază,
Să se înalțe ziua concelebrată a bucuriei, să felicite toți cetățenii patriei.

Întreaga casă, rudele, soția de încredere a acestuia să-l felicite cu îndestulare,
Bărbat prin renumele de foarte învățat și prin înseși faptele sale.

(Prin urmare, onorez pe oricine prin renumele părinților.)

Căci, din moment ce prin variate eforturi pentru întreținerea vieții.

Petrecem această viață ca să nu ne trecem ca nefericiți,

Dacă nu Tatăl, în schimb Credința ta te petrece în aceeași viață.

Într-adevăr, socotesc că sunt multe nenorociri în calea faptelor,

Cu toate acestea, este Credința ta victorioasă, bărbat preastrălucit,
Victorioasă, prin Christos, întotdeauna și peste tot, prin Dumnezeu.

Căci am socotit că a putut să urmeze pe strămoșii săi de sânge
Acum, în această zi de naștere (mă bucur foarte mult).

Și respectul tău constant și recunoștința către Christos,

Îl știi destul și din toate plăcerea inimii cum este obișnuit, îi dorește binele.

Cât timp, cu ochi veseli, privește din inimă sa de încredere pe fiul părtaș

(legătură trupească pentru mine)

Acesta, chiar cât timp te privește, prin însuși Dumnezeu, te ferește pe tine.

Ei aclamă, toată familia se bucură, și eu.

Prin aceste versuri arzătoare, te felicite, și deopotrivă, rog pe Christos,

Încât, această zi, în mod obișnuit, de multe ori, să vină pentru tine.

Foarte apropiat și fiu vitreg [Mihail Halici, n.n.]

AMICI LIBRORUM.

KÖNYVTÁRAK

1. Mihail Halici könyvtára – 1674

Regestrum Librorum Michaelis Halicii de Cáránsebes Cibinii in aedibus generosi domini Johannis Luts repositorum, duabus grandoribus arcis. Anno 1674, die 31 Octobris.

Libri universales; in folio.

1. Johannis Henrici Alstedii Encyclopaedia 2-bus voluminibus.
2. Calepinus Undecim Linguarum, cum onomastico. (Ezt az Encycl[opaediát] es az Calepinust Frank Bal[int] ur[am]nál hadtam.

In octavo.

3. Johannis Henrici Alstedii Triumphus Biblicus.
4. Paedagogus Johannis Thomae Freigii.
5. Syntagma Philippo-Ramense Artium Liberalium Bilstenii.

Oratio Apacii; simul.

6. Francisci Marii Grapaldi Lexicon de partibus aedium; in 4-to.
7. Achmedi Turcica Theologia; in 4-to.
8. Ars Palaestrica, germanice; in logo.

Libri philologici; in folio.

9. Chiliades Adagiorum Erasmi Roterodami.
10. Tabulae Valentini Erythraei in 4 libros Dialecticarum Partitionum Sturmii.
Item: Tabulae Partitionum Oratoriarum Ciceronis.
Item: Grammaticarum Partitionum Georgii Fabricii.
Item: Officiorum Ciceronis.
Item: Johannis Grammatici Commentarii in duos priores Analyticos Aristotelis.
11. Senecae Tragoediae cum commentariis.
12. Florilegii Magni Jani Gruteri, tomus 2-dus.

13. Epistolae familiares Ciceronis cum commentariis Ubertini Clerici Crescinatis, cum Tusculanis Quaestionibus et commentariis, simul.
14. Volumen Epistolarum Erasmi Roterdami.
15. Marsilii Ficini Epistolae.

In cuarto.

16. Liber Stylorum: manuscriptus et aliquot phrasium etc.
17. Nicolai Perotti Institutiones Grammaticae at alia varia etc.
18. Erasmi Moria.
Calvicium Rhenani.
Senecae Ludus de morte Claudii Caesaris.

In octavo.

19. Latium in nuce Alstedii.
Rhetorica Piscatoris.

Logica Bisterfeldii.

20. Joannis Despauterii Grammaticae Institutiones et Ars Versificandi.
21. Grammatica Melanthonis.
22. Grammatica Alstedii.
23. Grammatica Molnaris, nunc recepta.
24. Grammatica Melanthonis aucta per Smidium.
25. Explicatio Grammaticae Molnaris; manuscripta, compacta.
26. Comenii Eruditio Scholastica, nempe: Vestibulum Rerum et Linguarum fundamenta exhibens.
Janua quaedam L[inguae] L[atinae].
Grammatica Elegans; et Atrium; uno volumine omnia.
27. Janua Rerum et Linguarum Structuram exhibens ordine alphabetico; et Grammatica Janualis; alio uno volumine.
28. Schola Ludus eiusdem.
29. Orbis Visibilis eiusdem. (Domini Simonii).
30. Lexicon Atriale; Atrium; Grammatica Elegans Comenii, simul.
31. Vestibulum Latinae L[inguae] Albense, cum prefatione Bisterfeldii.
32. Terentius Gentilis cum commentariis variis.
33. Trivium Spangenbergii.
34. Varronis Opera Omnia cum commentariis Scaligeri et Turnebi.
35. Epistolae Familiares Ciceronis.
36. Donathus Rhenii. (Domini Simomi).

37. Aesopus, Gabrias, Musaeus, Agapetus; graece et latine.
Cato; Civilitas Morum Erasmi;
Dicta Sapientum Mimi Publiani;
Formulae Puer(ilium) Colloq[uiorum].
Alom fejtő etc., simul.
38. Observationes L[inguae] Latinae et Problemata Grammatica Rodolphii
Goelenii.
39. Bellum Grammaticale, Bucolica Virgilii; et Facilis Arithmetica.
40. Nonius Marcellus de Proprietate Sermonis; et Sextus Pompeius De
Verboru S[ignifi]ca[tion]e item Verrii Flacci, quae extant omnia cum
commentariis; simul.
41. Petri Apherdani Tyrocinium L[inguae] Latinae.
42. Centuria Erdő-Bényei.
43. Opera Olympiae Moratae.

In 12-mo.

44. Medulla Latin[itatis], editionis Albensis.
45. Philomela Alstedii.
46. Epistolae Obscurorum Virorum.
47. Adagia Hungarica Decii Baronii. (Domini Frank.)
48. Pansophiae Prodromus Comenii.
49. Symbola Heroica cum suis Emblematibus.
50. Plinii Epistolae; eiusdem et Traiani Amoebeae.
Item: Panaegyrici Plinii, Pacati, Mamertini, Nazarii; simul.
51. Epistolae et Praefationes Pauli Manutii.
52. Senecae Philosophi Opera Omnia.

Poetici; in 8-vo.

53. Sylva Decimatoris cum indice hungarico.
54. Natalis Comitum Mythologia; Venatio et Musarum etc.
55. Textoris Officinae tomi I. et II.; Epitomae et Cornucopiae.
56. Libri de Re Metrica Jacobi Myllii.
57. Aurelii Prudentii Opera.
58. Joannis Boceri Sacra Carmina, et Janus Pannonius⁵⁵⁵.
59. Phrases Poeticae Fundani, et Synonima Ciceronis.
60. Prosodia Joannis Clayi.
61. Publii Papinii Statii Opera Omnia.
62. Euripidis Tragoediae, latine.

555 ² Az eredetiben egyenes vonalban áthúzza

Poetici; in 12-mo.

63. Thesarus Poeticus Buchleri, et Institutio Poetica.
64. Flavissae Poeticae, Flores etc. (apud Petrum Farkas.)
65. Aenigmatografia Reusneri.
66. Bezae Poemata Varia.
67. Plauti Comediae; editio Amstelodamensis.
68. Officina Epithetorum et Appellativorum Bucelleni.
69. Ausonii Magni Opera.
70. Virgilius cum notis Pharnabii.
71. Aestus⁵⁵⁶ et Autoritas seu Entheatu Poeticus.
72. Deliciae Poetarum Hungaricorum.

Rhetorici, oratorici; in 4-to.

73. Ciceronis Opera Omnia cum notis Gothofredi.
74. Liber Selectarum Declamationum Melanthonis.
75. Orationes Novem Inaugurales Theologiae.
Primitiae Laborum Patakinorum Comenii; et Oratio Apacii; simul.
76. Praefationes Gymnasticae Johannis Baptistae Pii.
77. Gymnasmata Oratoria ad Methodum Politicae Lipsianae ductu Johannis Magiri.
Theses theologicae variae.
Fletus Novendialis Sibrando etc.
Leges Communes Mensae Academiae Francofurtiensis.
Contra Abbadonem.
Hymenaeus Gabrielis Betlen; simul.

In 8-vo.

78. Rhetorica Alstedii.
79. Rhetorica Buzinkai⁵⁵⁷.
80. Orationes Boecleri. (Domini Simonii.)
81. Dresserus in aliquot Orationes Ciceronis.
82. Beumlerus in Milonianam.
83. Oratoria Buzinkai.
84. Enchiridion Oratorum cum Catone explicatio et Mimis Publici explicatis.
85. Quintiliani Institutiones Oratoriae, et Declamationes; simul.

556 ³ Vastagon áthúzva.

557 ⁴ Az eredetiben a szerző egy tollvonással áthúzta a „Orationes Mo...[?]”részét és beírta a „Rhetorica Buzinkai” címet.

In 12-mo.

86. Orator Alstedii; et Orator Ecclesiasticus Crocii.
87. Julii Caesaris Scaligeri Epistolae. Oratio Pisc[atoris]?⁵⁵⁸
88. Apuleius.
89. Aphtonis cum notis Hadamarii.
90. Artificium Transitorium Jacobi Hugue.
91. Avancinus.

Hebraici; in 4-to.

92. Lyra Prophetica Victorini Bythneri.

In 8-vo.

93. Biblia Hebraica et Graeca Novi Testamenti.
94. Lexicon maius Buxtorfii Londinense.
95. Thesaurus Grammaticus eiusdem cum Prosodia.
96. Horologium Sichardi cum notis Gerhardi.
97. Atrium L[inguae] Sanctae Dilherri.
98. Rudimenta Linguae Graecae [et] Hebraicae Alstedii.
99. Carbonarius De Hebraica Veritate.
100. Fabricii Capilonis Institutiones Hebraicae Reuchlinus in 7. Psalmos
Poenitentiales Resolutio Grammaticalis.
Symphorianus Champerius De Disciplinis Singulis.
Proverbia Salamonis Resoluta, hebraice a Munstero; simul.

Graeci; in 4-to et 8-vo.

101. Lexicon Graeco-Latinum Crispini.
102. Homeri Opera Omnia 2-bus voluminibus.
103. Dionysius et Aratus, simul.
104. Grammatica Golii cum Epitome Prosodiae Graecae.
105. Jacobi Gretseri Institutiones Linguae Graecae.
106. Rhenii Aurea Clavis Graecae Linguae.
107. Ecclesiae Graecae Liturgia.
108. Hesiodi Opera et Dies.
109. Nilus Episcopus De Vita Pia.
Coluthi Lycopolitae Helenae Raptus.
Tryphiodori Poema De Troide Excidio.
Cointi Smyrnaei Ilii Excidium.
Luciani Somnium; omnia graece et latine cum notis, in 4-to.
110. Luciani Dialogi, graece et latine.
111. Grammatica Graeca Clenardi cum Antesignani notis, in 4-to.

558 ⁴ Az eredetiben mindkét címet kitörölte és „Apuleius”-szal helyettesítette.

112. Isocrates Opera Omnia; graece et latine, in 8-vo maior[e].

In 12-mo.

113. Lexicon Novi Testamenti Pasoris, cum accentibus.

114. Hesiodus, Theocritus, Symmias, Rhodius, Moscus, Bion; simul.

115. Hesiodus, Theocritus, Symm[ias], Rhodius, Moscus, Bion, et Thegnis; simul.

116. Alcaeus, Sappho, Anacreon, Simonides, Alcman, Pindarus, Archilochus, Melanippus, in uno volumine; simul.

117. Neandri Erotemata Grammatica.

Philosophici; in folio.

118. Opera Alberti Magni, caractere fracto.

119. Raphaelis Volaterrani 38 Libri Commentariorum Urbanorum, cum Macrobia; simul.

In 4-to.

120. Almanach Petri Pittati, et eiusdem.

Isagoge in Coelestem Astronomicam Disciplinam.

Commentaria Ephemeridum Andreae Perlachii.

Ephemerides duorum annorum Erasmi Reinholdi ad Meridianum Vitebergiensem, in 4-to.

121. Cartesii Opera 2-bus voluminibus.

122. Clavis Philosophiae Aristotelico-Cartesianae Joannis Raey.

123. Elementale Mathematicum Alstedii; et Apologetica Exegesis Cunradi Vorstii; simul.

124. Prima Philosophia Pauli Voetii.

125. Disputationes philosophicae variae.

126. Astronomia Albumasar Abalachi.

127. Regii Physica et Medicina.

128. Prutenicae Tabulae Coelestium Motuum Erasmi Reinholdi.

129. Disputationes philosophicae variae.

130. Severinus Boetius de Consolatione Philosophiae.

Seneca De 4. Virtutibus.

Sequentiae et earum Explanationes collectae per Joannem Adelphum.

Hymni de Tempore et Sanctis; collecti in 4-to.

131. Joannis Regiomontani Tabulae Directionum.

Eiusdem Tabulae Sinuum.

Quadrans Planisphaerii Valentini Engelhardi; in 4-to.

In 8-vo.

132. Omnium operum Matthaei Hostii tomus primus De Re Nummaria Veteri;
Romana, graeca, hebraica et externa.
133. Epitome Astronomiae Kepleri.
134. Alstedii Lexicon Theologicum.
Philosophia Restituta.
Theatrum Scholasticum.
Panacea Philosophica; simul.
135. Clavis Philosophica Jonae Hoekeri, et Distinctiones;
Item: Axiomata Reeb.
136. Vademecum Philosophicum Schertzeri.
137. Problemata Logica Goclenii.
138. Arithmetica et Geometria Rami, cum commentariis.
139. Thaumaturgus Mathematicus Caspari Ens.
140. Joannis Casi Dialectica.
141. Metaphisica Bisterfeldii.
142. Jacobi Gorscii Dialecticae Libri 10.
143. Othonis Casmanni Cosmopodia et Uranographia.
144. Alstedii Compendium Lexici Philosophici.
145. Alstedii Systema Logicae Harmonicum.
146. Mercurius Trismegistus, Jamblichus, Proclus, Alcinous, Speusippus,
Xenocrates; simul.
147. Elementa Euclidis.
148. Logica Maior Buzinkai.
149. Physica Regii⁵⁵⁹.
150. Aristotelis Ethica per Heilandum disposita.
151. Dialectica Joannis Caesarii.
Dialectica Melanthonis.
Dialectica Trapezuntii.
Rhetorica Caesarii; simul.
152. Valentinus Erythraeus De Grammaticorum Figuris, Periodis etc.; et
Dialectica Augustini Hunnaei; simul.
153. Explicatio Logicae Bisterfeldii; manuscripta.
154. Vita Honesta N.⁵⁶⁰, Institutio Barlandi; et Duo opuscula Vivis; simul.
155. Peuceri Casparis Elementa Doctrinae De Circulis Coelestibus; et
Arithmetica Practica Gemmae Frisii.

559 Az eredetiben az egyenes vonallal törölt szó helyett az „Aristotelis” szerepel.

560 Olyan rövidítés, amit nem tudunk feloldani.

156. Georgii Rhau Enchiridion Utriusque Musicae Practicae.
Epitome Logicae Rodolphi Agricolae.
Tabulae De Schematibus Petri Mosellani et de 2-plici Copia.
Arithmetica Joannis Volphii.
Fenestellae et Pomponii Laeti De Magistratibus, Sacerdotibus, Legibus
Romanorum.
Valerii Probi De Literis Antiquis.
- In 12-mo.
Alstedii Compendium Logicae Harmonicae; et Elementa Logicae Edoardi
Brerevood; simul.
157. Alstedii Physica Harmonica, cum
Compendio Metaphysicae.
158. Axiomata Philosophica Bedae, et
Encyclia Philosophica; simul.
159. Dialectica Rami;
Item: Amesii Technica et Demonstratio Logicae verae.
160. Logica Piscatoris; manuscripta, autographum Piscatoris.
161. Philosophia Theologiae Ancillans Baronii.
162. Alstedii Methodus Admirandorum Mathematicorum.
163. Rhabdologia Joannis Neperi.
164. Joannis Posahazi Philosophia Naturalis.
Libri theologici; in folio.
165. Opera Perkinsi, 2-bus voluminibus.
166. Theologia Scholastica Thomae Aquinatis, cum commentario Pesantii.
167. Augustinus De Civitate Dei, cum notis Ludovici Vivis; et Opera Omnia
Bernhardi; in uno volumine.
168. Nazianzini Opera Omnia, graece et latine.
169. Tvissi Vindiciae Gratiae, Potestatis ac Providentiae Dei.
170. Alstedii Prodromus Religionis Triumphantis.
171. Piscator in Novum Testamentum.
172. Mollerus in Psalmos.
173. Itinerarium et Chronicon Totius Sanctae Scripturae Buntingi.
174. Augustini tomus 9 et 10; simul.
175. Joannis Merceri Comment[arii] in Proverbia Ecclesiastica et Cantica
Canticorum.
176. Bibliotheca Studii Theologici ex plerisque doctoribus prisci seculi etc.
177. Rationale Divinorum Officiorum Guilielmi Duranti etc.
178. Bezae volumen Tractatum Theologiarum.
179. Petri Martyris Vermilii Locorum Communium tomus primus, secundus et
tertius; simul.

180. Zachariae Ursini Tractatum Theologicarum volumen.
181. Joannis Calvini Praelectiones in 12 prophetas minores.
182. Joannis Chrisostomi tomus tertius, quartus, quintus; simul.

In 4-to.

183. Alstedii Praecognita Theologica.
184. [Alstedii]⁵⁶¹ Theologia Naturalis.
185. [Alstedii] Theologia Catechetica.
186. [Alstedii] Theologia Didactica.
187. [Alstedii] Theologia Polemica.
188. [Alstedii] Theologia Casum cum Trifolio Prophetico eiusdem.
189. [Alstedii] Theologia Prophetica.
190. Corpus Theologiae; manuscriptum Bisterfeldii et Alstedii.
191. Lubbertus De Christo Servatore Contra Socinum.
192. Disputationes Th[eologicae] sub Diestio [et] Hoornbeeck.
193. Cloppenburgii Exercitationes Super Locos Communes Theologicos; et Compendiolum Socinianismi Confutatum.
194. Disputatio Scholastica De Divina Providentia Samuelis Retorfortis.
195. Lectiones Amesii in psalmos.
196. Theologia Naturalis Pauli Voet.
197. Politia Ecclesiastica Parkeri.
198. Pauli Keresztúri Csecsemő Keresztény.
199. Memoriale Biblicum Johannis Himmeli.
200. Postilla Guillermi etc.
201. Exegesis Amesiana Domini Martonfalvi.
202. Johannis Scharpii Cursus Theologicus.
203. Disputationes Theologicae variae praeside Gilberto Voetio.
204. Irenicum Paraei.
205. Josephi Medi Clavis Apocalyptica.
206. Copia Litterarum ad dissidentes ab Ecclesia Romana in Polonia: Maresii Munimem Orthodoxiae.
Litterae Ernesti Hassiae Landgravii ad Calixtum.
Maresii Synopsis Catholicae Doctrinae de Gratia, contra Catechis[mum] Gratiae Jansenitarum etc.
207. Cocceji Summa Theologiae.
208. Ludovici Molinaei Paraenesis.
209. Joannis Jacobi Grynaei Disputationes Theologicae, partes duae, et
Orationes duae;
Oratio et Carmina Funeris Friderico Videbrano dicta etc.

561 Ahogyan az eredeti kézirat szerkezetéből és a rendelkezésünkre álló könyvészetből kitűnik, a 184-188 számok alatt Altstedius művei szerepelnek. Neve csak az elsónél jelenik meg, ezért a többi esetben mi azt tettük szögletes zárójelbe.

210. Protocollum et Acta Colloquii Mulbrunnensis inter Palatinos et Viteborgicos de Ubiquitate et Hoc est corpus meum.
211. Exegesis Perspicua De Sacra Coena, Genevae.
Apologia Modesta ad Acta Conventus Torgensis;
Item: Valentia De Idololatria, eiusdem.
Apologeticus De Idololatria.
212. Theodoretus in 5 Libros Mosis et Josuam.
213. Disputatio de Trinitate inter Socinos et Reformatos Albae habita.
214. Beata Beatae Virginis Ars Bisterfeldii.
215. Valentini Gentilis Errores, eiusque Historia, Supplicium.
216. Liber Thesium Theologiarum Disputatarum Heidelbergae.

In 8-vo.

217. Propositiones Theologicae Lutheri et Melanthonis.
218. Quaestiones Sacrae Lutheri Libri 4; simul.
219. Caecilii Cypriani Martyris Opera.
220. S[cri]p[tu]rae Sacrae Divina Eminentia et Effi[ca]cia;
Item: Ars Concionandi Bisterfeldii.
221. Opera Sohnii Omnia, 3-bus voluminibus.
222. Othonis Casmanni Gnorismata Electionis, et Turpitude Turpissima; simul.
223. Biblia Latina Manualia Tremellio Juniana.
224. Institutio Christianae Religionis Calvinii.
225. Theologia Keckermanni.
226. Othonis Casmanni Pulchritudo Pulcherrima;
Biographia Ethica, Theosophica; simul.
227. Petri Lombardi Sententiarum Libri 4.
228. Thomae Aquinatis super 4. Libros Sententiarum.
229. Alstedii Compendium Theologicum.
230. Alstedii Pentateuchus Mosaica ac Pleias Apostolica.
231. Szegedini Assertio Vera De Trinitate.
232. Pastor Evangelicus Oliveri Boules.
233. Catechesis Albensis Alstedii.
234. Exercitationes Apologeticae Pro Divina Gratia Retorfortis.
235. Catechesis Palatina;
Confessio Belgica;
Liturgia, graece et latine; simul.
236. Ursinus super Catechesim Palatinam.
237. Promptuarium Allegoariarum Johannis Botsacci.
238. Disputatio De Trinuno Vero Deo et Fide Salvifica.
239. Novum Testamentum cum notis Bezae.

240. Breviarum De Tempore et Sanctis Ecclesiae Strigoniensis.
241. Chrysostomi Homiliae in Matthaeum; latine.
242. Haymo in Epistolas Pauli.
243. Symphonia Catholica Polani, in 8-vo.
244. Mellificium Catecheticum Diestii, cum Catechesi Palatina simul.
245. Oecolampadius in Epistolam ad Hebreos, in Hoseam, Joelem etc.
246. Refutatio Scripti Petri Caroli.
 Tractatus aliquot Christianae Religionis scilicet Sociniani.
 Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo.
 Judicium Ecclesiarum Polonicarum: Refutatio eius.
 Scriptum Fratrum Transylvanorum; simul.
247. Matthaeus Dresserus De Festis Diebus.
248. Propositiones omnes Martini Lutheri, et Quaestionis V.⁵⁶² etc.; simul.
249. Malach Doctor.
250. Kecskemethi Fides Jesu et Jesuitarum.
251. Itinerarium Catholicum; Magyarul.
252. Vezérlő utt.
253. Keseredet Lélek tiszt: Pater Kis etc.,
 Ars Concionandi Domini Martonf[alvi]; simul.
- In 12-mo.
254. Alstedii Turris Babel.
255. Alstedii Def[initiones], Dist[inctiones] Loci Communis:
 Logica; Theologia, et Diatribe De Mille Annis; simul.
256. Alstedii Regulae Theologicae; Synopsis; simul.
257. Summa Casuum Conscientiae, et Quaestiones Theologicae; simul.
258. Alstedii Methodus Sacro Sanctae Theologiae, et
 Quaestiones Theologicae.
259. Praxis Pietatis Pauli Medgyesj.
260. Constitutiones Apostolicae Clementis Romani.
261. Lactantius Firmianus.
262. Drexelii Nicetas.
263. Brevis Notitia Confessariorum Antonii Gelosi.
264. Drexelii Orbis Phaeton, et
 Zodiacus Christianus.
265. Amesii Animadversiones de Praedestinatione, Morte Christi, Gratia Dei,
 Perseverentia Sanctorum; simul.
266. Amesii Medulla Theologiae, et Casus Conscientiae; simul.
267. Psalterium Latinum Spethae; Item: Buchanani.
268. Bibliorum Vulgatae Editionis pars prima.

562 Sic! A rövidítést nem tudtuk feloldani.

269. Manuale Hungaricum Bocatii.
270. Aliud Manuale Cantiuncularum Ecclesiasticarum Hungaricarum.
271. Gerhardi Meditationes.
272. Kempis, latine.
273. Kegelius, latine.
274. Impressum; vulgo Kotátlan.
275. Impressum; vulgo Kótás.
276. Belenyesi Ferecz Lelki aldozati.
277. Refutatio contra Georgium Maiorem Socinianum.
278. Veritas secundum Pietatem Dudleji Jenneri.
279. Johannis Arndt De Vero Christianismo Libri 4.
280. Exercitationes Scholasticae Debrecini.
281. Johannis Cloppenburgi Schola Sacrificiorum, et Gangraena Theologiae Anabaptisticae; simul.
282. Bibliotheca studiosi theol[ogi] Voetii.
283. Libellus Precationum Johannis Avenarii.
284. Coccejus De Foedere Dei.

Libri Juridici

285. Jacobi Regis Opera Omnia, in folio.
286. Aron Alexander Olizarovius De Politica Societatis, in 4-to.
287. Compendium Juris Civilis in usum Civitatum Saxonicarum in Transsylvania.
288. Summa Juris Canonici Canisii, in 8-vo.
289. Juris et Judicii Fecialis etc., in 12.
290. Justiniani Institutionum Libri 4., cum titulis etc. ex. Digestis, in 12-mo.
291. Lipsii Civilis Doctrina, et Constantia, in 12-mo.
292. Statuta Jurium Municipalium Saxonicalium in Transsylvania, in 4-to.
293. Lecturae super Arboribus Consanguineitatis, in 4-to.
294. Lipsii Civilis Doctrina, in 8-vo.
295. Codex Justinianus cum variis commentariis et chronicis canonibus, in folio.
296. Digestum Novum cum commentariis Accursii, in folio.
297. Decretum Juris Consuetudinarii Regni Hungariae, in 4- to.
(Reliqua regum Decreta vide in Appendice Bonfinii.)⁵⁶³
298. Novellae Constitutiones Justiniani, in 8-vo.

Libri medici; physici.

299. Ludovici Septallii Animadversiones et Cautiones Medicae, in 8-vo.
300. Theatrum Chemicum, in 8-vo.

563 vö.: 333. sz. cím

301. Turba; Scala; Rosarium Philosophorum etc.; simul, in 8-vo.
302. Physica Genesis, Trismegisti, Trithemii;
Philosophia Chimica;
Duellum Animi cum Corpore Dornei, in 8-vo.
303. Opuscula varia veterum philosophorum de alchymia, in 4-to.
304. Jacobus Rufus De Conceptu et Generatione Hominis, in 4-to.
305. Alchymia Andreae Libairi, in folio.
306. Aurelii Cornelii Celsi de Re Medica Libri 8, in 4-to.
307. Isbrandi de Diemerbroock De Peste, in 4-to.
308. Veber János Amuletuma, cum
Arithmetica Frisii, in 8-vo.
309. Pestis Alexicacus Johannis Quercetani, in 8-vo.
310. Aliquot opuscula chemica, incerti auctoris.
Grataroli; Michaelis Savanorolae etc., in 8-vo.
311. Guilielmi Varignanae Secreta Sublimia, in 8-vo.
312. Praxis Medicinae Theor[et]ica et Empirica G[eorgii] Brueli, in 8-vo.
313. Medicinae Utriusque Syntaxes Jacobi Veck[e]ri, in folio.
314. Philonium Valesii de Taranta, in folio.
315. Johannis Remmelini Catoptrum Microcosmicum, in folio maximo.
316. Alberti Magni Libellus De Secretis Mulierum;
De Mirabilibus Mundi etc., et Speculum Astronomicum; simul, in 12-mo.
317. Antonii Musae Brasavoli Comment[arii] in Aphor[ismos] Hippocratis et
Galenii; in folio.
318. Martini Rulandi, in 8-vo.
319. Malleus Maleficarum Jacobi Sprengeri; et alia aliorum opuscula
consimilia, in 8-vo.
320. Liber Scholae Salernitanae cum commentariis Arnoldi Villanovani etc.
De Regimine Sanitatis.
Henricus Rangovius De Conservanda Valetudine.
Gratarolus De Literatorum et Magistratum Gerentium Valetudine
Conservanda, in 12-mo.
321. Bauhini Universalis Plantarum Historia, ex variis auctoribus aucta ac
locupletata 3-bus voluminibus; in folio.
322. Johannis Baptistae Phytognomonica De Herbis, Metallis etc., in folio.
323. Plinii Secundi Naturalis Historia, in folio.
324. Avicennae Canon; in folio.
325. Jacobi Veckeri De Secretis Libri XVII., in 8-vo.
326. Levinus Lemnius De Oculis Naturae, in 8-vo.
327. Hygieina Timothei Brygthi;
Item: Marsilius Ficinus De Vita; simul, in 12-mo.
328. Baptistae Portae Magia Naturalis, in 12-mo.

329. Psellus De 4. Mathematicis Scientiis; graece et latine;
Cristophorus Encelius De Re Metall[ica], De Lapidibus et Gemmis.
330. Jodoci Villichii Isagoge in Aristotelis et Pontani Meteora et Tabula
Meteororum; et Malum Punicum, simul.
- Historici.
331. Livii Omnia Opera, in folio.
332. Bonfinius cum variis Appendicibus et Decretis⁵⁶⁴.
333. Istvanfius, in folio. (Fr[ank] Balint Urammal van mig le jövök.)
334. Xenophon; graece et latine, in folio.
335. Monachorum Historia; lacera, in 4-to.
336. Turoczius, cum
Rogerio simul, in 4-to.
337. Reinoldi Heidensteinii Bellum Moscoviticum, in 4-to.
338. Icones Virorum Illustrium Bezae, in 4-to.
339. Historia Sacramentaria Lavateri, in 4-to.
340. Thesaurus Chronologiae Alstedii, in 4-to.
341. Vitae Diogenis Laertii, cum Selectis Car[minibus] H[enrici]⁵⁶⁵ Stephani,
in 8-vo.
342. Auli Gellii Noctes Atticae.
343. Onomasticon Theologicum Theophili Lebei, in 8-vo.
344. Vitae Theologorum Germanorum Melchioris Adami.
345. Sallustius;
Item: Sermones Fideles, in 12-mo.
346. Martinus Csombor, in 12-mo.
347. Jocoseria Melandri;
et Bebelius, 2-bus voluminibus, in 12-mo.
348. Opera Omnia Taciti, in 16-to.
349. Belgicae Descriptio, et
Indiae Verae; simul, in 12-mo.
350. Status Hungariae; et
Cunaei Respublica Hebraeorum; simul, in 12-mo.
351. Aegidii Strauchii Breviarium Chronologicum, in 12-mo.
352. Jacobi Sobieski Bellum Chotinense.
353. Sleidanus De 4. Monarchiis, in 16-to.
354. Johannis Camerarii De Vita Philippi Melanthoni, in 8-vo.
355. Josephi Historici Opera Omnia, in 8-vo maiori.
356. Pauli Eberi Calendarium Historicum;
Vita Pauli Apostoli, Maioris; simul.

564 vö.: 9. jegyzet

565 Valószínűleg Henricus Stephanus, a 16. századi ismert humanista reformátor

357. Speculum Pontificum Szegedini, in 8-vo.
358. Florus cum commentariis;
Sexti Rufii Historia Romana;
Messalae Corvini Libellus De Augusto Caesare;
Item: Historia Juris Civilis Aymari Rivalii; simul, in 8-vo.
359. Petri Bembi Opera Omnia, in 8-vo.
360. Clamor Regii Sanguinis, in 4-to.
361. Utopia Mori; Epigrammata eiusdem.
Similia Erasmi; simul, in 4-to.
362. Justinus, in 12-mo.
363. Julius Caesar;
Item: alia opuscula historica, in 12-mo.
364. Plutarchi Opera Omnia, in folio.
365. Marci Antonii Sabellici Euneades, quinque priores; in folio.
366. Instrumentum Pacis, in 4-to.
367. Sleidanus De Statu Religionis et Reipublicae, cum tabulis;
Item: Laonicus Chal[co]condilas De Rebus Turcicis;
Item: Varii authores de rebus turcicis; simul, in folio. (Frank Balint
Urammal, hadtam miglen alá jövök.)
368. Eusebius, Ruffinus, Socrates, Theodoritus, Sozomenus, Theodorus
Lector,
Evagrius; simul; in folio.
369. Eusebius, Ruffinus; Tripartita Historia Cassiodori; Nicephorus;
Victor[inus];
Theodoritus; simul, in folio.
370. Icones Litteris Clarorum Virorum Graeciae, Germaniae, Italiae, Galliae,
Angliae, Hungariae Nicolai Reusneri; in 8-vo.
371. Georgii Maioris Vitae Patrum;
Patrum Selecta Facta, Dicta; in 8-vo.
372. Suetonii opera cum notis ad calcem.
373. Solinus De Mirabilibus Mundi;
Grammatica Joannis Altenstein;
Murmellius De Verborum Compositis; et alia etc., in 4-to.
- Miscellanei.
374. Viviradix Theologiae;
Mysterium Pietatis Ostensum; et Janua Lucis ac Salutis; simul, in 4-to
scriptum.
375. Controversiae Biblicae, secundum etc., in 8-vo scriptae.
376. Elementa Encycl[opaediae]et Metaph[ysicae] Cl[arissimi] Cseng[eri], in
8-vo scripta.

377. Quaedam Institutiones Logicae; Logica Bisterfeldii, et Oratoria Sacra; simul, in 4-to scriptae.
378. Collectiones Miscellaneae mea manu scriptae, in 8-vo.
379. Vocabularium, paterna manu scriptum.
380. Cantion[es] Pasch[ales], paterna manu scriptae; in 8-vo.
381. Cantion[es] Nativ[itatis] et Pentec[ostales], paterna manu scriptae, in longo.
382. Catechesis Hungarica Siderii; et Cant[iones] Funeb[res], V[alachice] scriptae.
383. Catechesis quaedam Va[lachica] per me scripta⁵⁶⁶.
384. Phrases Ciceronis, in 4-to, paterna manu scriptae.
385. Philosophia, lacera; Cl[arissimi] Enyedi.
386. Brevis Commentarium in universum Virgilium.
387. Polydori Virgilii Adagiones.
388. Explicatio quaedam grammatica; Paren[tis];
Item: Phrases e simplicibus legibus;
Item: Praecepta quaedam morum; Par[entis];
Item: Cato
389. Hübnerus Refutatus.
390. Vestibulum Com[enii].
391. Metaphysica Albr[ichii]; manuscripta.
392. Poesis Alvari.
393. Alphabetum Philos[ophiae] Bisterfeldii, in 4-to.
394. Explicationes Amesianae Johannis Tolnai, in 8-vo.
395. Liber Carmin[arum] D[omini] Par[entis], in 8-vo scriptus⁵⁶⁷.
396. Instructio Visitationis Saxonicae Pomerani, [in] 8-vo.
397. Joannis Sereji Grammatica Gallica, in 8-vo.
398. Elegantiae Vallae, in 12-mo.
399. Examen Ordinandorum, in 8-vo.
400. Erasmus De Instituendis Pueris.
401. Cypriani Soarez Rhetorica, in 8-vo.
402. Libellus exigus precum hungaricarum, nigrae pergamena etc.
403. Pastor Ecclesiasticus; scriptus, in 4-to.
404. Jo Nemes Váradnak Gyenge Orvoslasa, in 4-to.
405. Tractatus Politicus Pancratii; in materia.
406. Limitatio; et Articuli Quidam Regni Transsylvaniae, in folio.
407. Praecepta Morum Comenii.
408. Folium Seriei Lectionum Patakini Impressum.
409. Theses variae, circiter 30; Par[entis] etc.

566 Az eredetiben a szerző kb. 7 cm. helyet üresen hagyott, esetleg a később leltározandó könyvek számára

567 Az eredetiben a szerző kb. 5,5 cm. helyet üresen hagyott, a fentebb említett célból

410. Liber crassus constans ex charta pura pro commentationibus biblicis etc.; in 4-to compactus⁵⁶⁸.
411. Thesaurus Elegantiarum Nicassii, in 8-vo. D[omini] Simonii.
412. Grammatica et Logica Bartholini. D[omini] Simonii.
413. Logica Rami, in 8-vo. D[omini] V[alentini] Frank⁵⁶⁹.

(vö.: L. Musnai, I. Dani, K. Engel, Date noi privitoare la Mihail Halici, în Studii de istorie literară și folclor, Cluj, Editura Academiei R.P.R., 1964)

2. Pápai Páriz Ferenc könyvtára

1. Althusius, Johannes: Dicaeologica. Totum et universum jus. Francofurti, 1618.
2. Ammann, Paulus: Paraenesis circa institutionum medicarum emendationem. Lipsiae, 1673.
3. Animadversiones in pharmacopoeiam Augustanam... sive Pharmacopoeia Augustana reformata. Opera et studio Jannis Zwelferi Palatini M. D. Noribergae, 1667. Fedelv: Basilaе Rauracorum, 1675.
4. Berbette, Paulus: Opera chirurgico-anatomica. Acedit De peste tractatus. Lugduni Batavorum, 1672.
5. Bartholinus Casparus: Specimen philosophiae naturalis. Hafniae, 1692.
6. Bartholinus, Thomas: Cista medica Hafniensis, Hafniae, 1662.
7. Bartholinus, Thomas: Responsio de experimentis anatomicis, Hafniae, 1661.
8. Bartholinus, Thomas: De hepate defunctus, Hafniae, 1661.
9. Bartholinus, Thomas: De insolitis partus humani viis, (Ui. Veslingius, Johannes muveibol is kozol, 1. ott) Hafniae, 1664.
10. Bassianus, Landus Placentus: Tatrológia. Basileae, 1543.
11. Bauhinus, Casparus: Catalogus plantarum circa Basileam. Basileae, 1622.
12. Bauhinus, Casparus: Institutiones anatomicae. Francofurti, 1616.
13. Bauhinus, Casparus: Pinax theatri botanici. Basileae, 1671.
14. Bauhinus, Casparus: Prodromos theatri botanici. Basileae, 1671.
15. Bauhinus, Joannes Jacobus: Diatetiken. Basileae, 1661.
16. Bauhinus, Joannes Jacobus: Tyrocinium chymicum. Wittenbergae, 1634.
17. Bergmannus, Henricus Salomon: De empyemate. Helmstadii, 1670.
18. Beroaldus, Phillipus: Commentationes conditae. (Frontinus, Vegetius, Aelianus etc.).

⁵⁶⁸ Kb. 18 cm maradt üresen, az említett célból.

⁵⁶⁹ Az eredetiben a szerző egyenes vonallal törölte a 412., 413., 414. címet

19. Bertling, Johannes: De ministerio novi foederis , non literae, sed spiritus. Lugduni Batavorum, 1714.
20. Blancardus, Stephanus: Anatomia practica rationalis. Amstelodami, 1688.
21. Blancardus, Stephanus: Anatomia reformata. Lugduni Batavorum, 1688
22. Blasius, Gerardus: Anatome contracta. Amstelodami, 1666.
23. (Boutauld, Michel:) La suite des Conseils de la sagesse. A la Haye, 1684.
24. Brechfeld, Johannes Henricus: De venenis. Helmstadii, 1661.
25. Broeckhuysen, Benjamin: Oeconomia corporis animalis sive cogitationes succintae de mente, corpore et utriusque coniunctione juxta methodum philosophiae Cartesianae deductae. Novimagi, 1672.
26. Brunfelsius, Otho: Iatrimon medicamentorum simplicium. H. és é.n. Előszó keltezése: Argentorati, 1533.
27. Brunn, Johannes Jacobus, à: Systema materiae medicae continens medicamentorum... seriem. Patavi, 1646.
28. Bruellus, Gualterus: Praxis medicinae theorica et empirica. Lugduni Batavorum, 1628.
29. Carrol, Barnabas: De testamenti factione activa et passiva. Trajecti ad Rhenum, 1711.
30. Claius (Hertzenbergens), Johannes: Ecclesiastes Salomonis carmine redditus et enarratus. Lipsiae, 1583.
31. Claius, Johannes: Prosodia. Wittebergae, 1580.
32. Claudianus, Johannes: Opera. Amstelodami, 1677.
33. Colerus, Johannes Joachimus: De haemoptisi. Janae
34. Cornacchinus, Marcus: Methodus qua omnes humani corporis affectiones ab humoribus copia... genitae. Előszó: Pisa, 1620.
35. Cornarius, Janus [ford.]: Hippocrates coi medicorum principis libelli aliquot. Basileae, 1543.
36. Cornarius, Janus: Hippocrates sive doctor verus, oratio habita Marpurgi. Basileae. Előszó: 1543.
37. Deodatus, Claudius: Pantheum Hygiasticum Hippocratico-Hermeticum. Brunturuti, 1628.
38. Dioscorides Anazarbeus: De medicinali materia libri sex. Basileae, 1539.
39. Eglinger, Samuel: Theses. Basileae, 1667.
40. Enchiridion practicum medico-chirurgicum. Apud haeres Petri de la Rowiere, 1626.
41. Erasmus Rotterdamus Desiderius: Adagiorum epitome. Amstelodami, 1649.
42. Ernestus, Ioannes: Tractatus de oleis variis. Genevae, 1647.
43. Fallopius, Gabriel: Expositio in librum Galeni de ossibus. Venetiis
44. Faventinus, Benedictus I. Victoriis, Benedictus, de
45. Faventinus, Leonellus I. Victoriis, Leonellus, de

46. Fontanus, Dionysius: De morborum internorum curatione libri IIII. Lugduni, 1574.
47. Fontanus, Iacobus: Practica curandorum morborum. Parisiis, 1511.
48. Fontanus, Iacobus: Phisiognomia Aristotelis ordine. Parisiis, 1611.
49. Frontinus, Sextus Julius: Stratagemeticon liber primus, lasd: Beroaldus, Philippus: Commentationes conditae.
50. Fuchsius, Leonhartus: Humani corporis fabrica. Lugduni, 1551.
51. Fumanellus, Antonius Veronensis: Omnium febrium et diagnoscendarum et curandarum absolutissima methodus. Basiale, 1453.
52. Garmanus, L. Christianus Fredericus: De miraculis mortuorum. Lipsiae, Chemnitii, 1670.
53. Garmanus, L. Christianus Fredericus: Homo ex ovo sive de ovo humano dissertatio. Chemnitii, 1672.
54. Gelder, Johannes à: Contra Gerardum Blasium. Londini, 1662.
55. Galuberus, Ioannes Rudolpus: Pharmacopea Spagyrica. Pars prima. Amsterodami [!], 1654.
56. Galuberus, Ioannes Rudolpus: Prosperitatis Germaniae pars prima. Amsterodami, 1656.
57. Galuberus, Ioannes Rudolpus: Prosperitatis Germaniae pars prima. Amsterodami, 1657.
58. Gocklenius, Rodolphus: Physica generalis libri III, Francofurti, 1613.
59. Groeliatus [?], David: Calendarium ad annum 1647. Nem talaltuk a konyvtarban.
60. Grülingius, Philippus: Florilegium, Hipocratico-Galeno-chymicum novum, Lipsiae, 1655.
- 60/a Grülingius, Philippus: Medicinae practicae libri quinque, Lipsiae, 1655.
61. Grülingius, Philippus: Curationum dogmatico-hermeneutarum... centuria nova, Northusae, 1662.
62. Grülingius, Philippus: Tractatus novus de calcuto et suppressione urinae, Northusae, 1662.
63. Guntherus, Anthonius: De scorbuto. Discursus inauguralis medicus, Praeside G. Moebius. Jane, 1662.
64. Hertmannus, Johann: Praxis chymiatrica. Genevae, 1647.
65. Hertmannus, Johann: Opera omnia.
66. Herbarium vivum.
67. Herbarium, Paulus: Cynosura materiae. Lugduni Batavorum, 1726.
68. Heurnius, Ioannes: Opera omnia tam ad theoriam, quam ad praxin medicam. Postrema editio. Lugduni, 1658.
69. Heurnius [Heurn], Ioannes: Hippocratis coi aphorisimi graece et latine. Lugduni Batavorum, 1638.

70. Hippocratis coi aphorissimi graece et latine cura Johannis Heurni, Lugduni Batavorum, 1638.
71. Hippocratis libelli aliquot per Ianum Cornarium conscripti. Basileae, 1543.
72. Homberg, Andreas: De tentigine. Jane, 1671.
73. Homberg, Georgius: Observationes medicae. A könyvtárban nem taláható.
74. Honre, Joannes, van: Mikrotekhné seu methodica ad chirurgiam introductio. Lugduni Batavorum, 1668.
75. Honre, Joannes, van: Mikrokosmos seu brevis manuuctio ad historiam corporis humani. Lugduni Batavorum, 1665.
76. Jessenius [Jeszenszky], Johannes: Historica relatio de rustico Bohemo culturi-varace. Hamburgi, 1628.
77. Jostonus Johannes: Idea universae medicinae practicae libris XII absoluta. Francofurti, 1664.
78. Kircherus, Athanasius: Scrutinium physico-medicum contagiosae luisque dicitur pestis origo, causae, signa, prognostica Annexa: De thermis Carolinis. Lipsiae, 1671.
79. Kisselbachius, Bathasarius: De febris. Basilae, 1660.
80. Kufnerus, Georgius: De morbis puerorum. Lugduni, 1554.
81. Laërtius, Diogenes: De vitis philosophorum. Amstelodami, 1692.
82. Laurentius, Andreas: De chirurgia et anatomia opus libri V. Francofurti, 1621.
83. Laurentius, Andreas: De crisibus libri tres. Francofurti, 1596.
84. Lemnius, Levinus: De miraculis occultis naturae libri IIII. Item De vita cum animi et corporis incolumitate recte instituenda liber unus. Antverpiae, 1574.
85. Liddelius, Duncanus, Scotus: Ars medica. Hamburgi, 1628.
86. Liddelius, Duncanus: Tractatus de dente aureo. Hamburgi, 1628.
87. Lonicerus, Ioannes: Erotemata in Galeni de usu partium in hominis corpore, libros XVII per... Fran[cofurti]. Marpurgi, 1549.
88. Marggravius, Christianus: Materia medica contracta. Lugduni Batavorum, 1674.
89. Minsichtus, Hadrianus: Armamentarium.
90. Moebius, Gothofredus: Epitome institutionum medicarum. Janae, 1663.
91. Moebius, Gothofredus: Fundamenta medicinae physiologicae. Janae, 1661.
92. Morellus, Petrus: Methodus praescribendi formulas remediorum. Patavii, 1647.
93. Morellus, Petrus: Sistema materiae medicae. Patavii, 1647.
94. Moulin, Pierre, Du, le fils: Traitté de la paix de l'âme et du contentement de l'esprit. Amstelodamn, 1662.

95. Myle, Aegidius, van der: Hortolinum Timaeum. Villae Timaeanae in Hortolina inscriptiones. Lipsiae, 1665.
96. Omni bone Ferrari medici ac philosophi. De arte medica infantium. Brixiae, 1577.
97. Paeon et Pythagoras: Exercitationes anatomicae et medicae familiares. Basileae, 1682.
98. Pappius, Hamerus: Basilica antimonii.
99. Peyerus, Johannes Conradus: Merycologia sive de ruminantibus et ruminantione commentar. Basileae, 1685.
100. Peyerus, Johannes Conradus: Meditatio de valetudine humana. Basileae, 1681.
101. Pharmacopoeia regia... mantissa spagyrica. Noribergae, 1668.
102. Pharmacopoeia seu medicamentarium pro Republica Augustana, summa diligentia nunc denuo recognita. 1597. Függeleékében: Amplissimi Senatus Augustani decretum ad medicos, pharmacopoeoe et alios partinentes. 20. jan. 1582.
103. Pierius, Christianus: Poema Thaumasticum sive paradozicon. Francofurti, 1583.
104. Platerus, Felix: Obsevationes medicae. Basileae, 1656.
105. Platerus, Thomas: Praxeos medicae apos quinque libris adornatum et in tres tomos distinctum etc. [Fia, Platerus, Felix] Basileae, 1656.
106. Pomey François: Le Grand Dictionaire Royal I. François -Latin- Alleman. II. Latin- Alleman- François. III. Alleman- François-Latin. Francfort sur le Mein, 1700.
107. Raei, Ioannes, de: Clavis philosophiae naturalis Aristotelico- Cartesiana. Amstelodami, 1677.
108. Remigius, Nicolaus: Daemonolatriae libri tres. Coloniae Agrippinae, 1596.
109. Richter, David: De hydropo tympanite. Jenae, 1672.
110. Sabinus, Georgius: Poëmata. Lipsiae, 1589.
111. Savanarola, Ioannes Michaël: Practica maior. Venetiis, 1561.
112. Schadius, Iohannes Valentinus: Theses de kardiologia. Basileae, 1672.
113. Schola Salernitana Conservandae banae valetudinis. Francofurti, 1582.
114. 113/a. Schöderus, Johannes: Pharmacopoea medico-chymica sive thesaurus pharmacopologicus. Ulmae Suevorum, 1649.
115. Scotanus [Schotanus], Johannes, à Steringa: Exegesis in primam et secundam Meditationem R. Cartesii ut et Quaestiones Metaphysicae in quibus methodus Cartesii afferitur. Franequerae, 1687.
116. Screti, Henricus, a Zavorziz: De laesta auditione. Basileae, 1671.
117. Sennertus, Daniel: Epitome institutionum medicinae. Amstelodami, 1653.

118. Sennertus, Daniel: Epitome librorum de febribus. Amstelodami, 1655.
119. Sennertus, Daniel: Opera omnia in quinque tomos divisa. Lugduni, 1666.
120. Siegmundin, Justina: Churbrandenburghische Hof-Wehe-Mutter. [Berlin ?], 1690.
121. Sylvius, Franciscus, de la Boe: Idea praxeos medicae. Francofurti, 1671.
122. Sylvius, Franciscus, de la Boe: Disputationum medicarum pars prima. Amsteladami, 1671.
123. Tidicaeus, Franciscus: De theriaca. Thorunii, 1607.
124. Timaeus, Baldassar: Casus medicinales. Lipsiae, 1667.
125. Timaei, Baldassaris et Germaniae, Galliae, et Italiae medicorum epistolae et consilia. Lipsiae, 1665.
126. Tschirnhausen, Ehrenfried Walter: Medicina mentis et corporis.
127. Velsius, Justus: Utrum in medico variaum artium ac scientiarum.
128. Vesalius, Andreas: Anatomia practica c.
129. Veslingius, Johannes: De pullitie Aegiptiorum. Observationes anatomicae. Epistolae medicae posthumae. Hafniae, 1664.
130. Veslingius, Johannes: Observationes anatomicae et epistolae medicae selectae. Hafniae, 1664.
131. Victorius [Faventinus], Benedictus, de: De curandis morbis practica magna. Francofurti, 1628.
132. Victorius [Faventinus], Benedictus, de: Practica medicinalis. De aegritudinibus infantium. Lugduni, 1554.
133. Voet, Daniel: Physiologia sive de natura rerum libri sex. Amstelodami, 1688.
134. Wallich, Georgius Tobias: De mania ex philtro. Jenae, 1670.
135. Weckerus, Jahannes Jacobus: Antidotarium generale et speciale. Basileae, 1620.
136. Weckerus, Jahannes Jacobus: Practica medicinae generalis. Basileae, 1620.
137. Weckerus, Jahannes Jacobus: De secretis libri XVIII. Basileae, 1629.
138. Whartonus, Thomas, Adenographia sive descriptio glandularum totius corporis descriptio. Amstelodami, 1659.
139. Willis, Thomas: Diatribae de fermentatione... de febribus. Londini, 1662.
140. Woyt, Johann: Gazophylacium medico-physicum oder Schatz-Kammer medicinisch- und natürlicher Dinge. Leipzig. 1729.
141. Zollicoferus, Gprdianus: De morborum differentiis et causis. Basileae, 1670.
142. Zwelferus, Joannes: Discursus apologeticus. Norimbergae, 1668.

(Nagy Géza (szerk): Pápai Páriz Ferenc Békessége magamnak, másoknak, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977, p. 613-621)

3. Petrus Melas könyvtára

1. Philosophia Sobria Meisneri, în 4.
2. Bezae Biblia sacra, în 4.
3. Johannis Pauli Felvingerus Defensio Divinitatis, în 8.
4. Sthaly Regula Philosophicae, în 8.
5. Examen Logicae Husleri, în 8.
6. Doctrina de Sacramento Dannahueri, în 8.
7. Hunnyi Articuli de Ecclesia vero, în 8.
8. Eiusdem Articulus de Providentia Dei, în 8.
9. Methodus Studii Theologici Olearii, în 8.
10. Manuale Philosophicum, vademecum Schertzeri.
11. Moleri Formulae Concinatoriae, în 8.
12. Methaphysica Spengheri, în 8.
13. Novum Testamentum Bezae, in 8.
14. Organum Aristotelis, in 8.
15. Crucii Mercurius, in 8.
16. Evangelicale Hungaricum, in 8.
17. Schönboner Politica, Libri 7, in 8.
18. Disticha de MORibus Vergius, in 8.
19. Sustini HlStoria recognita, in 8.
20. Neandri Gramatica, in 8.
21. Chronica Carionis, in 8.
22. Theologia Positive Dannhueri, in 8.
23. Hagar Sarae Auctore Faustio.
24. Lexicon Iannale Comenii, in 4.
25. Exercitationes Theologicae, in 4.
26. Manuscriptum Logicum, in 4.
27. Manuscriptum Oratoricum, in 4.
28. Enchinidion Theologicae moralis Durrhii, in 8.
29. Plauti Comoedia in 8.
30. Ovidi Opera in 12.
31. Compendium Hutteri in 12.
32. Scharffi manuale Logicum in 12.
33. Theseurus Pauperum in 8.

(SJAN, Fond Arhiva Capitlului, Sibiu, vol. 88, p. 3)

BIBLIOGRAFIA

Levéltári állomány:

1. Arhivele Naționale, Serviciul Județean Sibiu, Fond Capitlul Evanghelic C. A. Sibiu, Dosar 2/1676.
2. Arhivele Naționale Serviciul Județean Sibiu, Fond Arhive Capitlul Sibiu, vol 85.
3. Arhivele Naționale Serviciul Județean Sibiu, Fond Magistratul orașenesec Sibiu, Acte de partaj, 23 iulie-22 oct. 1702.
4. Arhivele Naționale Serviciul Județean Sibiu, Fond Arhiva Capitlului, Sibiu, vol. 88.
5. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Colecții Speciale, Mss. 666, Mss. 671, Mss. 673, Mss. 674, Mss. 675.
6. Biblioteca documentară G. Bethlen, Aiud, Fond manuscrise: „Nomina studiosorum... anno Domini 1662”.
7. Biblioteca Institutului de Teologie Reformat Cluj, R.M.K., 257, Mss Halici.

Könyvek, tanulmányok, cikkek

1. Alazard, F., Les tempos de l’histoire: à propos des arts dans l’Italie de la Renaissance, în RHMC, 49-4 bis, 2002.
2. Albanese, G., Mehrsprachigkeit und Literaturgeschichte im Renaissancehumanismus, în Mehrsprachigkeit in der Renaissance, Heidelberg, Universitätsverlag, 2005.
3. Albu, N., Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800, Blaj, 1944.
4. Alewyn, R., Salzle, K., L’univers du baroque, Paris, 1984.
5. Andea, A., Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică, Reșița, Banatica, 1996.

6. Anderson, Ch. M., *The Art of Friendship*, în „Renaissance Studies”, vol. 27/nr. 5, 2013.
7. Austin, K., Anderson, W., *Faith, Friendship and Learning. Intercultural communications in the Republic of Letters*, în „Language and Intercultural Communication”, vol. 10/nr. 1, Routledge, 2011.
8. *Autour de Descartes*, București, Crater, 1998.
9. Baker, P., *Italian Renaissance: Humanism in the Mirror*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.
10. Baldi, C., *La Lettre déchiffrée*, Paris, 1993.
11. Balotă, N., *Umanități. Eseuri*, București, 1973.
12. Barițiu, G., *Cele dintâi versuri esametre și pentametre în limba noastră română*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, nr. 26/1847.
13. Idem, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1890.
14. Idem, *Propaganda protestanților între români de la Ioan Zapolya până la Mihai. 1540-1601*, în *Studii și articole*, Sibiu, 1912.
15. Bazin, G., *Classique, baroque et rococo*, Paris, Larousse, 1965.
16. Belu, Al., *Câteva considerații cu privire la autorul primului „Dictionarium valachico-latinum”*, în „Orizont”, XX, nr. 5, Timișoara, 1969.
17. Benkő, I., *Transilvania sive Magnus Transilvania Principatus*, II, Claudiopoli, 1778.
18. Berza, M., *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, Eminescu, 1985.
19. Bethlen Mihály *útinaplója (1691-1695)*, Budapest, 1981.
20. Beverly, J., *Essays in the Literary Baroque in Spain and Spanish America*, Woodbridge, U.K., Rochester, NY, Tamesis, 2008.
21. Beza, Th., *Poematum, Excudebat Henricus Stephanus*, 1569.
22. Idem, *Poemata varia*, 1597.
23. Bianu, I., *Documente inedite din Arhivele propagandei*, în „Columna lui Traian”, martie-iunie 1883.
24. Bianu, I., Hodoș, N., *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903.
25. Binder, P., *Contribuții la geneza Paliei de la Orăștie*, în „Studia bibliologica”, vol. III, București, 1969.
26. Idem, *Lista localităților din Banat de la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în *Studii de istorie a Banatului*, II, Timișoara, 1970.
27. Idem, *Începuturile Reformei din Transilvania și românii din Hunedoara*, în „Limba română”, XX, nr. 3/1971.
28. Idem, *Românii și Reforma. Scurte contribuții la istoria culturii românești din secolul XVI*, în „Studii de limbă literară și filologie”, vol. III, 1974.
29. Idem, *Sur les liens des l'Église évangélique saxonne de Transylvanie avec Genève*, în „Revue roumaine d'histoire”, XV, nr. 2/1976.

30. Idem, Contribuții la studierea factorilor interni în problema dezvoltării scrisului în limba română (sec. XVI-XVII), în „Apulum”, XX, 1982.
31. Biró, V., Báthoryak Kora (1571-1605), în *Az Erdélyi Katolicizmus Múltja és Jelene*, Dicsőszentmárton, 1925.
32. Bisping, A., *Sacrosanti aecumenici Concilii Tridentini Aschendorffianae*, 1857.
33. Bitay, A., *As erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt*, în *Az Erdélyi Katolicizmus Múltja és Jelene*, Dicsőszentmárton, 1925.
34. Bitskey, J., *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn*, Frankfurt am Main, Berlin, Bonn, Peter Levy, 1999.
35. Bizerea, M., Rudneanu, C., *Considerații istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeșului în evul mediu*, în *Studii de istorie a Banatului*, I, Timișoara, 1969.
36. Bod, P., *Magyar Athenas*, 1766.
37. Bright, T., *A Treatise of Melacholy*, London, 1586.
38. Briosit, P., *Écoles, libraires, tavernes, arsenaux: les lieux de sociabilité des mathématiciens anglais au XVIIe et XVIIIe siècles*, în „Bulletin de la Société d’Histoire Moderne et Contemporaine”, 3-4, 1997.
39. Brugi, S., *Atti della nazione germanica dei legisti nello studio di Padova*, I, Venezia, Tipografie Emiliano, 1912.
40. Brunetière, F., *Evoluția criticii de la Renaștere până în prezent*, București, Editura Enciclopedică, 1972.
41. Bruyère, N., *Méthode et dialectique dans l’oeuvre de La Ramée Renaissance et âge classique*, Paris, Vrin, 1984.
42. Buffum, I., *Agrippa d’Aubigné’s Les Tragiques: A Study on the Baroque Style in the Poetry*, Yale University Press, 1951.
43. Bunea, A., *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902.
44. Idem, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906.
45. Burke, P., *The Renaissance*, 1986.
46. Burton, R. P., *The Anatomy of Melancholy*, London, 1621.
47. Caine, B. (ed.), *Friendship: A history*, London, Routledge, 2014.
48. Capidan, Th., *Limbă și cultură*, București, 1943.
49. Castro, A., *El Pensamiento de Cervantes*, Madrid, 1925.
50. *Catalogus librorum sedecimo saeculorum impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai, Novum Forum Siculorum*, t. 1, Târgu-Mureș, 2001.
51. Câdea, V., *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, Dacia, 1979.
52. Ceașescu, Gh., *Versificația clasicistă*, în *Crestomație de literatură română veche*, vol. I, Cluj-Napoca, Dacia, 1989.

53. Cernovodeanu, P., Contactele umanistului Mihail Halici cu literatura engleză, în „Orizont”, XX, nr. 12, Timișoara, 1969.
54. Chartier, R., *Inscription and Erasure: Literature and Written Culture from the Eleventh to the Eighteenth Century*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2007.
55. Chartier, R., Martin, H. I., *Histoire de l'édition française. Le livre conquérant au Moyen Age au milieu du XVII siècle*, Paris, Fayard, 1990.
56. Chițimia, C., Umanism occidental și umanism sud-european, în „Revista de istorie și teorie literară”, nr. 1/1971.
57. Cicero, *De Amicitia* (ed. R. Kretzudava), Cluj-Napoca, Dokia, 2013.
58. Cipariu, T., *Elemente de poetică*, Blaj, 1860.
59. Idem, *Crestomație sau aneclote literare*, Blaj, 1868.
60. Cospì, A. M., *Interpretazione della cifre*, Firenze, 1639.
61. Cotoșman, Gh., *Episcopia Caransebeșului*, Caransebeș, 1941.
62. Craia, S., Există un baroc românesc, în „România literară”, nr. 17/1972.
63. Crăciun, M., *Building a Romanian Reformed Community in Seventeenth Century Transylvania*, în *Confessional Identity in East-Central Europe*, Ashgate, 2002.
64. Crețu, Gr., *Anonymus Caransebesiensis*, în „Tinerimea română”, serie nouă, vol. I, București, 1898.
65. Culianu, I. P., *Eros și magie în Renaștere*, București, Nemira, 1999.
66. Curticăpeanu, D., *Orizonturile vieții în literatura veche românească*, București, 1975.
67. Curtius, E. R., *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, București, Univers, 1970.
68. Daly, P., *Literature in the Light of the Emblem: Structural Parallels between the Emblem and Literature in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Buffalo, 1975.
69. Dăianu, E., *Poetul silezian Martin Opiz și românii din Transilvania*, Alba Iulia, 1996.
70. De Dainville, Fr., *Les Jésuites et l'éducation de la société française. La naissance de l'humanisme moderne*, Paris, 1940.
71. Delumeau, J., *Naissance et affirmation de la Réforme*, Paris, 1965.
72. Dézsi, L., *Pápai Páriz Ferenc*, Budapest, 1899.
73. Dima, Al., *De l'humanisme de la Renaissance dans les pays roumains*, în *Studii de literatură comparată*, București, 1968.
74. Dörner, A., *Un umanist bănățean din veacul al XVII-lea. Mihail Halici (1643-1712)*, în „Mitropolia Banatului”, nr. 5/1987.
75. Drăganu, N., *Mario Roques, Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. Pălia de la Orăștie. 1581-1582*, Paris, 1935 (recenzie), în „Dacoromania”, IV/1924-1926.

76. Idem, Mihail Halici, în „Dacoromania”, IV, 1924-1926.
77. Idem, Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle, București, 1938.
78. Drăgălina, P., Din istoria Banatului Severin, partea a II-a, Caransebeș, 1900.
79. Dubois, Cl.-G., Le baroque. Profondeurs de l'apparence, Paris, Larousse, 1973.
80. Dumitran, A., The Relationship between Orthodoxy and Calvinism at Archpriest Office Level in 17th Century Transylvania, în „Transylvanian Review”, vol. III, nr. 3/1994.
81. Dumitrescu-Buşulenga, Z., Un reper al umanismului românesc, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXXVI, nr. 3-4, 1988.
82. Dupront, A., D'un „humanisme chrétien” en Italie à la fin du XVI-e siècle, în „Revue historique”, CLXXXV, 1935.
83. Durkheim, E., Evoluția pedagogică în Franța, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1972.
84. Dușu, Al., Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII, București, Editura pentru Literatură, 1968.
85. Idem, Diversificarea preocupărilor cărturărești la umaniștii români, în „Limba și literatura română”, nr. 16/1968.
86. Idem, Sinteză și originalitate în cultura română: (1650-1848), București, Editura Enciclopedică Română, 1972.
87. Idem, Cultura română în civilizația europeană, București, Minerva, 1978.
88. Ehrard, J., L'Idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle, Paris, Albin Michel, 1994.
89. Elekes, L., Système diétal des Ordres dans les états féodaux, în La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450-1650, Budapest, 1963.
90. Enyedi, A., Magyar református káteirodalom, Debrecen, 1928.
91. Erdély Könyvesházak, IV, ed. István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók, Budapest, 2004.
92. Erdélyi és hódoltságú jezsuita missziók I/2. 1617-1625, Szeged, 1990.
93. Fassel, H., Ovid als literarische Gestalt in der rumänischen der rumänisch-deutschen und in den beiden deutschen Literaturen bis 1989, în „Philologica Jassyensia”, IV, 2, 2008.
94. Fauskevåg, S-E., Philosophie de l'amitié: Essai sur le „Traité de l'amitié” de Madame de Lambert et „La Nouvelle Héloïse” de Jean-Jacques Rousseau, Paris, Oslo, L'Harmattan, Solum, 2008.
95. Feneșan, C., Studenții din Banat la universitățile străine până la 1552, în „Revista de istorie”, nr. 12/1979.
96. Idem, Documente medievale bănățene, Timișoara, Facla, 1981.

97. Idem, Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice, în „Revista istorică”, t. VII, nr. 1-2, 1996.
98. Ferrard, J., *De la maladie d’amour ou mélancolie érotique*, Paris, 1623.
99. Fiasse, G., *L’autre et l’amitié chez Aristote et Paul Ricœur. Analyses éthiques et ontologiques*, Louvain, Éd. de l’Institut supérieur de Philosophie, 2006.
100. Fine, A., *Parrains, marraines. La parenté spirituelle en Europe*, Paris, Fayard, 1994.
101. Florescu, V., *Conceptul de literatură veche*, București, Editura Științifică, 1968.
102. Flori, J., *La Chevalerie en France au Moyen-Age*, Paris, P.U.F, 1995.
103. Florian, M., *Filosofia Renașterii*, Cluj-Napoca, Grinta, 2003.
104. Focillon, H., *Le Vie des formes*, Paris, Alcan, 1939.
105. Fontanier, P., *Figurile limbajului*, București, Univers, 1977.
106. Fontenelle, *Discours sur la nature de l’églogue*, Paris, 1688.
107. Fontes-Baratto, A., *Écriture et pratiques de l’amitié dans l’Italie médiévale*, Paris, Sorbonne, Nouvelle, 2010.
108. Földényi, L., *Melankólia*, Budapest, Magvető, 1984.
109. Franckenstein, Valentin Frank von, *Breviculus originum nationum Saxoniae, Cibinii*, 1697.
110. Gadoffre, G., *La Révolution culturelle dans la France des humanistes*, Genève, Droz, 1997.
111. Gáldi, L., *XVIII századi humanizmusunk és a románság*, Budapest, 1939.
112. Idem, *L’influsso dell’umanesimo ungherese sul pensiero rumeno*, Budapest, 1940.
113. Idem, *La Transilvania come mediatrice degli influssi europei*, Roma, 1941.
114. Idem, *Contributions hongroises à la découverte de la langue roumaine*, în „Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungariae”, Tom VII, nr. 1-2/1957, Budapest, 1958.
115. Idem, *Introducere în istoria versului românesc*, București, Minerva, 1971.
116. Garin, E., *Gli studia humanitatis e la pedagogia italiana del Rinascimento*, în „Probleme de filologie și filosofie”, București, 1946.
117. Idem, *La Renaissance, histoire d’une révolution culturelle*, Varviers, Gérard, 1970.
118. Garrison, J., *Plurality and Amicitia in Milton’s Epitaphium Damonis*, în „Milton Quarterly”, vol. 46, 3/2012, Oxford, Blackwell, 2012.
119. Gaster, M., *Chrestomație română*, I, 1550-1710, București, 1891.
120. Geleji Katona Istvan, *Praeconium evangelicum*, Alba Iulia, 1638.

121. Gherman, M., Scrierea cu litere latine și literatura română (secolul XVII), în „Biblioteca și cercetarea”, IX, Cluj-Napoca, 1985.
122. Gheție, I., Considerații filologice asupra Evangheliarului din Petersburg, în „Studii și cercetări literare”, XVII/1966.
123. Idem, Baza dialectală a românei literare, București, 1975.
124. Idem, În legătură cu predica românească din 1608, a lui Francisc Lovas, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXXII, nr. 6/1981.
125. Idem, Introducerea în studiul limbii române literare, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982.
126. Gheție, I., Mareș, Al., De când se scrie românește, București, Ed. Univers Enciclopedic, 2001.
127. Ghidiu, A., Bălan, I., Monografia orașului Caransebeș, Caransebeș, 1909.
128. Goodman, D., The Republic of Letters, a Cultural History of the French Enlightenment, Cornell University Press, 1994.
129. Goldgar, A., Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters. 1680-1750, Yale University Press, 1995.
130. Golding, A., The Woorke of the Excellent Philosopher Lucius Annaeus Seneca Concerning Benefiting, That is Too Say the Dooing, Receyuing, and Requyting of good Turnes, London, 1578.
131. Goldmann, L., Le Dieu caché, Paris, Gallimard, 1955.
132. Gorski, K., Les courants religieux en Pologne et en Europe Orientale de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècles, în Poland at the 15th International Congress of Historical Sciences in Bucharest, Ossolineum, 1980.
133. Gray, H., Renaissance Humanism: The Pursuit of Eloquence, în „Journal of the History of Ideas”, vol. 24, nr. 4, University of Pennsylvania Press, 1960.
134. Grecu, D., Anonymus Caransebesiensis, în „Cercetări de lingvistică”, XIX (1974), nr. 1.
135. Guboglu, M., Călătoria lui Evlyiya Celebi efendi în Banat (1660), în Studii de istorie a Banatului, II, Timișoara, 1970.
136. Gulyás, P., A Könyvnyomtatás Magyarországon a XV és XVI században, Budapest, 1937.
137. Gurtler, G. M., Stern-Gillet, S., Ancient and Medieval Concepts of Friendship, Albany, Sunny Press, 2014.
138. Haan, E., From Academia to Amicitia: Milton’s Latin Writings and the Italian Academies Philosophie, PA, American Philosophical Society, 1999.
139. Habib, C., Galanterie française, Paris, Gallimard, 2006.
140. Hajek, E., Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum des Valentin Franck von Franckenstein, Hermannstadt-Sibiu, 1923.

141. Hajos, J., Idei precarteziene despre suflet la cărturarii transilvăneni, în „Revista de filosofie”, XIII, nr. 1/1966.
142. Idem, Ipoteze despre poziția ideologică a lui Mihail Halici-fiul, în „Studia Universitatis «Babeș-Bolyai». Series Philosophia”, 1974.
143. Halici-tatăl, M., Dictionarium Valachico-Latinum: (Anonymus Caransebesiensis), ed. Fr. Király, Timișoara, First, 2003.
144. Haseldine, J., Penser l’amitié au Moyen Âge. Étude historique des commentaires sur les livres VIII et IX de l’Éthique à Nicomaque (XIII-XIV siècle), în „Speculum”, vol. 83/3, 2008.
145. Hasdeu, B. P., Cuvente den bătrâni, tom I, 1550-1660, București, 1879.
146. Idem, Anonymus lugosiensis, în „Columna lui Traian”, iulie-octombrie 1883.
147. Idem, Studii de lingvistică și filologie, vol. I, București, Minerva, 1988.
148. Haskins, Ch., The Renaissance of the 12th Century, Harvard, Harvard University Press, 1927.
149. Hazard, P., Criza conștiinței europene, București, Univers, 1973.
150. Hegyi, A., Magyarországi diákok svajci egyetemken és akademiákon. 1526-1788, Budapest, 2003.
151. Heroveanu, E., Cartea prieteniei, București, ALLFA, 1998.
152. Hets, A., A Jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén, Panonhalma, 1938.
153. Hills, H., Rethinking the Baroque, Ashgate, Routledge, 2011.
154. Hofmannus, J. J., Lexicon Universale Historico-Geographico-Chronologico-Poetico-Philologicum: Continens Historicon Imnis Aevi, Geographicam annium Lacorum Genealogiam Principium Familiarum, Genf et Basel, 1677.
155. Hölzle, D., Humour et sociabilité dans les récits galants et les écrits mondains aux XVIIe et XVIIIe siècles en France, în „Eighteenth-Century Fiction”, vol. 26, 4, 2014.
156. Hong, D. (ed.), Tudor Political Culture, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
157. Huizinga, J., Amurgul Evului Mediu, București, Univers, 1970.
158. P. Iloaie, Umanesimo romeno, Trapani, 1942.
159. Imre, M., Magyarország panasza: A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII század irodalmában, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
160. Iorga, N., Manuscripte din bibliotecii străine, în „Analele Academiei Române”, seria II, 1900, t. XXI.
161. Idem, Sate și preoți din Ardeal, București, 1900.
162. Idem, Istoria religioasă a românilor până la 1688, București, 1904.
163. Idem, Studii și documente, vol. XII, București, 1906.
164. Idem, Istoria bisericii românești, vol. I, Vălenii de Munte, 1908.

165. Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915.
166. Idem, *La pénétration des idées de l'Occident dans le Sud-Est de l'Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles*, în „*Revue historique du sud-est européen*”, nr. 1-3/1924.
167. Idem, *Observații și probleme bănățene*, București, 1940.
168. Isopescu, C., *O predică românească ținută la Roma în 1608*, în „*Codrul Cosminului*”, II-III, Cernăuți, 1927.
169. *Istoria României*, vol. II, București, Editura Academiei R.P.R., 1962.
170. Istrate, I., *Barocul literar românesc*, București, Minerva, 1982.
171. Ivașcu, G., *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1972.
172. Jakó, S., *Philobiblon transilvan*, București, Kriterion, 1977.
173. Jakó, Zs., Juhász, I., *Nagyenedi diákok. 1662-1848*, Bukarest, Kriterion, 1979.
174. Joandrea, G., *Influența bănățenilor la organizarea primei preparandii române ortodoxe*, Lugoj, 1906.
175. Jouana, A., *La notion de Renaissance: réflexions sur un paradoxe historiographique*, în „*Revue d'histoire moderne et contemporaine*”, tom 49, nr. 4 bis, Paris, Belin, 2002.
176. Juhász, I., *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940.
177. Jussen, B., *Le parrainage à la fin du Moyen Age: savoir public, attentes théologiques et usages sociaux*, în „*Annales*”, 2/1992.
178. Katona, St., *Historia critica regnum hungarorum*, XXVI, Budae, 1805.
179. Kayser, W., *Opera literară*, București, Univers, 1979.
180. Kazinczy Ferenc levelezése, III, Budapest, 1892.
181. Keresztúri, P., *Csecsemő Keresztyén*, Alba Iulia, 1638.
182. Klaniczai, T., *La nationalité des écrivains en Europe Centrale*, în „*Revue des études sud-est européennes*”, 1972.
183. Idem, *Nationalisme à l'époque baroque*, în „*Baroque*” (Le baroque en Hongrie), nr. 8, Montauban, 1976.
184. Köllö, K., *Confluente literare. Studii de literatură comparată româno-maghiară*, București, Kriterion, 1993.
185. Kosáry, D., *Művelődés a XVIII századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996.
186. Koselleck, R., *Futuro passato. Per una semantica dei tempi storici*, Genoa, Marietti, 1986.
187. Kovács, M., *Profilul unui intelectual din Transilvania: studiu de caz: Cseerei Mihály (1667-1756)*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2012.
188. Lanson, G., *Histoire de la littérature française*, Paris, 1912.
189. Le Goff, J., *Le rituel symbolique de la vassalité*, în *Pour un autre Moyen Âge*, Paris, Gallimard, 1977.
190. Idem, *Evul mediu și nașterea Europei*, Iași, Polirom, 2005.

191. Lepenies, W., *Ce este un intelectual european? Intelectualii și politica spiritului în istoria europeană*, București, Curtea Veche, 2012.
192. Limaneus, I., *Notitia Regni Franciae*, II, Argentora, 1655.
193. Little, G., *Friendship: Being Ourselves with Others*, Melbourne, Text, 1993.
194. Lochman, D. T., Lopez, M., Huston, L., *Discourses and Representations of Friendship in Early Modern Europe, 1500–1700*, Farnham, Surrey, Routledge, 2011.
195. Lupaș, I., Școala de la Făgăraș, în „*Revista generală a învățământului*”, XII, nr. 7/1924.
196. Luccioni, C., *Les rencontres d’Apollon et Saturne*, Paris, Garnier, 2012
197. Lupaș, I., Școala de la Făgăraș, în „*Revista generală a învățământului*”, XII, nr. 7/1924.
198. Lynch, J., *Godparents and Kinship in Early Medieval Europe*, Princeton, Princeton University Press, 1986.
199. Magendie, M., *La politesse mondaine et l’honnête homme en France au XVIIè siècle*, vol. II, Paris, 1925.
200. Magina, A., *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2011.
201. Magris, Cl., *Danubius*, București, Univers, 1994.
202. Mandrou, R., *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique. 1500-1640*, Paris, Albin Michel, 1961.
203. Idem, *La France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1967.
204. Idem, *Le Baroque européen: mentalité pathétique et Révolution sociale*, în „*Annales*”, XV, 5, 1968.
205. Marienescu, A. E., *Luteranismul, calvinismul și introducerea limbii românești în bisericile din Ardeal*, în „*Analele Academiei Române*”, sect. II, tom XXIV, 1901-1902, Mem. Sect. Ist., București, 1902.
206. Marino, A., *Clasicism, baroc, romantism*, Cluj-Napoca, Dacia, 1971.
207. Idem, *Dicționar de idei literare*, vol. I, București, 1973.
208. Idem, *Hermeneutica ideii de literatură*, Cluj Napoca, Dacia, 1987.
209. Idem, *Literature and Ideology in the Republic of Letters*, în *Aesthetics and the Literature of Ideas: Essays in Honor of A. Owen Aldridge*, ed. François Jost, University of Delaware Press, 1990.
210. Mathieu-Castellani, G., *Mythes de l’Eros Baroque*, Paris, PUF, 1981.
211. Idem, *La Rhétorique des passions*, Paris, PUF., 2000.
212. Mazilu, D. H., *Banatul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, Minerva, 1976.
213. Mărginean, M., *Structură socială și cultură scrisă la Sibiu, de la 1650 la 1780*, disertație de masterat – Istorie, Cluj-Napoca, 2003.

214. McLaughlin, M., *Humanist Criticism of Latin and Vernacular Prose*, în *The Cambridge History of Criticism*, Cambridge, 1989.
215. Mesnardière de la, H. J., *Traité de la mélancolie*, Paris, 1635.
216. Meteș, Șt., *Istoria bisericii românești din Transilvania*, I, Sibiu, 1935.
217. Minea, I., *Episcopia Caransebeș-Vârșeț*, Caransebeș, 1906.
218. Misztotfalusi Kis Miklós, *Válogatott Művei*. Tordai Zádor bevezetőjével, București, Editura de Stat, 1954.
219. Moldovan, F., *Familia Halici din Caransebeș (secolul XVII)*, în „*Studii și comunicări de etnografie și istorie locală*”, III, Caransebeș, 1979.
220. Montaigne, M., *De l’amitié*, Paris, Mille et une nuits, 1995.
221. Moore, R. I., *The First European Revolution (970-1215)*, Oxford, Blackwell, 2000.
222. Morier, H., *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, Paris, PUF, 1984.
223. Mousnier, R., *Les XVI-ème et XVII-ème siècles. Histoire générale des civilisations. 1500-1640*, Paris, PUF, 1954.
224. Mozes, A., *Az erdélyi román reformáció kátéirodalom*, Kolozsvár, 1942.
225. Munteanu, R., *Clasicism și baroc în cultura europeană în secolul al XVII-lea*, București, Univers, 1981.
226. Mureșanu, I. B., *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, Editura Mitropoliei Banatului, 1985.
227. Murray, O., *Epilogue: The Pleasure of Intellectual Friendship*, Oxford University Press, 2014.
228. Musnai, L., *Új adatok Halici Mihály életéhez és hagyatékához*, în „*Nyelv és Irodalomtudományi közlémenyek*”, IV, nr. 1-2/1960.
229. Musnai, L., Dani, I., Engel, K., *Date noi privitoare la Mihail Halici*, în *Studii de istorie literară și folclor*, Cluj, Editura Academiei R.P.R., 1964.
230. Muszynska, J., Wijaczka, J., *The Album Amicorum of a Polish Protestant Nobleman: Jaraslaw Bojanowski from the Years 1622-1634*, în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca, Cluj-Napoca University Press, 1995.
231. Nagy, Géza, *Pápai Páriz Ferenc Békességet magamnak, másoknak*, Bukarest, Kriterion, 1977.
232. Nemoianu, Al., *Câteva aspecte privind prezența teutonilor în Banat*, în „*Muzeul Național*”, II, 1975.
233. Nilles, N., *Symbolae ad illustrandum Historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, Oeniponte, 1885.
234. Ortiz, R., *„Fortuna labilis”: storia di un motivo poetico da Ovidio al Leopardi*, București, 1927.
235. Oțetea, A., *Renașterea și Reforma*, București, 1968.
236. Paczolay, G., *Some Interlinguistic Relationships in the first Hungarian Proverbs Collection of 1598*, în „*Folklore*”, 35 (www.folklore.et/folklore).

237. Pahl, R., *Despre prietenie*, București, Antet, 2000.
238. Pamfil, V., *Palia de la Orăștie. 1581-1582*, București, 1968.
239. Pápai, Fr. Páriz, *Vota solennia*, Basileae, 1674.
240. Idem, *Pax corporis*, Lócse, 1692.
241. Idem, *Tristium levamina*, Claudiopoli, 1694.
242. Idem, *Ars heraldica seu consuetudinum heraldicarum, quarum crebrior passim et usus, et in historiis, praecipuae europaeis mentio, synopsis: collecta et in huc pugillum, in gratiam imprimis nobilitatis Transilvanicae contracta*, Claudiopoli, 1695.
243. Idem, *Bekességet, magannok, mósoknok*, ed. Nagyszeben, Bukarest, Kriterion, 1977.
244. Papu, E., *Călătoriile Renașterii și noi structuri literare*, București, 1967.
245. Idem, *Barocul ca tip de existență*, vol. II, București, 1977.
246. Pascu, Șt., *Meșteșugurile în Transilvania până în secolul XVI*, București, 1954.
247. Idem, *Collèges et académies au moyen âge roumain*, în „*Revue roumaine d’histoire*”, nr. 6/1966.
248. Pastoureau, M., *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*, Paris, Seuil, 2004.
249. Patapievic, H.-R., *Omul recent*, București, Humanitas, 2001.
250. Paul, Ch.-B., *Science and Immortality: The Eloges of Paris Academy of Sciences. 1699-1791*, Berkeley, University of California Press, 1981.
251. Pavel, T., *L’Art de l’éloignement. Essai sur l’imagination classique*, Paris, Gallimard, 1996.
252. Pâclișanu, Z., *Documente privitoare la istoria bisericii române aflate în arhiva parohiei reformate în Făgăraș*, în „*Cultura creștină*”, I, Blaj, 1911.
253. Idem, *Vechile districte românești de peste munți*, în „*Revista istorică română*”, fasc. III, 1943.
254. Idem, *Istoria bisericii române unite*, în „*Perspective*”, München, XIII, nr. 56-68, iulie 1994-iunie 1995.
255. Pelegrin, B., *Figurations de l’infini: L’Âge baroque européen*, Paris, Seuil, 2000.
256. Perlow, K., *The Image of Melancholy and the Evolution of Baroque*, Idiom, 1995.
257. Pernoud, R., *Histoire de la bourgeoisie en France*, vol. II, Paris, Seuil, 1981.
258. Pesty, Fr., *A Szörényi bánság és Szörényi vármegye története*, Budapest, 1878.
259. Idem, *Krassó vármegye története*, vol. III și IV, Budapest, 1883.

260. Piccillo, G., Despre predica românească ținută la Roma în 1608 de Franciscus Lovas. Note lingvistice, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXXII, nr. 2/1981.
261. Pleșu, A., Pitoresc și melancolie, București, Humanitas, 2003.
262. Pokoly, J., Magyar protétans egyháztörténeti adattar, VIII, 1910.
263. Pop, Aug. Z. N., Glosă la opera Mitropolitului Dosoftei, Cernăuți, 1943.
264. Pop, I.-A., Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI, Cluj, Dacia, 1991.
265. Pop, Vasile Gr., Conспект asupra literaturii române și literaturilor ei de la început până în prezent, ed. P. Lăzărescu, București, 1982.
266. Popovici, G., Istoria românilor bănățeni, Lugoj, 1904.
267. Popovici, I., Palia de la Orăștie. 1582, în „Analele Academiei Române”, S. II, tom XXXIII, Mem. Secț. Lit., București, 1921.
268. Pumnul, A., Lepturariu românesc, vol. III, Viena, 1862.
269. Radosav, D., Carte și lectură în cadrul umanismului în Banat și sudul Transilvaniei (secolul XVII), în „Stat, Societate, Națiune. Interpretări istorice”, Cluj-Napoca, Dacia, 1982.
270. Idem, Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică: sec. XVII-XX, Cluj-Napoca, Dacia, 1997.
271. Idem, Cultură și umanism în Banat: Secolul XVII, Timișoara, Editura de Vest, 2003.
272. Radu, Dr. I., Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului, Lugoj, 1913.
273. Ravis-Giordani, G., Amitiés. Anthropologie et Histoire, Aix-en-Provence, P.U.P., 1999.
274. Răduțiu, A., Actele românești tipărite la Alba-Iulia în 1653, în „Revista de istorie”, tom. 28, vol. 6, 1975.
275. Res litteraria Hungarica Vetus operum Impressorum. 1473-1600, Budapestini, 1971.
276. Réthy, L., Az oláh nyelv és nemzet megalakulása, Budapest, 1887.
277. Révész, I., La Réforme et les Roumains de Transylvanie, Budapest, 1937.
278. Richter, I., Nerval: Expérience et création, Paris, Hachette, 1963.
279. Roche, D., République des Lettres ou royaume des moeurs: la sociabilité vue d'ailleurs, în „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine”, 43/2, avril-juin 1996.
280. Roersch, Al., Les „Albums amicorum” du XVIe et du XVIIe siècles, în „Revue belge de Philologie et d'Histoire”, nr. 7 (1928).
281. Roques, M., Palia de la Orăștie, Paris, 1925.
282. Rorty, R., L'Homme spéculaire, Paris, Seuil, 1990.

283. Rosenthal, F., *Fashions of Friendship in an Early Modern Illustrated Album Amicorum: British Library, Mss. Egerton 1191*, în „*Journal of Medieval and Early Modern Studies*”, 39/3, Fall 2009, Duke University Press, 2009.
284. Ross, Allan S., *Daum's Boys: Schools and the Republic of Letters in Early Modern Germany*, Manchester, Manchester University Press, 2015.
285. Roszandai, Dr. M., *The Album Amicorum of the European peregrinatio of Francisus Pariz Papai 1711-1721*, Budapest, 2004, webedition.
286. Rousset, J., *Anthologie de la poésie baroque française, I*, Paris, A. Colin, 1961.
287. Rusu, A. A., *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997.
288. Seneca, *De Beneficiis*, în *The Complete Works of Lucius Annaeus Seneca*, T. Lodge, London, 1614.
289. Sez nec, I., *La survivance des dieux antiques: essai sur le rôle de la tradition mythologique dans l'humanisme et dans l'art de la Renaissance*, Paris, 1980.
290. Siegescu, I., *A Román helyesírás története*, Budapest, Pfeifer Ferdinánd bizománya, 1906.
291. Silași, G., *Psaltirea calviniano-romano versificată, un document literari-istoricu din seclu XVII*, în „*Transilvania*”, VIII, nr. 12, 1875.
292. Simu, T., *Organizarea politică a Banatului în evul mediu*, Timișoara, 1941.
293. Souiller, D., *La Littérature baroque en Europe*, Paris, PUF, 1988.
294. Spenerus, Ph., *Pia Desideria*, 1675.
295. Idem, *Operis heraldici, pars specialis et pars generalis, I-II*, *Francofurti ad Moenum*, 1680-1690.
296. Idem, *Insignium thearia seu operis heraldici*, *Francofurti ad Moenum*, 1717.
297. Steinthal, N., *Etnopsihologie și lingvistică*, 1877.
298. Suci u, I. D., *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1997.
299. Suci u, I. D., Manolescu, R., *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timișoara, 1980.
300. Sulica, C., *Influence hongroise sur le développement de la littérature et de la culture roumaine*, Szeged, 1937.
301. Stelling-Michaud, S., *L'histoire des Universités au Moyen Age et à la Renaissance*, în *Rapports*, vol. I, Comité International des sciences historiques. XI Congrès International des sciences historiques, Stockholm, 21-28 août 1960, Uppsala, 1960.
302. Szabo, M., Tonk, S., *Erdélyiek egyetemyárása a korai újkorban. 1521-1700*, Szeged, 1992.
303. Szabó, M., Szögi L., *Erdélyi peregrinusok*, Marosvásárhely, 1998.

304. Szegedi, E., Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și Iluminism, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2006.
305. Szentkláray, I., Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből, Temesvár, 1897.
306. Szögi, L., Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526-1700, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltár, 2011.
307. Sztripszky, H., Alexics, G., Szegedi Gergely énekeskönyve XVI századbeli román fordításban, Budapest, 1911.
308. Șaguna, A., Prefață la Biblie adecă Dumnezeasca Scriptură, Arad, 1856-1858.
309. Șipoș, G., Calvinismul la românii din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea, în Nobilimea din Transilvania în evul mediu, Satu Mare, 1997.
310. Tamás, L., Fogarasi István Kátéja, Kolozsvár, 1942.
311. Tapié, V. L., The Age of Grandeur: Baroque Art and Architecture, London, 1960.
312. Idem, Le Baroque, Paris, PUF, 1963.
313. Tappe, E. D., A Contribution to the Biography of Mihail Halici, în „Revue des Études roumaines”, VII-VIII, Paris, 1961.
314. Tarnai, A., Extra Hungariam non est vitae, Budapest, 1969.
315. Teutsch, Fr., Die Studienrenden aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Leyden. 1572-1575, în „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, vol. XVI, Brașov, 1881.
316. Idem, Geschichte der ev. Kirche in Siebenburgen, I (1150-1699), Sibiu, 1921.
317. Thallóczy, L., Nagy Lajos és a bolgár bánság, în „Századok”, 34/1900.
318. Theodorescu, R., O glosă la Ibrăileanu, în „Viața Românească”, LXXXII, nr. 9, 1987.
319. Thomas, P., Le lyrisme et la préciosité cultistes en Espagne, 1909.
320. Tomiciu, N., Caransebeșul în secolele XIV-XVIII, în „Revista Institutului Banat-Crișana”, Timișoara, ian.-apr. 1943.
321. Török, I., A Kolozsvári év. Réf. Collegium története, I, Kolozsvár, 1905.
322. Tóth, Zs., Moribunda Transsylvaniae: XVII századi erdélyi emlékirók, Kolozsvár, Polis, 2000.
323. Trâpcea, Th., Organizarea cnezială din Banat în secolele XIV-XV și apărarea Porților de Fier, Craiova, 1967.
324. Trevor, W., „Receyving of Freendshipe”: Seneca’s De Beneficiis and Early Modern Amicable Relations, în „Literature and History”, vol. 20, I, Spring 2011.

325. Trojani, C. M., *L'écriture de l'amitié dans l'Espagne des Lumières*, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, 2004.
326. Țepelea, G., *Opțiuni și retrospective*, București, Eminescu, 1989.
327. Țigău D. L., *Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora*, în „*Studii și materiale de istorie medie*”, 1990.
328. Țintă, A., *Situația Banatului la cucerirea lui de către Habsburgi*, în *Studii de istorie a Banatului*, I, Timișoara, 1969.
329. Ursuțiu, M., *Biblioteci particulare și bibliotecari în Transilvania în secolul XVII*, în „*Biblioteca și cercetarea*”, VIII, Cluj-Napoca, 1984.
330. Idem, *Din nou despre biblioteca lui Halici (1674)*, în „*Biblioteca și cercetarea*”, XII, Cluj-Napoca, 1988.
331. Vásárhelyi, I., *Adalék Molnár Albert Imádságos Könyvecskéjének nyomtatásához*, în „*Magyar Könyvszemle*”, 93/1977, nr. 4.
332. Veress, A., *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principium Báthory (1571-1618)*, II, Budapest, 1913.
333. Venard, M., *Unité et décalages culturels et religieux en Europe. 1470-1520*, în *RHMC*, 49-4 bis, 2002.
334. Vilari, A. (ed.), *Omniul baroc*, Iași, Polirom, 2000.
335. Vincze, H. O., *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken (1526-1789)*, Budapest, 1993.
336. Idem, *The Politics of Translation and Transmission: Basilikon Doron in Hungarian Political Thought*, Cambridge Scholars Publishing, 2012.
337. *Vota solennia*, Basel, 1674.
338. Vuia, I., „*Districtus walachalium*”(cercurile românești bănățene), în „*Analele Banatului*”, II, 1929, fasc. II-III.
339. Wacquet, F., *L'espace de la République des Lettres*, în „*Commercium Litterarium. La Communication dans la République de Lettres. 1600-1730*”, Amsterdam, Maarsen, 1994.
340. Wagner, E., *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*, I, Köln, Böhlau, 1998.
341. Wentzecke, P., *Boekler Johann Henric*, în *Neue Deutsche Biographie*, Band 2, 1955.
342. Weszprémi, St., *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia. Centuria prima*. Lipsiae, 1774.
343. Westerhoff, I. C., *A World of Signs: Baroque Pansemioticism, the Polyhistor and the Early Modern Wunderkammer*, în „*Journal of the History of Ideas*”, vol. 62, nr. 4, *University of Pennsylvania Press*, 2001.
344. Wilde, C., *Friendship, Love, and Letters: Ideals and Practices of Seraphic Friendship in Seventeenth-Century England*, Heidelberg, 2012.
345. William, R. (coord.), *Omniul baroc*, Iași, Polirom, 2000.

346. Williams, C. A., *Reading Roman Friendship*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2012.
347. Wittman, T., *L'idéologie de centralisation de la principauté de Transylvanie et ses rapports européens*, in *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest, 1963.
348. Yoran, H., *Between Utopia and Dystopia. Essays: Thomas More and the Humanist Republic of Letters*, Lanham, Lexington Books, 2007.
349. Zamfir, M., *En marge du baroque roumain*, in „Cahiers roumains d'études littéraires”, nr. 4/1982.

Kiadta: Belvedere Meridionale
www.belvedere.hu
Felelős kiadó: Dr. Jancsák Csaba
Műszaki szerkesztő: s-Paw Bt.
Nyomda: s-Paw Bt.